รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเรื่อง วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ระยะที่ 1

โดย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมหมาย ชินนาค และคณะนักวิจัยไทบ้าน

พฤษภาคม 2548

สัญญาเลขที่ RDG4740016

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยเรื่อง วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ระยะที่ 1

Way of Life, People and Wetlands: The Dynamic of Natural Resource Management in Oxbow Lake of Urban Communities between Ubon Ratchathani and Warin Chamrap Municipality, Ubon Ratchathani Province, Phase 1

คณะผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมหมาย ชินนาค และคณะนักวิจัยไทบ้าน

ชุดโครงการ “การค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนท้องถิ่นเขต (Zone) อีสานใต้

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

รหัสโครงการ: RDG4740016

ชื่อโครงการ: โครงการ “วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” (ระยะที่ 1)

ชื่อนักวิจัย: ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมหมาย ชินนาค และคณะ

E-mail address: sommai@la.ubu.ac.th, schinnak@hotmail.com

ระยะเวลาโครงการ: 15 พฤษภาคม 2547 – 14 พฤษภาคม 2548

บทคัดย่อ

โครงการวิจัย เรื่อง “วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี (ระยะที่ 1) มีวัตถุประสงค์เพื่อที่ค้นหา “พลัง” ของชุมชนท้องถิ่นในเขตเมือง ผ่านการศึกษาบริบทของชุมชนเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่เป็นระบบนิเวศแบบ “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งที่สำคัญของภาคอีสาน

พื้นที่ที่ศึกษาได้แก่ ชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี รวม 10 ชุมชน ประกอบด้วยชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนหาดสวนยา ชุมชนท่าบังมั่ง ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนคูยาง ชุมชนท่ากอไผ่ ชุมชนดีงาม ชุมชนบ้านลับแล ชุมชนเกตุแก้ว และชุมชนหาดสวนสุข ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นสมาชิกของเครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี

ระเบียบวิธีวิจัยที่ใช้ในการศึกษาเป็นการวิจัยแบบมีส่วนร่วม โดยมีนักวิชาการท้องถิ่นและชาวบ้านในชุมชนซึ่งจะเรียกว่า “นักวิจัยไทบ้าน” ร่วมเป็นภาคีในการทำวิจัย

ผลการศึกษาพบว่า พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศของแม่น้ำมูลอันเป็นแม่น้ำสาขาที่สำคัญของแม่น้ำโขง แม้ว่าจะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมือง ซึ่งสายตาของคนบางกลุ่มอาจไม่มีความสำคัญอันใดเลย แต่ประชากรในพื้นที่ยังคงพึ่งพาทรัพยากรในกุดและป่าบุ่งป่าทามเพื่อการดำรงชีวิต รูปแบบความสัมพันธ์ที่หลากหลายระหว่างคนกับทรัพยากรดังกล่าวนำมาซึ่งความสลับซับซ้อนและภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร

อย่างไรก็ตาม การกลายสภาพเป็นเมืองได้ทำให้พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ได้รับความสนใจจากนักธุรกิจและภาครัฐในท้องถิ่น ซึ่งนำไปสู่การปรับเปลี่ยนพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์เชิงเศรษฐกิจและนโยบายการพัฒนาที่มุ่งใช้ประโยชน์เฉพาะด้าน โดยผ่านนโยบายการวางผังเมือง เพื่อเปลี่ยนจากพื้นที่ส่วนรวมมาเป็นพื้นที่ของรัฐและเอกชน ภายใต้แรงกดดันดังกล่าว ส่งผลให้ชุมชนต้องพยายามปรับตัว เลือกสรรวิธีการ และแสวงหาทางออกให้กับตนเองตามแต่เงื่อนไขและความ

สามารถที่มีอยู่ นอกจากนี้นโยบายการจัดวางผังเมืองดังกล่าวได้นำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่างรัฐ ภาคธุรกิจกับชาวบ้านในชุมชน

ดังนั้น ข้อเสนอแนะของโครงการวิจัยนี้ก็คือ ควรที่จะมีการจัดทำยุทธศาสตร์การบริหารจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมืองแบบมีส่วนร่วม โดยผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมด เพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นและที่จะเกิดขึ้นในอนาคต และเพื่อที่จะนำไปสู่*การ*ฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ในที่สุด

คำสำคัญ

วิถีชีวิต; ผู้คน; พื้นที่ชุ่มน้ำ; พลวัตการจัดการทรัพยากร; กุด; ชุมชนเมือง

Project Code: RDG4740016
Project Title: Way of Life, People and Wetlands: The Dynamic of Natural Resource Management in Oxbow Lake of Urban Communities between Ubon Ratchathani and Warin Chamrap Municipality, Ubon Ratchathani Province (Phase 1)
Investigator: Assist.Prof.Sommai Chinnak and Thai Baan Researchers
E-mail address: sommai@la.ubu.ac.th, schinnak@hotmail.com
Project Duration: May 15, 2004 – May 14, 2005

Abstract

The research on "Way of Life, People and Wetlands: The Dynamic of Natural Resource Management in Oxbow Lake of Urban Communities between Ubon Ratchathani and Warin Chamrap Municipality, Ubon Ratchathani Province (Phase 1)" is a study examining indigenous resource management and networks of power among communities situated in the interstices between the Ubon urban area and the oxbow lake and flood plain--part of an important wetland area of Northeast Thailand.

The area under study consists of 10 communities, including Don Ngueow, Had Saun Ya, Tha Bong Mang, Kud Pla Kow, Koo Yang, Tha Gaw Pai, Dee Ngam, Lab Lae, Ket Keow and Had Suan Suk. Some of these communities were members of Ubon Ratchathani's Slum Network.

The methodology of this study involved participatory research conducted by both academics and local villagers--a collaborative model that has come to be called "Thai Baan" research.

The research finds that the area itself is part of the Mun River ecosystem and constitutes an important component of the broader Mekhong River ecosystem. Even though the ecosystem under study is located in a largely urban area, the local inhabitants still rely on the natural resources from the oxbow lake and flood plain for their livelihoods. The seamless relationship between local people and natural resources has given rise to a complex and sophisticated indigenous knowledge for resource management.

However, the study found encroaching urbanization has made this area financially attractive to business and local government, and has led to the area being rezoned in urban planning policy from public property to state and private property. Rezoning has created intense conflict between local government, business sectors and local people who derive their livelihoods from the area. Under the pressure of encroaching development, the communities have sought ways to rethink and adapt local modes of production to fit changing socioeconomic conditions.

The research results suggest the urban wetlands should be co-management by all stakeholders, including local inhabitants, to cope with ongoing and future change, and to ensure the livelihoods of the wetlands people and the area's biodiversity in the coming future.

Keywords;

Way of Life; People; Wetlands; Dynamic of Natural Resource Management; Oxbow Lake; Urban Communities

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยเรื่อง “วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความเอื้อเฟื้อและความร่วมมือจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องจำนวนมาก นับตั้งแต่ชาวบ้านในชุมชนที่ศึกษาทั้ง 10 ชุมชน ที่เห็นความสำคัญของการศึกษา และมีส่วนร่วมในโครงการวิจัยอย่างแข็งขัน นอกเหนือจากการรู้สึกเป็น “เจ้าของงานวิจัย” และร่วมเป็น “นักวิจัยไทบ้าน” ทั้งยังเอื้อเฟื้อให้ข้อมูลและต้อนรับขับสู้ผู้วิจัยและผู้ช่วยนักวิจัยด้วยความโอบอ้อมอารี จนพัฒนาไปสู่ความสัมพันธ์แบบลูกหลานและญาติสนิท

ขอขอบคุณผู้ที่ร่วมระดมความคิดในการพัฒนาโจทย์วิจัยในระยะแรก ได้แก่ พ่อสง่า จันทาใส พี่โอภาส เจริญพจน์ ประศาสตร์ ธนาสนธิ์ พี่สมนึก วงศ์ทะเล นายจำลอง หนึ่งคำมี พี่ไชยยนต์ ชัยน้อย แม่แต้ม จันทาใส แม่อุดม สายคำ แม่หนู คนบุญ นายธงชัย ตามสีวัน และนางสาวบูรณา แสงทอง

ขอขอบคุณบรรดา “ตัวแทน” นักวิจัยไทบ้านจากชุมชนต่างๆ ที่ร่วมหัวจมท้ายกับโครงการวิจัยมาตั้งแต่ต้น ซึ่งจะขอเอ่ยนามไว้บางท่าน ณ ที่นี้คือ พ่อสิงห์ ผิวเงินยวง พ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ พ่อประศาสตร์ ธนาสนธิ์ พ่อสมนึก ธรรมวิชา พ่อเลง นิลดา พ่อวีระชัย ธานี พ่อประยงค์ อุทิตบุตร แม่เงิน ธรรมวิชา แม่รุน รุ่งแสง แม่จันที สุขแสงใส แม่สง่า ลาภเดโช แม่อั้ว ทัศกุล พ่อจำนงค์ สาระพัน พ่ออุดม เผ่าภูรี พ่ออาทิตย์ บุญกลิ่น และพี่ชัยยนต์ ไชยน้อย

ขอขอบคุณบรรดาประธานชุมชนทั้งหมดที่ให้ความร่วมมือในการศึกษา รวมทั้งบรรดาพ่อใหญ่ แม่ใหญ่ ที่อยู่ตามชุมชนต่างๆ ที่ไม่ได้เอ่ยนาม ที่ให้ความร่วมมือและความสนใจในงานวิจัยชิ้นนี้ รวมทั้งสละเวลามาร่วมในวงสนทนา “โสเหล่” ในหลายๆ ครั้ง

ในส่วนของที่ปรึกษา ขอขอบคุณ คุณพรชัย โควสุรัตน์ นายกองค์การบริหารส่วนจังหวัดอุบลราชธานี คุณจีระชัย ไกรกังวาน นายกเทศมนตรีเทศบาลเมืองวารินชำราบ คุณคำพอง เทพาคำ ผู้อำนวยการกองสวัสดิการสังคม เทศบาลเมืองวารินชำราบ พ่อดำ ชาตะพันธุ์ คุณสมภาร คืนดี คุณสดใส สร่างโศรก และ Dr. Peter Vail

ขอขอบคุณผู้ทรงคุณวุฒิที่ช่วยให้ข้อเสนอแนะทั้งในช่วงพัฒนาโจทย์วิจัย ในช่วงนำเสนอรายงานความก้าวหน้าโครงการวิจัย และในช่วงนำเสนอผลการวิจัย ได้แก่ ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย คุณพรพิไล เลิศวิชา ดร.บัญชร แก้วส่อง รองศาสตราจารย์สุวิทย์ ธีรศาสวัต ศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา คุณฐิติพงษ์ ศาสตร์แก้ว ผู้ช่วยศาสตราจารย์กฤษณา วงษาสันต์ อาจารย์สันติพงษ์ ช้างเผือก ที่ช่วยให้ความคิดเห็นที่มีประโยชน์ในการตั้งคำถาม วิเคราะห์และจัดระเบียบข้อมูลอย่างมาก นอกจากนี้ โครงการวิจัยขอขอบคุณเป็นกรณีพิเศษสำหรับข้อคิดเห็นและกำลังใจจาก ดร.ปรีชา

อุยตระกูล ผู้อำนวยการศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา ในฐานะผู้ประสานงานชุดโครงการ การค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนท้องถิ่นเขต (Zone) อีสานใต้ และคณะทำงานคือ พี่ใหม่ (นลินี กังศิริกุล) เภาว์ (สำเภาว์ งามเชย) หมู (ธนพล พรมสุวงษ์) รวมทั้ง อั๋น (สุชญา ปราสาทหินพิมาย)

ขอขอบคุณ นุ้ย (คำปิ่น อักษร) ผู้ช่วยนักวิจัยและผู้ประสานงานสนาม พี่ต๊ะ (ละไม โพธิ์ศรี) แอ๋ม (ศันสนีย์ ชินาภาษ) ผู้ช่วยนักวิจัย ที่ทำงานด้วยความอุตสาหะเป็นอย่างยิ่ง ขอขอบคุณนาง (จันทร์เพ็ญ ธงไชย) ที่ช่วยดูงานงานด้านเอกสารการเงินของโครงการ รวมทั้งขอขอบคุณ ฝน (อุไรลักษณ์ เหล่าโก้ก)กลุ่มเด็กรักบ้าน อ้อม (กิตติกาญจย์ หาญกุล) มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย ที่มีส่วนช่วยในโครงการวิจัยครั้งนี้

ความห่วงใยที่หัวหน้าโครงการวิจัยได้รับจากคุณแม่คำเพียร–คุณพ่อหอม ชินนาค รวมทั้งความห่วงใยและกำลังใจอันแสนอบอุ่นจากแม่แป๋ว (อาจารย์กาญจนา ชินนาค) และน้องต้นกล้า (เด็กชายกฤตณัฐ ชินนาค) นั้น นับว่ามีส่วนอย่างมากต่อความสำเร็จของโครงการวิจัยนี้

ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ซึ่งเห็นความสำคัญของงานวิจัยชิ้นนี้ โดยการสนับสนุนงบประมาณ รวมทั้งเปิดโอกาสให้โครงการวิจัยดำเนินการได้อย่างเป็นอิสระ พร้อมทั้งเอื้ออำนวยด้านต่างๆ ในการดำเนินโครงการวิจัยตลอดระยะเวลา 1 ปีที่ผ่านมา

คณะผู้วิจัยหวังว่า การศึกษาครั้งนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการสร้างความเข้าใจเรื่องวิถีชีวิตของผู้คนในพื้นที่ชุ่มน้ำเขตเมืองที่มักจะไม่ได้รับความสนใจมาเป็นระยะเวลานาน นอกจากนี้ผลของการศึกษาน่าจะทำให้รัฐและองค์กรต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินโครงการพัฒนาในพื้นที่ได้นำไปประกอบการวางแผนในการจัดทำยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ ทั้งนี้โดยคำนึงถึงผลที่จะเกิดขึ้นต่อวัฒนธรรมและวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คนบริเวณนี้ และพยายามเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มากที่สุด

สมหมาย ชินนาค และคณะนักวิจัยไทบ้าน
ต้นฤดูฝน พุทธศักราช 2548

บทสรุปย่อสำหรับผู้บริหาร (Exclusive Summary)

1. ความเป็นมาของโครงการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่องวิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ระยะที่ 1 เป็นโครงการภายใต้ชุดโครงการการค้นหาและพัฒนาพลังชุมชนท้องถิ่นเขต (Zone) อีสานใต้ โดยมี ดร.ปรีชา อุยตระกูล ผู้อำนวยการศูนย์ข้อมูลท้องถิ่นเพื่อการพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา เป็นผู้ประสานงาน ภายใต้การสนับสนุนงบประมาณการวิจัยจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) เป็นเวลา 1 ปี โดยเริ่มตั้งแต่วันที่ 15 พฤษภาคม 2547 – 14 พฤษภาคม 2548

โครงการวิจัยนี้เป็นการวิจัยเพื่อแก้ปัญหาของชุมชนท้องถิ่น จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อที่ค้นหา “พลัง” ของชุมชนท้องถิ่นในเขตเมือง ผ่านการศึกษาบริบทของชุมชนเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่เป็นระบบนิเวศแบบ “กุด” (Oxbow Lake) และ “ป่าบุ่ง ป่าทาม” (flood plain vegetation) ซึ่งเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland area) ประเภทหนึ่ง ที่สำคัญของภาคอีสาน โดยการศึกษาในแง่ระบบการจัดการทรัพยากรผ่านรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในระบบนิเวศน์ดังกล่าว ตลอดจนพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ การเปลี่ยนแปลง และการปรับตัวทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในพื้นที่ดังกล่าว

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักๆ ดังนี้

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของชุมชนตลอดจนสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของชุมชนบริเวณ “กุด” ในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ

2. เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ของ “กุด” ของชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ

3. เพื่อศึกษามโนทัศน์เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติบริเวณ “กุด” และการอ้างสิทธิเหนือพื้นที่“กุด” ของชุมชนบริเวณดังกล่าว

4. เพื่อศึกษาสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ของ “กุด” ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชน ตลอดจนรูปแบบการปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

5. เพื่อศึกษากระบวนการการก่อตัวของขบวนการเคลื่อนไหว และรูปแบบของการต่อรองกับรัฐและคนนอกในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชุ่มน้ำของชุมชน

6. เพื่อศึกษาอิทธิพลภายในและอิทธิพลภายนอกที่สัมพันธ์กับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำ

3. กรอบแนวคิดที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามครั้งนี้ จะหลีกเลี่ยงการมองระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามอย่างโดดๆ หรือผูกติดอยู่กับมิติใดมิติหนึ่งโดยเฉพาะ แต่จะให้ความสำคัญกับความซับซ้อนและความเชื่อมโยงของระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามกับระบบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง บนพื้นฐานของการใช้มุมมองในเชิงสหวิทยาการ ด้วยการผสมผสานระหว่างวิธีวิทยาทางสังคมศาสตร์ การวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณควบคู่กันไป แต่ทั้งนี้คณะผู้วิจัยจะให้ความสำคัญกับวิธีวิทยาทางสังคมศาสตร์และการวิจัยเชิงคุณภาพมากกว่า ฉะนั้น แนวคิดที่สำคัญต่อการศึกษาครั้งนี้ที่หยิบยกมามี 4 แนวคิดด้วยกัน ได้แก่

3.1แนวคิดว่าด้วยเรื่องอำนาจแห่งวาทกรรมทรัพยากรและการจัดการทรัพยากร (The Power of Resources and Resources Management Discourse)

3.2 แนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวม (The commons)

3.3 แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน (The community rights) และ

3.4 แนวคิดเรื่องชุมชนกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท (Community and resource management in semi-urban area)

4. กระบวนการวิจัย

พื้นที่ที่ศึกษาได้แก่ ชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานี กับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ที่อาศัยและใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชุ่มน้ำ (กุดและบุ่ง) ที่สำคัญ 13 แห่ง รวม 10 ชุมชน ประกอบด้วยชุมชนบ้านลับแล ชุมชนบ้านดอนงิ้ว ชุมชนบ้านหาดสวนยา ชุมชนบ้านดีงาม ชุมชนบ้านท่าบังมั่ง ชุมชนบ้านกุดปลาขาว ชุมชนบ้านคูยาง ชุมชนบ้านเกตุแก้ว ชุมชนบ้านท่ากอไผ่ และชุมชนบ้านหาดสวนสุข ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นสมาชิกของเครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี

ระเบียบวิธีวิจัยที่ใช้ในการศึกษา เป็นการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participant Research) โดยมีนักวิชาการท้องถิ่นและชาวบ้านในชุมชนซึ่งจะเรียกว่า “นักวิจัยไทบ้าน” ร่วมเป็นภาคีในการทำวิจัย โดยมีขั้นตอนต่างๆ โดยสรุปดังนี้

1. ประชุมร่วมกับชุมชน เพื่อกำหนดประเด็นการศึกษาและระดมการมีส่วนร่วม ซึ่งกระบวนการนี้ได้ดำเนินการก่อนที่จะเริ่มโครงการ โดยหัวหน้าโครงการได้ประชุมร่วมกับชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมกุดและใช้ประโยชน์จากกุดจาก 2 ชุมชน คือชุมชนลับแลและชุมชนบ้านดอนงิ้ว ที่บ้านของพ่อสง่า

จันทาใส ชุมชนลับแล เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2546 โดยมีผู้เข้าร่วมประมาณ 14 คน (รวมทั้งหัวหน้าโครงการและผู้ช่วยนักวิจัยอีก 3 คน) ซึ่งภายหลังบางคนก็ได้ร่วมเป็นนักวิจัยไทบ้าน

2. การจัดเวทีแนะนำโครงการวิจัยให้กับชุมชน โดยการเชิญประธานชุมชนทั้ง 10 ชุมชน เข้าร่วมประชุม เพื่อรับฟังรายละเอียดของโครงการ ตลอดจนแสดงความคิดเห็นต่อโครงการ โดยได้จัดเวทีที่บ้านของประธานชุมชนท่ากอไผ่

3. การจัดโครงการฝึกอบรมนักวิจัยไทบ้าน เพื่อฝึกอบรมทักษะด้านการวิจัยที่จำเป็นสำหรับนักวิจัยไทบ้าน พร้อมทั้งเพื่อระดมประเด็นของการศึกษาด้วย

4. การศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ของชุมชน วัฒนธรรม ความเชื่อ จารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรในกุดและป่าบุ่งป่าทาม สำรวจและศึกษากลุ่มอาชีพต่างๆ สำรวจรายละเอียดเกี่ยวกับกุด ตลอดจนสำรวจวิธีคิด การให้ความหมายของชาวบ้านต่อการจัดการทรัพยากรในกุด ระบบสิทธิที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากร

5. จัดเวทีเสวนากลุ่มย่อยในแต่ละประเด็น สัญจรไปตามชุมชนต่างๆ เพื่อประมวลภาพรวมในแต่ละประเด็น ขณะเดียวกันเพื่อเป็นสานความสัมพันธ์ระหว่างที่ปรึกษา หัวหน้านักวิจัย ผู้ช่วยนักวิจัย และระหว่างนักวิจัยไทบ้านด้วยกันเอง ตลอดจนเพื่อแสวงหาแนวทางการทำงานร่วมกัน ระหว่างทีมนักวิชาการกับทีมนักวิจัยไทบ้าน ทางโครงการวิจัยฯ ก็ได้จัดกิจกรรมสังสรรค์นักวิจัยไทบ้านขึ้นในช่วงเทศกาลขึ้นปีใหม่ นอกเหนือไปจากการร่วมรับประทานอาหารในชุมชนภายหลังเวทีเสวนา

6. การจัดเวทีนำเสนอรายงานความก้าวหน้าของการวิจัย เพื่อรับฟังข้อเสนอแนะ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างที่ปรึกษา นักวิจัย เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง และชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่ศึกษา

7. จัดเวทีประชุมนำเสนอผลการวิจัยฉบับร่าง เพื่อเสนอสิ่งที่ค้นพบจากงานวิจัย รับฟังความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิ ตลอดจนหน่วยงานราชการ และองค์กรต่างๆ ที่จะเกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้

8. ปรับปรุงและนำเสนองานวิจัยฉบับสมบูรณ์

5. พัฒนาการของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา

ตามความเข้าใจของคนทั่วไปนั้น มักจะมองชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตรอยต่อเทศบาลเมืองวารินชำราบกับเทศบาลนครอุบลราชธานีว่า เป็นชุมชนใหม่ที่เข้ามาบุกรุกจับจองพื้นที่ซึ่งน้ำท่วมทุกปี นอกจากนี้บางกลุ่มยังเหมารวมว่า การตั้งบ้านเรือนของคนกลุ่มนี้เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดภาวะน้ำท่วมขังยาวนาน ฉะนั้น คนกลุ่มนี้จึงต้องพากันขนย้ายข้าวของหนีน้ำท่วมไปอยู่บนถนนหรือที่สูงในฤดูน้ำหลากทุกปีพร้อมทั้งรอคอยการช่วยเหลือจากภาครัฐ อันเป็นการมองที่เต็มไปด้วยอคติ

แต่จากการศึกษาชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำจำนวน 10 แห่ง พบว่าพื้นที่ชุ่มน้ำในบริเวณเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบ กับเทศบาลนครอุบลราชธานี จัดเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะทางภูมินิเวศที่เฉพาะ ซึ่งจัดอยู่ในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำ มีหลักฐานยืนยันว่าบางชุมชนมีพัฒนาการมาเป็นระยะเวลากว่า 200 ปี และมีบทบาทสำคัญในการขยายตัวของเมืองอุบล กล่าวคือชุมชนที่ศึกษาโดยเฉพาะชุมชนริมน้ำมูลมีพัฒนาการมาจากการเป็นท่าเรือขนถ่ายสินค้าและผู้โดยสาร เป็น “ชุมทาง” ขนส่งสินค้า ทั้งสินค้าที่ถูกลำเลียงมาทางรถไฟที่สิ้นสุดสถานีที่ตัวเมืองวารินชำราบ สินค้าที่ถูกลำเลียงมาทางเรือทั้งจากแม่น้ำโขง (เช่น เรือจากเมืองปากเซ เมืองจำปาสัก ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) แม่น้ำมูล (เช่น เรือจากเมืองนครราชสีมาซึ่งอยู่ทางตอนบน หรือเรือจากเมืองพิบูลมังสาหารซึ่งอยู่ทางตอนล่าง) หรือแม่น้ำชี (เช่น เรือจากเมืองยโสธร ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์) รวมทั้งสินค้าที่ถูกลำเลียงมาโดยกองคาราวานเกวียน จากตำบลหรืออำเภอต่างๆ เป็นการแลกเปลี่ยนทรัพยากรหรือความสัมพันธ์ระหว่างหัวเมืองต่างๆ ทั้งที่อยู่ตอนบนแม่น้ำมูลและตอนล่างแม่น้ำมูล โดยอาศัยแม่น้ำมูลเป็นทางผ่าน ด้วยเหตุนี้ ชุมชนที่อยู่ติดริมมูล ต่างก็จะมีท่าเรือของชุมชน ไม่ว่าจะเป็น ท่าหาดสวนยา ท่ากอไผ่ ท่าบ้งมั่ง ยังผลให้บริเวณเหล่านั้นพัฒนาเกิดเป็นชุมชนและมีการเข้ามาตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาโดยตลอด บริเวณดังกล่าวจึงเป็นทั้งพื้นที่แห่งความหลากหลาย พื้นที่การโยกย้ายถิ่นฐาน พื้นที่แห่งทางผ่านและพื้นที่ชายขอบ ที่ยังคงเป็นมานับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แม้ว่าลักษณะทางเศรษฐกิจสังคมจะเปลี่ยนไปจากเดิมมากแล้วก็ตาม

ส่วนในแง่ของลักษณะของวิถีชีวิตของคนในชุมชนนั้น ด้วยเหตุที่ชุมชนแห่งนี้อยู่ใกล้ตัวเมืองและอยู่ในเขตการปกครองของเทศบาลเมืองวารินชำราบ ฉะนั้นวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณนี้จึงมีการผสมผสานทั้งลักษณะกึ่งเมืองกึ่งชนบท (semi-urban area)

6. ฐานทรัพยากรของชุมชน

จากการศึกษาพบว่า ทรัพยากรที่สำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ก็คือกุดและป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งมีความสำคัญต่อผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้เป็นอย่างมาก โดยเฉพาะกลุ่มที่พึ่งพิงกุดและป่าบุ่งป่าทามเพื่อการเลี้ยงชีพหรือเพื่อขาย โดยจำนวนไม่น้อยที่มีฐานะยากจนและจัดเป็น “คนจนเมือง” ซึ่งกระจายอยู่ตามชุมชนต่างๆ และแม้คนกลุ่มเหล่านี้จะไม่ได้พึ่งพาระบบนิเวศนี้เป็นหลัก แต่พวกเขาก็พึ่งพาระบบนิเวศนี้ในฐานะที่เป็นแหล่งอาหาร โดยเฉพาะแหล่งโปรตีน และผักต่างๆ หรือ เปรียบเสมือนซุปเปอร์มาร์เก็ต ดังนั้น ระบบนิเวศนี้จึงเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญยิ่งแหล่งหนึ่งของจังหวัดอุบลฯ

ทั้งนี้รูปแบบการพึ่งพานั้นก็มีความหลากหลาย ซึ่งรูปแบบการพึ่งพิงหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรดังกล่าว สามารถแบ่งออกได้เป็น 6 กิจกรรมด้วยกันคือ เพื่อตั้งถิ่นฐาน เพื่อการประมง พื้นบ้าน เพื่อการเกษตร เพื่อเก็บหาของป่า เพื่อเลี้ยงวัวควาย และเพื่อกิจกรรมการปั้นอิฐ ซึ่งล้วนเป็นระบบการผลิตที่อิงอยู่กับธรรมชาติล้วนๆ และหากพิจารณาถึงมูลค่าทางเศรษฐกิจแล้ว ก็พบว่าผลผลิตที่ได้จากระบบนิเวศแบบกุดและป่าบุ่งป่าทามนั้น สามารถมีมูลค่านับล้านบาทดังกรณีของ

ปลา หรือนับสิบล้านบาทดังกรณีของอิฐ และกิจกรรมเหล่านี้เป็นมรดกตกทอดมาตั้งแต่สมัยบรรพบุรุษ และสั่งสมจนกลายเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น

ผลจากการศึกษาครั้งนี้ ชี้ชัดแล้วว่า “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ในพื้นที่ศึกษาเป็นทั้งพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญในเชิงนิเวศวิทยา ซึ่งสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของผู้คนที่อาศัยอยู่รอบๆ กุด บุ่งทาม และบริเวณใกล้เคียงอย่างลึกซึ้ง ขณะเดียวกัน “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ก็เป็นพื้นที่ที่มีชุมชนตั้งอยู่โดยรอบ มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาของชุมชน มีวิถีชีวิต การทำมาหากิน ตลอดจนอาชีพที่สัมพันธ์กับกุดและบุ่งทามมากมาย อันเป็นที่มาของระบบความรู้ที่เรียกว่า “ภูมิปัญญา” (wisdom) เช่นเดียวกับพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตอื่นทั่วโลก ฉะนั้น ฐานคิดในการมองพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ก็ควรที่จะมองในเชิง “ภูมินิเวศวัฒนธรรม” แทนการมองเพียงด้านใดด้านหนึ่งดังที่เป็นอยู่

ด้วยเหตุนี้ องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน จึงเป็นชุดความรู้ที่ชุมชนได้ผลิตขึ้นมาใหม่ (Produced) จากประสบการณ์ที่ได้สั่งสมมา และผลิตซ้ำองค์ความรู้เดิม (Reproduced) แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

7. เครือข่ายทางสังคม

พลังท้องถิ่นที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือสิ่งที่เรียกว่า “เครือข่ายทางสังคม” (Social network) ซึ่งจากการศึกษาพบว่า เครือข่ายทางสังคมที่สำคัญในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้แยกเป็น 2 ลักษณะคือ เครือข่ายทางสังคมตามธรรมชาติ และเครือข่ายทางสังคมที่ถูกจัดตั้งโดยคนนอก

เครือข่ายทางสังคมตามธรรมชาติ เป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นจากระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติหรือสายตระกูล ความสัมพันธ์ทางกลุ่มอาชีพ ความสัมพันธ์ทางระบบวัฒนธรรมความเชื่อ และความสัมพันธ์การจากแลกเปลี่ยนสิ่งของ (เครือข่ายเสี่ยว)

เครือข่ายทางสังคมที่ถูกจัดตั้งโดยคนนอก เป็นเครือข่ายที่ได้รับการจัดตั้งโดยคนนอกชุมชน ซึ่งก็มีทั้งหน่วยงานของราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน สำหรับในพื้นที่ที่ศึกษานี้ เครือข่ายประเภทนี้ที่ค่อนข้างจะมีพลังหรือศักยภาพก็คือ เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี

เครือข่ายทางสังคมทั้ง 2 ประเภท เป็นหลักประกันความมั่นคงและปลอดภัยในชีวิตหรือความอยู่รอด และแม้เมื่อชุมชนนั้นก้าวพ้นภาวะดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดแล้ว เครือข่ายทางสังคมก็ยังเป็นหัวใจสำคัญของการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในท้องถิ่น

8. ระบบความรู้

ระบบความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น นับเป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งที่จะทำให้เกิดพลังท้องถิ่น เพราะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากที่จะเป็นตัวตัดสินว่า ท้องถิ่นจะมีพลังแข็งแกร่งขนาดไหน สามารถเผชิญปัญหาอุปสรรคได้ขนาดไหน

ในพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา เราพบว่าฐานทรัพยากรที่สำคัญทั้ง 3 ประเภทคือ ดิน น้ำ ป่า นี้เองที่เป็นทุนหรือศักยภาพของชุมชน ที่นำมาซึ่งสัมพันธ์แนบแน่นกับสิ่งที่เรียกว่า “องค์ความรู้” (knowledge) หรือ “ระบบความรู้” (knowledge system) หรือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” (local wisdom) กับระบบนิเวศหรือระบบทรัพยากร และการจัดการและการใช้ประโยชน์ระบบนิเวศ หรือระบบทรัพยากรเหล่านั้น สำหรับระบบความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่คณะผู้วิจัยพบเห็นในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มีหลายลักษณะด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นความรู้เกี่ยวกับระบบและกลไกการจัดการน้ำ เช่น องค์ความรู้เกี่ยวกับระบบการไหลของน้ำ องค์ความรู้ในการรู้จักใช้น้ำสำหรับอุปโภคและบริโภค องค์ความรู้ด้านการเกษตร ทั้งเกษตรริมกุดและเกษตรในกุด และองค์ความรู้ที่โดดเด่นที่สุดก็คือ องค์ความรู้องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรปลาในกุด

9. วัฒนธรรมและความเชื่อ

วัฒนธรรมและความเชื่อ นับเป็นพลังท้องถิ่นที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ในการยึดโยงเครือข่ายทางสังคมให้สามารถดำรงอยู่ได้ต่อเนื่องยาวนาน ชุมชนจำเป็นต้องสร้างระบบคุณค่าและความเชื่อชุดหนึ่งเพื่อทำหน้าที่เป็นเครื่องมือผูกร้อย “ใจ” ของคนที่อยู่ร่วมกันในท้องถิ่นให้ได้ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นเครื่องมือกำกับควบคุมพฤติกรรมของคนในกลุ่ม ให้อยู่ในครรลองที่เป็นที่ยอมรับ และยกระดับจิตวิญญาณ ความเป็นมนุษย์ ให้สูงขึ้น

สำหรับพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา ถึงแม้พื้นที่ทั้ง 10 ชุมชนจะเป็นพื้นที่ในเขตเมืองที่เต็มไปด้วยความเจริญในด้านต่าง ๆ แต่ด้วยเป็นชุมชนที่บางชุมชนมีอายุร่วมร้อยปี และมีอดีตที่เคยอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ทำให้ชุมชนทั้ง 10 ชุมชน ยังคงมีการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อ ที่ถือปฏิบัติสืบต่อจากผู้คนในยุคอดีตมาจนถึงผู้คนในยุคปัจจุบัน

จากการศึกษาโดยการสัมภาษณ์ การสอบถาม และการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วมในกิจกรรมที่ชุมชนจัดขึ้น พบว่าผู้คนในพื้นที่ศึกษามีระบบความเชื่อหลักอยู่ 2 ระบบ คือ ระบบความเชื่อเรื่องผีและระบบความเชื่อแบบพุทธ ผสมผสานกันในจิตวิญญาณของผู้คนทั้ง 10 ชุมชน

10. สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากร

การใช้ประโยชน์จากกุดและป่าบุ่งป่าทาม ในฐานะที่เป็นทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนนั้นถูกกำกับโดยระบบคิดเรื่องสิทธิชุมชน ซึ่งเป็น “สิทธิเชิงซ้อน” (Complexity rights) โดยชาวบ้านมองว่ากุดและป่าบุ่งป่าทาม เป็นทรัพยากรส่วนรวม ที่คนที่ร่วมกันดูแลรักษาก็จะสามารถใช้ประโยชน์ได้ นั่นก็หมายความว่า ชุมชนให้ความสำคัญกับการใช้ทรัพยากรกุดและป่าบุ่งป่าทามเพื่อส่วนรวมมากกว่าส่วนตน

ด้วยเหตุนี้ ในการต่อสู้เพื่อปกป้อง “พื้นที่” ของตนนั้น ชาวบ้านมักมองว่า กฎหมายและอำนาจทางการต่างหากที่เป็นผู้ “บุกรุก” ชุมชน มิใช่ชุมชนเป็นผู้ละเมิดกฎหมายบ้านเมือง และความ

รู้สึกของชาวบ้านต่อสิทธิและความชอบธรรม ในการต่อสู้กับผู้ล่วงละเมิดจากภายนอกวางอยู่บนพื้นฐานของ “สิทธิชุมชน” จารีตประเพณีและระบบศีลธรรมแห่งการเอาชีวิตรอด มิใช่ในตัวบทกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร

ในชีวิตประจำวัน ชาวบ้านให้ความสำคัญและยึดถือบรรทัดฐานทางสังคมมากกว่ากฎหมาย ชาวบ้านให้ความสำคัญกับการจัดระเบียบและกฎเกณฑ์ของชุมชนมากกว่าความเป็น “สาธารณะ” และโลกภายนอก ไม่มีใครใส่ใจกับพันธะผูกพันต่อคนแปลกหน้าหรือยึดถือเอาจริงเอาจังกับป้ายที่ติดว่า “พื้นที่ของทางราชการ” หรือ “สมบัติสาธารณะ” แนวคิดเหล่านี้มีรากเหง้ามาจากสังคมตะวันตก มิใช่ส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของคนไทย

สิทธิชุมชนและการจัดระเบียบของชุมชนตามนัยดังกล่าวข้างต้น มิได้เกิดขึ้นลอยๆ หากแต่เป็นวิธีคิดที่พัฒนาขึ้นในชุมชนจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน และวางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพใน “ส่วนรวม” (the commons) และ “กรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน” (communal property system) ซึ่งมีรากเหง้าและพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวคิดเรื่อง “กรรมสิทธิ์” และ “สมบัติสาธารณะ” (public property) ตามระบบกฎหมายและแนวคิดตะวันตก

11. พื้นที่ชุ่มน้ำในกระแสการเปลี่ยนแปลง

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศอันเนื่องมาจากการการดำเนินโครงการพัฒนาต่างๆ ทั้งในระดับภูมิภาค ระดับจังหวัด และระดับพื้นที่ รวมทั้งการเข้ามาของภาคธุรกิจที่จะแปรสภาพพื้นที่เป็นสถานประกอบการทางธุรกิจ นับเป็นแรงกดดันให้ชุมชนที่เคยพึ่งพาอาศัยระบบนิเวศดังกล่าว ต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตน และดูเหมือนว่าจะปรับเปลี่ยนในลักษณะที่นำความยุ่งยากมาให้มากกว่า

ปัจจุบันพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ อยู่ในสภาวะของการเป็น “พื้นที่แห่งการซ้อนทับ” ในหลายมิติ กล่าวคือ มิติที่หนึ่ง มิติของการเป็น “พื้นที่กึ่งเมืองและกึ่งชนบท” มิติที่สองคือมิติของ “การพัฒนา” ทั้งในระดับภูมิภาค จังหวัด และพื้นที่ สภาพเช่นนี้ทำให้พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้กลายเป็นเวทีแย่งชิงของกลุ่มต่างๆ อย่างเข้มข้นมากขึ้น โดยเฉพาะเงื่อนไขของการเป็นพื้นที่รองรับการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองอุบลฯ พร้อมๆ กับการเป็นแหล่งอนุรักษ์ธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวที่อยู่ใกล้เมืองอุบลฯ ในฐานะที่เป็นแหล่งที่มีความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของพันธุ์ปลา มีทัศนียภาพที่สวยงาม เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจของทั้งคนเมืองและนักท่องเที่ยว ดังกรณีการเสนออภิมหาโครงการ “อุทยานสัตว์น้ำจืดและพืชพรรณอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง” ยิ่งทำให้ชุมชนเผชิญกับแรงกดดันและอยู่ในภาวะที่น่า “ท้าทาย” ยิ่ง

ทั้งนี้การพัฒนาทั้งในระดับภูมิภาค จังหวัด และพื้นที่ดังกล่าวนั้น เป็นผลโดยตรงมาจากแนวนโยบายการพัฒนาประเทศที่มุ่งสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ฉะนั้นโครงการต่างๆ ที่เกิดขึ้น จึงเป็นไปเพื่อรองรับกับการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเป็นสำคัญ

จากการศึกษาชี้ชัดว่า นโยบาย มาตรการและกิจกรรมต่างๆ ที่นำไปสู่การเกิดขึ้นของเมืองอุบลฯ-วาริน ภายใต้วาทกรรมเรื่อง “การพัฒนา” ได้สร้างสิ่งที่เรียกว่า “ความเป็นชายขอบ”

(marginalization) ให้กับกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ตรงนี้ด้วย ทั้งที่จงใจและไม่ได้จงใจ ฉะนั้น หากการพัฒนาเมืองยังยึดแนวทางเดิม ก็จะทำให้การขยายตัวของเมือง เป็นการผนวกเอาหมู่บ้าน/ชุมชนมาอยู่ในเมือง อันเป็นแนวคิดแบบฝรั่งที่ว่า เมืองต้องประกอบด้วยตึกรามบ้านช่อง มีระบบน้ำประปาไฟฟ้า แล้วละเลยลักษณะบางประการที่เมืองมองว่าเป็น “ชนบท” หรือ “บ้านนอก”

การพัฒนาพื้นที่ดังกล่าวทั้งตามแนวทางของรัฐ เอกชนที่ผ่านมา ส่วนใหญ่ล้วนแล้วแต่ส่งผลต่อระบบนิเวศและวิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่ นั่นก็ย่อมหมายความว่า การพัฒนาที่ผ่านมาไม่เพียงแต่สร้างให้เกิด “กลุ่มคนชายขอบ” เท่านั้น หากแต่ยังสร้างให้พื้นที่ซึ่งเป็นทั้งแหล่งที่อยู่อาศัยและแหล่งทำมาหาเลี้ยงชีพของคนเหล่านั้น ถูกมองว่าเป็น “พื้นที่ชายขอบ” ที่จะต้องเข้าไป “พัฒนา” ด้วยพร้อมๆ กัน

ดังนั้น ในการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ คงเป็นความชอบธรรมที่ผู้เกี่ยวข้องในกระบวนการพัฒนาพื้นที่ จักต้องให้ความสำคัญกับคนที่อยู่เดิมในฐานะ “ผู้ถูกพัฒนา” และขณะเดียวกัน คนที่อยู่เดิมก็คงต้องยอมให้ผู้ที่เกี่ยวข้องได้เข้ามาร่วมในกระบวนการพัฒนาด้วย

การเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ดังกล่าว อันเนื่องมาจากการปฏิบัติการภายใต้วาทกรรมการพัฒนาดังกล่าวนั้น นอกจากจะนำมาซึ่ง “การปรับตัว” ทั้งในระดับปัจเจกบุคคล และระดับกลุ่มแล้ว ยังได้นำมาซึ่ง “การต่อรอง” ของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบต่อโครงการหรือผู้รับผิดชอบโครงการนั้น ซึ่งทั้งการปรับตัวบางอย่าง (เช่น โครงการบ้านแพคนริมมูน, เครือข่ายชุมชนแออัด) และการต่อรองจัดเป็นปฏิบัติการ (practice) เพื่อต่อรองสิทธิชุมชน อันเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า ชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มิได้อยู่นิ่งเฉย หรือรอรับผลกระทบที่มาจากภายนอกแต่เพียงอย่างเดียว ในทางตรงกันข้าม ชาวบ้านในชุมชนจำนวนหนึ่งได้สะท้อนถึงความพยายามต่อสู้ดิ้นรน แสวงหาทางออกท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง โดยการปรับรูปองค์กร และสถาบันทางสังคมในลักษณะต่างๆ ขึ้นมาทำงานร่วมกันในพื้นที่ ดังกรณีของเครือข่ายชุมชนแออัดจังหวัดอุบลราชธานี

ขณะเดียวกันก็เป็นการตั้งคำถาม ต่อแนวทางการพัฒนาพื้นที่ที่ผ่านมาด้วย แต่ทั้งนี้ก็คงมิได้หมายความว่าเป็นการปฏิเสธการพัฒนาเปลี่ยนแปลง หากเป็นความพยายามของชุมชนในการแสวงหาแนวทางการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยไม่ก่อผลกระทบเป็นการลิดรอนทำลายสภาพแวดล้อม คุณภาพชีวิต และยังความสืบเนื่องในด้านของจารีตประเพณี วิถีปฏิบัติของชุมชน แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เรียกกันโดยไม่ยั้งคิดว่า “ความเจริญ” นั้น คงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อคำนึงถึงกระแสการพัฒนาอุตสาหกรรมและความทันสมัยซึ่งแพร่ระบาดไปทั่วโลก

12. ข้อเสนอแนะ

ข้อค้นพบจากงานวิจัยเรื่องนี้ ทำให้ทราบถึง “พลังท้องถิ่น” ของชุมชน โดยเฉพาะพลังที่เกี่ยวกับฐานทรัพยากร ตลอดจนความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น อันจะเป็นประโยชน์ต่อการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ซึ่งมีระบบนิเวศอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะ ตลอดจนเป็นแนวทางในการ

วางแผนพัฒนาศักยภาพของคน กลุ่มคน และชุมชนในเขตเมือง เพื่อรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังเกิดขึ้นและที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ดังนั้น คณะผู้วิจัย จึงมีข้อเสนอแนะที่สำคัญ ๆ ต่อไปนี้คือ

12.1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากผลการศึกษาข้างต้น คณะผู้วิจัย มีข้อเสนอแนะที่สำคัญ ๆ ต่อไปนี้คือ

ก. แนวทางในการพัฒนาพื้นที่ แม้ว่าพื้นที่ศึกษาจะถูกภาครัฐจัดอยู่ในเขตเมือง (urban area) หากแต่ยังผู้คนที่อาศัยยังมีลักษณะวิถีชีวิต (lifestyles) แบบกึ่งเมืองกึ่งชนบท (semi-urban area) ฉะนั้น เมื่อมองในเชิงการจัดการพื้นที่เชิงกายภาพแล้ว คณะผู้วิจัยมีข้อเสนออยู่ 3 แนวทางด้วยกันคือ

แนวทางที่หนึ่ง เน้นพัฒนาพื้นที่เพื่อรองรับกับการขยายตัวของภาคธุรกิจการค้าและธุรกิจบริการตามแนวคิดการกลายเป็นเมือง (urbanization) โดยการย้ายชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ออกไปหรือจัดให้อยู่ในพื้นที่ที่ไม่มีศักยภาพในเชิงธุรกิจ เช่น ในบริเวณที่มีน้ำท่วมขัง ทั้งนี้เนื่องจากพื้นที่ดังกล่าวมีศักยภาพสูงในเชิงธุรกิจ ด้วยเหตุที่อยู่ใกล้กับเมืองอุบลฯ

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาตามแนวทางนี้ ภาครัฐและเอกชนย่อมจะต้องเผชิญกับการต่อต้านจากชุมชนอย่างแน่นอน เพราะชุมชนทั้งหมดไม่ต้องการที่จะอพยพไปอยู่ที่อื่น เพราะมีความผูกพันกับพื้นที่สูง แม้ว่าจะเป็นพื้นที่ที่ต้องประสบกับภาวะน้ำท่วมก็ตาม ขณะเดียวกันก็จะต้องเผชิญกับพลังธรรมชาติ (Natural power) เนื่องจากพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มีสภาพเป็นที่ลุ่ม แม้จะมีการถมที่สูงขึ้นเพื่อปลูกสร้างอาคารร้านค้าเพื่อเอาชนะธรรมชาติดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน แต่ก็ย่อมต้องประสบกับปัญหาน้ำท่วม และบางทีการขยายพื้นที่ถมที่ไปในบริเวณที่ลุ่มยังจะทำให้พื้นที่แก้มลิงหดหายไป จะยิ่งส่งผลให้น้ำท่วมหนักและนานขึ้น ซึ่งส่งผลเสียต่อธุรกิจในท้ายที่สุด หรือแม้แต่การลงทุนมหาศาลเพื่อป้องกันการไหลบ่าของน้ำจากแม่น้ำมูล มายังพื้นที่ชุ่มน้ำโดยการสร้างผนังคอนกรีตสูงกั้น ก็ใช่ว่าจะเป็นทางออกที่ยั่งยืน

แนวทางที่สอง ฟื้นฟูและรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยไม่อนุญาตให้มีการดำเนินกิจกรรมทางด้านธุรกิจใดๆ แนวคิดนี้ตรงข้ามกับแนวคิดที่หนึ่ง นั่นก็หมายความว่า ชุมชน กุดและป่าบุ่งป่าทามก็ยังคงอยู่ แต่ก็ขัดแย้งกับกระแสการพัฒนาเมือง หรืออีกนัยหนึ่งเป็นแนวทางที่มีผู้ได้รับประโยชน์และผู้เสียประโยชน์ ซึ่งก็เป็นไปได้น้อย เพราะดังที่ทราบกันว่าขณะนี้ในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มีสถานประกอบการธุรกิจอยู่จำนวนไม่น้อย การที่จะยกเลิกกิจกรรมทางด้านนี้ ย่อมจะเกิดแรงต้านจากกลุ่มผู้ประกอบการเหล่านี้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

แนวทางที่สาม ใช้แนวทางการพัฒนาที่ชาวบ้านในชุมชนสามารถอยู่ร่วมกับเมืองได้ โดยการยังคงรักษากุดและป่าบุ่งป่าทาม หรือยังคงสภาพความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำไว้ โดยที่ภาคธุรกิจในพื้นที่ก็ยังคงดำเนินกิจกรรมต่อไป ขณะเดียวกันก็แสวงหาแนวทางสร้าง

“มูลค่าเพิ่ม” (added value) ให้กับชุมชน โดยการแสวงหาอาชีพหรือกิจกรรมที่เหมาะสมให้กับชุมชน ซึ่งกิจกรรมที่เหมาะสมกับชุมชนที่สุดก็คือ การท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรม เพราะชุมชนมีศักยภาพด้านทรัพยากรการท่องเที่ยวอยู่หลากหลาย เช่น ประมงพื้นบ้าน สวนดอกไม้ กลุ่มปั้นอิฐ ทัศนียภาพที่สวยงามของกุด รวมทั้งวัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดมาตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ

ปัจจุบันกระแสการท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรม กำลังได้รับความสนใจและส่งเสริมจากรัฐบาล ประกอบกับการท่องเที่ยวยังเป็นธุรกิจเดียวที่สามารถยืนหยัดอยู่ได้ในภาวะที่ประเทศประสบปัญหาวิกฤตทางเศรษฐกิจ การท่องเที่ยวประเภทนี้ยังจัดเป็นการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ที่ไม่ก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศ และความเป็นอยู่ของผู้คน ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นของแหล่งท่องเที่ยวนั้น ๆ หากเป็นการดึงศักยภาพทางด้านวัฒนธรรมและธรรมชาติของท้องถิ่นออกมาเป็นจุดขาย นอกจากนี้กระแสท้องถิ่นนิยมหรือการหวนคืนสู่รากเหง้าของตนเองกำลังได้รับการพลิกฟื้นกลับขึ้นมา เพื่อเป็นเครื่องมือต่อสู้กับกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ทุกคนเริ่มตระหนักว่าประเทศที่กำลังพัฒนาอย่างเช่นประเทศไทย ไม่สามารถต่อสู้กับกระแสดังกล่าวด้วยการสร้างเทคโนโลยี หรือความทันสมัยที่เท่าเทียมกันได้

นอกจากนี้นโยบายการส่งเสริมการท่องเที่ยวดังกล่าว ยังถูกบรรจุไว้ในยุทธศาสตร์การพัฒนาของจังหวัดอุบลราชธานีอีกด้วย กิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรมที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นและวิถีชีวิตชุมชนเป็นจุดขายเช่นนี้ นอกจากจะสร้างรายได้ให้กับชุมชนแล้ว ยังเป็นการปลูกฝังความรักความภาคภูมิใจและความหวงแหนในท้องถิ่นของตน ทำให้ชุมชนต้องกลับไปศึกษาเรื่องราวในอดีตของตนเอง พร้อมๆ กับอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมธรรมชาติ เพื่อนำเสนอต่อนักท่องเที่ยว ต่างกับการท่องเที่ยวแบบเดิมที่ผู้ได้รับประโยชน์มากที่สุดเป็นนายทุนจากภายนอก ชุมชนได้ประโยชน์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ทั้งยังทิ้งปัญหาและผลกระทบมากมายให้กับท้องถิ่น

ในมุมมองของคณะผู้วิจัยค่อนข้างจะเห็นด้วยกับแนวทางที่ 3 เนื่องจากเป็นแนวทางที่ทำให้ชุมชนยังคงอาศัยอยู่ร่วมกับพื้นที่ชุ่มน้ำต่อไปได้ ซึ่งก็หมายถึงเราจะยังคงรักษาความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ไว้ได้ นั่นก็ย่อมหมายความว่าชุมชนจะยังคงสืบทอดวิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีความเชื่อของตนเองอยู่ต่อไป ขณะเดียวกันภาคธุรกิจโดยเฉพาะธุรกิจการท่องเที่ยวและบริการก็ยังสามารถเข้ามาร่วมกับชุมชนได้เช่นกัน อันเป็นการพัฒนาที่คำนึงถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์และปราศจากความขัดแย้ง ซึ่งแนวทางนี้เท่ากับเป็นการยอมรับใน “สิทธิชุมชน” ของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ทั้งนี้ “สิทธิ” ที่ได้มานี้ก็จะต้องเป็นสิทธิที่มาพร้อมกับ “หน้าที่” ในการดูแล ปกป้อง หวงแหน รักษา และฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ให้คงอยู่อย่างยั่งยืนในลักษณะชีวิต เอื้อชีวิต

เมืองที่พัฒนาเช่นนี้ตรงกับแนวคิดที่เรียกว่า “Eco-city” หมายถึงเมืองที่มีแนวคิดเรื่องสิ่งแวดล้อม อาจจะเรียกว่าเป็น “เมืองเขียว” (Green City) ก็ได้ เป็นวิธีสร้างเมืองให้สมดุลกับธรรมชาติ (building city in balance with nature) ซึ่งเป็นแนวคิดที่กำลังได้รับความนิยมเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

แนวทางนี้ยังสอดคล้องกับแนวคิดที่ว่า การอนุรักษ์ต้องควบคู่ไปกับการพัฒนาที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตของผู้คน และเป็นกระบวนการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพิ่มการกระจายอำนาจให้แก่ชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากร เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชน เปิดโอกาสให้ประชาชนมีบทบาททั้งทางตรงและทางอ้อมในการบริหารจัดการทรัพยากร

นอกจากนี้ แนวทางการพัฒนาดังกล่าวยังสอดคล้องกับนโยบายแก้ปัญหาความยากจนของรัฐบาลอีกด้วย เพราะเมื่อชุมชนมีความมั่นคงทั้งในเรื่องของที่อยู่อาศัย ความมั่นคงของทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นแหล่งทำมาหากิน และแหล่งรายได้จากการท่องเที่ยวแล้ว ชุมชนก็ย่อมที่จะก้าวพ้นไปจากภาวการณ์ความยากจนดังที่รัฐบาลปรารถนา

นี่ก็คือการเพิ่มขีดความสามารถในการบริหารจัดการ การอนุรักษ์และฟื้นฟู และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ให้เอื้อต่อการดำรงชีวิต รวมทั้งเกิดความสมดุลในการพัฒนา ซึ่งเป็นฐานรากเศรษฐกิจและสังคมของประเทศ

ข. ข้อเสนอแนะอื่น ๆ เกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่

นอกจากแนวทางการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำข้างต้นแล้ว คณะผู้วิจัยยังมีข้อเสนอแนะอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาพื้นที่เพิ่มเติมดังต่อไปนี้คือ

ประการที่หนึ่ง พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ มีพลังและศักยภาพของท้องถิ่น ที่จะมีประโยชน์ในการพัฒนาพื้นที่แห่งนี้มีหลายประการ ไม่ว่าจะเป็น ฐานทรัพยากรในฐานะที่เป็นทุนชีวิต ระบบความรู้ กลุ่มและเครือข่าย ตลอดจนระบบวัฒนธรรมและความเชื่อ ดังที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 4-7 ดังนั้น นโยบายและแผนการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ควรที่จะให้ความสำคัญหรือตั้งอยู่บนฐานของการผนวกเอาพลังหรือศักยภาพเหล่านี้เข้ามาในกระบวนการด้วย

ประการที่สอง เนื่องจากในปัจจุบัน ประเด็นเรื่องการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนของประชาชนท้องถิ่นในการจัดการ บำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลและยั่งยืน ตามมาตราที่ 46 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ก็ได้รับการหยิบยกขึ้นมานำเสนอ และตั้งคำถามถึงระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนกับโครงการพัฒนาต่างๆ มากขึ้น ดังนั้น หน่วยงานของรัฐที่เคยดูแลรับผิดชอบพื้นที่แห่งนี้แต่ผู้เดียว ควรมีการกระจายอำนาจการจัดการทรัพยากร โดยเปิดโอกาสให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิในการจัดการทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นกุด ป่าบุ่งป่าทาม แม่น้ำมูล เป็นต้น และปรับบทบาทขององค์กร ให้ยอมรับและร่วมมือกับชุมชนในการจัดการทรัพยากร เพื่อให้ชุมชนสามารถทำการวางแผนและระบบการจัดการทรัพยากร มีการมอบอำนาจให้ชุมชนทำหน้าที่ควบคุมดูแลการใช้ประโยชน์ตามแผนงานและมาตรการที่กำหนดร่วมกันโดยองค์กรชุมชน โดยหน่วยงานของรัฐทำหน้าที่กำกับดูแล และส่งเสริมด้านเทคนิคและเงินทุน

ประการที่สาม เนื่องจากแนวทางการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ได้ดำเนินไปบนความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับหน่วยงานของรัฐ รวมทั้งภาคธุรกิจเอกชนในพื้นที่ เนื่องจากภาครัฐเองยังมีพื้นฐานการไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร อันเกี่ยวพันกับประเด็นการเมืองของการใช้อำนาจ ซึ่งนำมาซึ่งการสร้างความไม่ชอบธรรมระหว่างกลุ่มชนต่างๆ ในสังคม เพราะแฝงอยู่ในกระบวนการและกลไกต่างๆ ของทั้งอำนาจรัฐและระบบตลาด ที่อาศัยความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับอำนาจรัฐ เพื่อสร้างความได้เปรียบในการใช้ทรัพยากร ขณะที่เรียกร้องให้หน่วยทางสังคมอื่นๆ เช่น ชุมชนท้องถิ่นต้องเสียสละเพื่อ “สังคมส่วนใหญ่” ซึ่งเท่ากับตอกย้ำความไม่เป็นธรรมทางสังคมมากยิ่งขึ้น ตามนัยดังกล่าว การมีส่วนร่วมของชุมชน จึงไม่ควรเป็นเพียงการเรียกร้องให้ชุมชนท้องถิ่นต้องแบกรับภาระเช่นนี้ฝ่ายเดียว หรือเป็นเพียงให้ชุมชนท้องถิ่นแบ่งเบาหน่วยงานของรัฐเท่านั้น แต่ควรถือเป็นภาระหน้าที่ของทุกๆ ส่วนในสังคม โดยตั้งอยู่บนหลักการของการสร้าง “ความเป็นธรรมในสังคม” (Social Justice) ในแง่นี้ อาจกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนจะเกิดขึ้นได้จริงนั้นต้องแสดงนัยของความเป็นธรรมในสังคมอย่างชัดเจน ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับการปรับเปลี่ยนเงื่อนไขเชิงโครงสร้างต่างๆ เพื่อแสดงการมีส่วนร่วมรับผิดชอบร่วมกันของทุกส่วนในสังคมอย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม

ฉะนั้นทางออกสำหรับประเด็นความขัดแย้งทางความคิด ในกิจกรรมการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ก็คือการเปิดเวทีพูดคุยทำความเข้าใจระหว่างฝ่ายที่มีความเห็นขัดแย้งกัน รวมทั้งการร่วมกันจัดทำแผนหรือยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ อันเป็นการจัดการทรัพยากรแบบดึงให้คนมามีส่วนร่วม (Inclusion) ด้วยการเปิดให้มีสิทธิในการเข้าถึงและการจัดการในรูปแบบของการจัดการร่วมกับรัฐ (co-management) ซึ่งถือเป็นรูปแบบหนึ่งของการจัดการเชิงซ้อนในพื้นที่เดียวกันของหลายๆ ฝ่าย ด้วยการใช้หลักการของสิทธิหลายๆ รูปแบบ ทั้งสิทธิในความเป็นเจ้าของของรัฐและสิทธิในการจัดการร่วมของชุมชนในรูปแบบต่างๆ แทนการจัดการเชิงเดี่ยวที่เกิดจากการผูกขาดสิทธิแต่เพียงฝ่ายเดียวในพื้นที่หนึ่ง ดังที่เคยปฏิบัติกันมาในอดีต ซึ่งทำให้ความขัดแย้งระหว่างรัฐและชุมชนท้องถิ่นต่างๆ ยิ่งทวีรุนแรงมากขึ้น

*ด้วยเหตุนี้ คณะผู้วิจัยจึงเชื่อมั่นว่า การ*ฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ต้องอาศัยกระบวนการทางสังคม มากกว่ากระบวนการทางกฎหมาย กล่าวคือต้องเริ่มต้นด้วยการพิจารณามิติทางภูมินิเวศของพื้นที่ จากนั้นก็พิจารณาพลวัตของการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ ก่อนที่จะนำไปสู่การกำหนดยุทธศาสตร์การบริหารจัดการพื้นที่แบบมีส่วนร่วม เพราะคณะผู้วิจัยเชื่อมั่นในคำกล่าวที่ว่า “การจัดการทรัพยากรธรรมชาติ สามารถปรับปรุงให้ดีขึ้นได้ โดยการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้เสียทุกฝ่าย”

ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการศึกษาถึงแนวทางการสร้างกฎ กติกาในการจัดการทรัพยากรในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำร่วมกัน ที่สร้างความยั่งยืน เป็นธรรม และเป็นที่ยอมรับของผู้ที่เกี่ยวข้องทุกฝ่าย

2. ควรมีการศึกษาถึงกลไก รูปแบบในการจัดการทรัพยากรร่วมของกลุ่มคนที่แตกต่างทางสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

3. ควรมีการสำรวจและจัดทำอาณาเขตของพื้นที่ที่เป็น “ทรัพยากรส่วนรวม” เพื่อที่จะทำให้ทราบข้อมูลปัจจุบัน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งภาครัฐ เอกชน ชุมชน นักวิชาการ จักได้มีส่วนร่วมในการกำหนดแนวทางการจัดการกับทรัพยากรส่วนรวมนั้น

4. ควรมีการศึกษาและจัดทำแนวทาง การจัดทำแผนยุทธศาสตร์การจัดการทรัพยากร และพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยการประยุกต์ใช้พลังท้องถิ่นของชุมชน ที่ผสมผสานกับความรู้สมัยใหม่ ในการสร้างแนวคิดและวิธีการจัดการทรัพยากรร่วม (co-management) ของผู้ที่เกี่ยวข้องในพื้นที่ชุ่มน้ำ ในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ

5. ควรมีการศึกษาและดำเนินการ หาแนวทางและสร้างเครือข่ายชุมชนอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมือง (เครือข่ายกุด)

6. ควรมีการศึกษาศักยภาพและแนวทางการพัฒนาพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรม

7. ควรมีการจัดทำชุดความรู้เกี่ยวกับกุดและบุ่งทามในเขตเมือง สำหรับเผยแพร่แก่เครือข่าย นักเรียน นักศึกษา และสาธารณชน เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในพื้นที่ชุ่มน้ำ

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อ I

Abstract III

กิตติกรรมประกาศ V

บทสรุปย่อสำหรับผู้บริหาร VII

สารบัญ XX

สารบัญตาราง XXVI

สารบัญรูปภาพ XXVIII

บทนำ: สังคมศาสตร์กับความรู้ ความจริง ว่าด้วยการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำ

"อำนาจ" ของวิทยาศาสตร์กับ "มายาคติ" ที่มีต่อสังคมศาสตร์
ในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม 1

ภูมิหลังและความเป็นมา 6

วัตถุประสงค์ 9

กรอบแนวคิดและคำถามหลักในการวิจัย 10

ระเบียบวิธีวิจัย 10

กระบวนการวิจัย 11

ผลที่คาดว่าจะได้รับ 12

บทที่ 1: กรอบแนวคิดในการวิจัย

กรอบแนวคิดในฐานะเครื่องมือทางความคิดของนักวิจัยเชิงคุณภาพ 13

แนวคิดว่าด้วยอำนาจแห่งวาทกรรมเรื่องทรัพยากรและการจัดการทรัพยากร 16

แนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวม 23

แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน 26

แนวคิดเรื่องชุมชนกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท 29

บทที่ 2: พื้นที่ชุ่มน้ำ: บริบททางกายภาพและสังคมวัฒนธรรม

บริบททางกายภาพ: พื้นที่ชุ่มน้ำ กุด ป่าบุ่งป่าทาม 31

พื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) คืออะไร 31

พื้นที่ชุ่มน้ำในประเทศไทย 33

กุด และป่าบุ่งป่าทาม 34
ชื่อเรียกขานและความหมาย 35
กุด: ชื่อเรียกขานและความหมาย 35
บุ่ง ทาม: ชื่อเรียกขานและความหมาย 38
ภูมิลักษณ์ของแม่น้ำมูลกับการก่อเกิดป่าบุ่งป่าทาม 42
ธรรมชาติและโครงสร้างของป่าบุ่งป่าทาม 43
พื้นที่ชุ่มน้ำในฐานะพื้นที่ทางสังคม 45
คุณค่าและความสำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำ 46
ความสำคัญของการศึกษาและวางแผนการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำของไทย 49

บทที่ 3: ตำแหน่งแห่งที่ของชุมชนที่ศึกษา

ด้านที่ 1 ด้านการเมืองการปกครอง (ภูมิรัฐศาสตร์) 51
ภูมิรัฐศาสตร์จังหวัดอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ 54
ภูมิรัฐศาสตร์ชุมชนที่ศึกษา 56
ด้านที่ 2 ด้านนิเวศวิทยา (ภูมินิเวศ) 60
นิเวศวิทยาของชุมชนที่ศึกษา 60
ระบบนิเวศหลัก 62
ระบบนิเวศแบบกุดหรือบุ่ง 62
ระบบนิเวศแบบป่าบุ่งป่าทาม 69
ระบบนิเวศย่อย 70
ด้านที่ 3 ด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม (ภูมิวัฒนธรรม) 72
ด้านเศรษฐกิจ 72
ด้านสังคม 74

บทที่ 4: พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

พัฒนาการของเมืองอุบลราชธานี 76
พัฒนาการของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำ 79
ชุมชนในช่วงบุกเบิก (ก่อนปี พ.ศ. 2400) 79
ชุมชนในช่วงขยายตัว (พ.ศ. 2400-2497) 81
ชุมชนในช่วงปรับตัว (พ.ศ. 2497-จนถึงปัจจุบัน) 87
ประวัติศาสตร์การก่อตัวของชุมชนที่ศึกษา 90
ประวัติชุมชนหาดสวนยา หาดสวนสุข ท่ากอไผ่และคูยาง 91
ประวัติชุมชนลับแล 93

ประวัติชุมชนดอนงิ้ว 94
ประวัติชุมชนกุดปลาขาว 95
ประวัติชุมชนท่าบังมั่ง และชุมชนดีงาม 96
ประวัติชุมชนเกตุแก้ว 96

บทที่ 5: พลังท้องถิ่น: ฐานทรัพยากร

ทรัพยากรดิน 98
การตั้งถิ่นฐาน 98
การทำการเกษตร 100
การปั้นอิฐ 103
ทรัพยากรน้ำ 106
ประมงพื้นบ้าน 106
กลุ่มเยาะในบุ่งง้าว 110
กลุ่มเยาะชุมชนดอนงิ้ว 110
กลุ่มเยาะชุมชนลับแล 112
กลุ่มเยาะชุมชนกุดปลาขาว 113
รายได้จากการขายปลา 113
ทรัพยากรป่าบุ่งป่าทาม 116
เศรษฐกิจการเก็บ เด็ด ขุด และล่า 117
การเลี้ยงวัวควาย 122
ความสำคัญของอาชีพเลี้ยงวัว-ควาย 128
ปัจจัยที่มีผลต่อการเลี้ยงวัว-ควาย 128

บทที่ 6: พลังท้องถิ่น: เครือข่ายทางสังคม

เครือข่ายทางสังคมตามธรรมชาติ 130
เครือข่ายระบบเครือญาติ 130
เครือข่ายกลุ่มอาชีพ 131
เครือข่ายเสี่ยว 133
เครือข่ายทางวัฒนธรรมและความเชื่อ 133
เครือข่ายทางสังคมจากการจัดตั้ง 134
เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี 134
เครือข่ายกลุ่มออมทรัพย์ 140
เครือข่ายกลุ่มเยาวชน 140

เครือข่ายกลุ่มแม่บ้าน 141
เครือข่ายกลุ่มแรงงานนอกระบบ 141
เครือข่ายกลุ่มวัฒนธรรม 142

บทที่ 7: พลังท้องถิ่น: ระบบความรู้

ความรู้เกี่ยวกับระบบและกลไกการจัดการน้ำ 145
ความรู้ด้านการเกษตร 147
กรณีศึกษาที่ 1 ภูมิปัญญากับการรักษาสายพันธุ์แตงร้านพื้นเมือง 147
กรณีศึกษาที่ 2 การปลูกดอกไม้เพื่อการค้า 149
องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรปลาในกุด 150
องค์ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือหาปลาพื้นบ้าน 151
องค์ความรู้เกี่ยวกับชนิดและพฤติกรรมของปลา 161
องค์ความรู้เกี่ยวกับการแปรรูปปลา 163
การนำไปขายในตลาด 163
การแปรรูปอาหารพื้นบ้านจากปลา 164
ระบบความเชื่อและประเพณีของชาวประมงพื้นบ้าน 165
ความเชื่อ 165
ประเพณีการแข่งเรือหาปลา 165

บทที่ 8:พลังท้องถิ่น: วัฒนธรรมและความเชื่อ

ระบบความเชื่อเรื่องผี 168
ผีมเหสักข์ 168
ผีปู่ตา 173
ผีไท้ 179
หลักบ้าน 180
ผีทั่วไป 181
ลักษณะการนับถือผีกับการจัดลำดับและความเชื่อมโยงทางสังคมของผู้คน 181
ระบบความเชื่อเรื่องผีกับพฤติกรรมของผู้คนในสังคม 183
ระบบความเชื่อแบบพุทธ 183
วัดหาดสวนสุข 184
วัดดอนงิ้ว 184
วัดบ้านกุดปลาขาว 185
วัดเสนาวงศ์ (ท่าบังมั่ง) 186

บทที่ 9: สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากร

พัฒนาการและกระบวนการครอบครองและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร 188
ระบบการบุกเบิกจับจอง 189
ระบบกรรมสิทธิ์ 189
ระบบความเชื่อ 190
ระบบจารีตประเพณีท้องถิ่น 190
การเปลี่ยนแปลงสิทธิการครอบครองและการใช้ประโยชน์ 191
สิทธิโดยการตกทอดมรดก 191
สิทธิโดยการแต่งงาน 192
สิทธิโดยการซื้อขายหรือเช่า 192
สถานการณ์ปัจจุบันเกี่ยวกับสิทธิการครอบครองในชุมชน 192

บทที่ 10: พื้นที่ชุ่มน้ำในเมือง: การเปลี่ยนแปลง การปรับตัวและการต่อรอง

การเปลี่ยนแปลง 195
ก. ปัจจัยที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลง 195
นโยบาย กฎหมาย และโครงการพัฒนาของรัฐ 195
โครงการพัฒนาในระดับภูมิภาคและระดับจังหวัด 195
โครงการพัฒนาในระดับพื้นที่ 197
การขยายตัวของภาคธุรกิจเอกชน 199
การขยายตัวของชุมชน 200
ข. ผลที่เกิดขึ้น 200
การลดลงของพื้นที่สาธารณะที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม 201
ภาวะน้ำท่วมขังยาวนาน 203
การแพร่ระบาดของไมยราพยักษ์ 208
ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศ 210
การปรับตัว 211
การต่อรอง 215

บทที่ 11: บทสรุปและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการศึกษา 220
ข้อเสนอแนะ 226
ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย 226
ก. แนวทางในการพัฒนาพื้นที่ 226

ข. ข้อเสนอแนะอื่นๆ เกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่ 228
ข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป 230

บรรณานุกรม 231

ภาคผนวก

ภาคผนวกที่ 1 แผนที่

แผนที่รวมชุมชน 235
แผนที่ชุมชนเกตุแก้ว 236
แผนที่ชุมชนดอนงิ้ว 237
แผนที่ชุมชนท่ากอไผ่ 238
แผนที่ชุมชนลับแล 239
แผนที่ชุมชนหาดสวนยา 240
แผนที่ชุมชนกุดปลาขาว 241
แผนที่ชุมชนคูยาง 242
แผนที่ชุมชนดีงาม 243
แผนที่ชุมชนท่าบ้งมั่ง 244
แผนที่ชุมชนหาดสวนสุข 245

ภาคผนวกที่ 2 แผนที่แนบท้ายพระราชกฤฎีกาถอนสภาพที่ดินฯ ปี พ.ศ. 2513 246

ภาคผนวกที่ 3 แผนที่แสดงสถานที่จะก่อสร้างโครงการเมืองใหม่เทพนคร 247

สารบัญตาราง

ตารางที่ **หน้า**

ตารางที่ 3.1. แสดงข้อมูลชุมชนที่ศึกษา 58
ตารางที่ 3.2. แสดงอาณาเขตของชุมชนในพื้นที่ศึกษา 59
ตารางที่ 5.1. แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ศึกษา 100
ตารางที่ 5.2. แสดงการกระจายตัวของกลุ่มหาปลาในชุมชนต่างๆ 108
ตารางที่ 5.3. แสดงจำนวนของเยาะในพื้นที่ที่ศึกษา 109
ตารางที่ 5.4. แสดงจำนวนวัว-ควายที่เลี้ยงในชุมชน 123
ตารางที่ 5.5. แสดงจำนวนวัวควายที่เลี้ยงในชุมชนกุดปลาขาว 125
ตารางที่ 6.1. แสดงกลุ่มอาชีพที่สัมพันธ์กับกุดและไม่สัมพันธ์กับกุด 132
ตารางที่ 7.1. แสดงฤดูกาลหาปลาของชุมชนที่ศึกษา 136
ตารางที่ 9.1. แสดงจำนวนเอกสารสิทธิ์ครอบครองที่ดินของชุมชน 163
ตารางที่ 10.1. แสดงพัฒนาการขยายตัวของภาคธุรกิจที่สำคัญในพื้นที่ชุ่มน้ำ 200
ตารางที่ 10.2. แสดงตัวอย่างการปรับตัวระดับบุคคล 209
ตารางที่ 10.3. แสดงตัวอย่างการปรับตัวระดับชุมชน 211
ตารางที่ 10.4. แสดงตัวอย่างการปรับตัวระดับกลุ่มอาชีพ 212

สารบัญรูปภาพ

ภาพที่ **หน้า**

ภาพที่ 2.1แสดงลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) และริมฝั่งแม่น้ำ (riparian) 32
ภาพที่ 3.1. แผนที่ทางอากาศของพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา 51
ภาพที่ 3.2 แผนที่แสดงที่ตั้งของจังหวัดอุบลราชธานี 52
ภาพที่ 3.3 แสดงเขตการปกครองของจังหวัดอุบลราชธานี 53
ภาพที่ 3.4 แผนที่อำเภอวารินชำราบ 55
ภาพที่ 3.5 ดวงตราเทศบาลเมืองวารินชำราบ 61
ภาพที่ 3.6 แสดงลักษณะทางกายภาพของกุดบ้าน 63
ภาพที่ 3.7 เรือนแพอาหารในแม่น้ำมูล ณ ชุมชนหาดสวนยา 73
ภาพที่ 3.8 ธุรกิจที่ตั้งอยู่สองฟากถนนสายอุบลฯ-วาริน 73
ภาพที่ 4.1 ลักษณะการจัดตั้งบ้านเรือนริมฝั่งแม่น้ำตามหัวเมืองมณฑลอีสาน 81
ภาพที่ 4.2 อาชีพประมงลุ่มแม่ตามหัวเมืองมณฑลอีสาน 81
ภาพที่ 4.3 กรรมกรกำลังขนข้าวลงเรือริมฝั่งแม่น้ำมูล 83
ภาพที่ 4.4 ซากปล่องโรงสีแหลมทอง ซึ่งเคยเป็นแหล่งค้าข้าวที่สำคัญในอดีต 85
ภาพที่ 5.1. เกษตรริมกุดที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไป 101
ภาพที่ 5.2. การทำนาผักกระเฉด 103
ภาพที่ 5.3. การปั้นอิฐของชุมชนหาดสวนสุข 106
ภาพที่ 5.4 “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” แหล่งทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน 107
ภาพที่ 5.5 “เยาะ” อุปกรณ์จับปลาที่สำคัญของชาวประมงพื้นบ้านในกุด 109
ภาพที่ 5.6. ปลาที่ได้จากการเอาเยาะ 111
ภาพที่ 5.7. ปลาที่ได้จากเยาะจะถูกนำไปขายที่ตลาดสดวารินชำราบ 114
ภาพที่ 5.8 ปลาที่ได้จากการจับโดยเครื่องมืออื่นๆ มักไม่สามารถคำนวณมูลค่าทางเศรษฐกิจได้ 116
ภาพที่ 5.9. เก็บผักริมกุด 117
ภาพที่ 5.10. แม่รุน รุ่งแสง กำลังต้มมันแซงเพื่อนำไปขาย 119
ภาพที่ 5.11. ริมกุดนับเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของควาย 124
ภาพที่ 5.12. ต้อนควายไปเลี้ยง 125
ภาพที่ 6.1 ประมงพื้นบ้านนำมาซึ่งเครือข่ายกลุ่มอาชีพประมง 132
ภาพที่ 6.2 กลุ่มเด็กรักบ้านของชุมชนลับแล 141
ภาพที่ 6.3. กลุ่มกลองยาวหงส์ฟ้าทองของชุมชนลับแล 142
ภาพที่ 7.1. นายสันต์ ดวงแก้ว กับสวนแตงร้านแห่งสุดท้าย 147

ภาพที่ 7.2 แม่เงิน ธรรมวิชา กำลังมัดกำดอกไม้เพื่อส่งขาย 150
ภาพที่ 7.3 **พ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ กับเรือคู่ชีพและเครื่องมือหาปลา** 161
ภาพที่ 7.4 **การคัวปลาโดยอาศัยแรงงานในครอบครัว** 164
ภาพที 8.1 **การฟ้อนผีมเหสักข์ที่ศาลหลักเมืองอุบลราธานี** 172
ภาพที่ 8.2 **ศาลหลักเมืองจังหวัดอุบลราชธานี** 173
ภาพที่ 8.3 **การเลี้ยงผีเจ้าพ่อผาแดง- นางไอ่** 174
ภาพที่ 8.4 **ศาลเจ้าพ่อกุดเต่า** 176
ภาพที่ 8.5 **ศาลเจ้าพ่อฟ้าห่วน** 178
ภาพที่ 8.6 **ศาลหลักบ้านอีกหนึ่งความเชื่อของชุมชน** 180
ภาพที่ 8.7 ศาลาการเปรียญวัดดอนงิ้วที่กำลังก่อสร้าง 185
ภาพที่ 8.8 วัดเสนาวงศ์ (วัดท่าบังมั่ง) 187
ภาพที่ 9.1 **ป้ายประกาศขายที่ ซึ่งพบเห็นอยู่ทั่วไปในชุมชน** 194
ภาพที่ 10.1การปรับปรุงภูมิทัศน์บริเวณกุดบ้านและกุดปลาขาว 198
ภาพที่ 10.2 ผังเมืองในปี พ.ศ. 2547 202
ภาพที่ 10.3 ผังเมืองในปี พ.ศ. 2529 203
ภาพที่ 10.4 สภาพน้ำท่วมในพื้นที่ ปี พ.ศ. 2547 205
ภาพที่ 10.5 ไมยราพยักษ์เป็นอุปสรรคต่อการเลี้ยงวัว-ควาย 209
ภาพที่ 10.6 บ้านแพ ตัวอย่างการปรับตัวเพื่อต่อสู้กับปัญหาน้ำท่วม 213
ภาพที่ 10.7 ภาพวาดแสดงการจัดวางตำแหน่งของบ้านแพ ที่เน้นความเป็นชุมชน 213
ภาพที่ 10.8 การเอาเยาะ “ผักตบ” อีกหนึ่งตัวอย่างของการปรับตัวระดับกลุ่มอาชีพ 214

บทนำ

สังคมศาสตร์กับความรู้ ความจริง ว่าด้วยการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำ

"...กลุ่มชนในสังคมต่าง ๆ เลือกใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่ดิน น้ำ ป่าแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับว่ากลุ่มชนเหล่านี้ตีค่าทรัพยากรเหล่านี้อย่างไร บางกลุ่มให้ความสำคัญกับการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติโดยการปกป้องระบบนิเวศให้อยู่ในสภาพที่เหมาะสม ในขณะที่บางกลุ่มกลับพยายามกอบโกยประโยชน์จากทรัพยากรอย่างเต็มที่..."

วันทนา ศิวะ (Vandana Shiva)
อ้างใน ยศ สันตสมบัติ และวิฑูรย์ ปัญญากุล, 2536: 95.

"อำนาจ" ของวิทยาศาสตร์กับ "มายาคติ" ที่มีต่อสังคมศาสตร์ในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

เนื่องจากการจัดการทรัพยากรจัดเป็น "ความรู้" (knowledge) ประเภทหนึ่ง ฉะนั้น ในขั้นแรกนั้นจำเป็นที่จะต้องทำความความเข้าใจกับสิ่งที่เรียกว่า "ความรู้" ดังกล่าวเสียก่อน ซึ่ง เมื่อเอ่ยถึงบทบาทในการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เชื่อแน่ว่าผู้คนส่วนใหญ่ในสังคมมักจะนึกถึงบรรดานักวิทยาศาสตร์มากกว่านักสังคมศาสตร์ คำถามก็คือ "เหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น?" และนักสังคมศาสตร์ และ "นัก" อื่นๆ ที่ไม่ใช่ "นักวิทยาศาสตร์" จะเข้ามายุ่งเกี่ยวด้วยจะเป็นไปได้ไหม อย่างไร?

เพื่อที่จะตอบคำถามดังกล่าวข้างต้น เราคงต้องทำความเข้าใจถึงการผูกขาดอำนาจของวิทยาศาสตร์ในเรื่องการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมเสียก่อน

หากวิทยาศาสตร์คือองค์ความรู้ประเภทหนึ่ง ที่มีฐานสำคัญอยู่ที่ความเป็นเหตุเป็นผลความต่อเนื่องเชื่อมโยงของตรรกะ ความเป็นระบบระเบียบของความรู้ และความสามารถในการพิสูจน์ทดสอบความถูกต้องของความรู้นั้น องค์ความรู้ดังกล่าวไม่ใช่เรื่องใหม่ แต่เป็นองค์ประกอบสำคัญของระบบความรู้จำนวนมาก รวมทั้งระบบความรู้ของชนพื้นเมืองในโลก หากแต่สิ่งที่ทำให้ความรู้วิทยาศาสตร์กลายเป็นข้อถกเถียงสำคัญตลอดช่วงศตวรรษที่ผ่านมา กลับไม่ได้อยู่ที่ลักษณะของตัวความรู้หรือวิธีการเข้าถึงความจริงของวิทยาศาสตร์ แต่อยู่ที่การ "ขีดเส้นแบ่ง" ความเป็นวิทยาศาสตร์ออกจากศาสตร์อื่น โดยการยกเอาศาสตร์แบบวิทยาศาสตร์ขึ้นมาเป็นฐานรากของสังคมสมัยใหม่ ซึ่งได้สร้างขอบเขตของสิ่งที่เรียกว่าเป็น "ความรู้" และ "ไม่ใช่ความรู้" ขึ้น พร้อมกับสถาปนา "อำนาจแบบเบ็ดเสร็จ" ของความรู้และ "การเข้าถึงความจริงแบบวิทยาศาสตร์" ให้เป็นความรู้ที่ "ถูกต้องสัมบูรณ์" และเป็น "สากล" แต่เพียงผู้เดียว

อย่างไรก็ตาม การเมืองของการขีดเส้นแบ่งความรู้ และการสร้างอำนาจของความรู้วิทยาศาสตร์ เกิดขึ้นภายใต้กระบวนการจัดการแยกสิ่งที่ถูกนับว่าเป็นวิทยาศาสตร์ ออกจากสิ่งที่ถูกจัดประเภทว่าไม่เป็นวิทยาศาสตร์ ซึ่งอาจเป็นไปได้ทั้งในแง่การแยกขั้วตรงข้าม หรือในแง่การสร้างระดับความเข้มข้น (degree) โดยทำการ “เบียดขับ” ความรู้ที่แม้จะมีพื้นฐานเป็นวิทยาศาสตร์ แต่มีวัตถุประสงค์ของศาสตร์ที่แตกต่างออกไป ด้วยการอ้างความเป็นวิทยาศาสตร์มากกว่า หรือวิทยาศาสตร์แท้ เพื่อข่มทับสิ่งที่ถูกจัดให้เป็นวิทยาศาสตร์น้อยกว่า หรือวิทยาศาสตร์เทียม ที่พัฒนามาพร้อมๆ กับการผูกขาดอำนาจของสถาบันที่ผลิตและควบคุมความรู้วิทยาศาสตร์กระแสหลักในสังคม กระบวนการทางการเมืองเหล่านี้มักถูกบดบังและปิดบังด้วยข้อกล่าวอ้างว่าด้วย “ความเป็นกลาง” ของวิทยาศาสตร์ ในฐานะความรู้ที่มี “ความโปร่งใส” และ “ตรวจสอบ” ได้ เป็นความรู้ “เชิงประจักษ์” ที่มีภาพของการปลอดพ้นซึ่งการเมืองและผลประโยชน์ใดๆ[1]

แต่ในท่ามกลางภาวะวิกฤตของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมปัจจุบัน ผนวกกับกระแสการเคลื่อนไหวของชนพื้นเมือง (Indigenous people) ในภูมิภาคต่างๆ ทั่วโลก เพื่อพิทักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในท้องถิ่นที่เพิ่มขึ้นตามลำดับ คำถามที่มีต่อบทบาทของนักวิชาการทั้งสายวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ในการเสนอทางออกเพื่อการพิทักษ์ รวมทั้งการคงอยู่ของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมก็เพิ่มขึ้นเช่นกัน นับตั้งแต่เรื่องการคงอยู่ของป่าเขตร้อนแถบลุ่มน้ำอเมซอนในอเมริกา ไปจนถึงทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ขณะเดียวกันในช่วงสองทศวรรษมานี้ ประชาคมโลกก็เริ่มตระหนักถึงนัยสำคัญของธรรมชาติแวดล้อม องค์กรระหว่างประเทศและสถาบันการศึกษาทั่วโลกได้ให้ความสนใจกับปัญหาความเสื่อมโทรมของป่าเขตร้อน ปัญหาการจัดการทรัพยากรและการลดลงอย่างรวดเร็วของความหลากหลายทางชีวภาพ แต่การศึกษาประเด็นปัญหาดังกล่าวก็มักจำกัดอยู่แต่เพียงในแวดวงของวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ ซึ่งมองสภาพแวดล้อมหรือระบบนิเวศในลักษณะที่ไม่มีคนอยู่ร่วมด้วย[2] ทั้งๆ ที่ปัญหาสำคัญประการหนึ่ง เกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับประเด็นเรื่องการพัฒนาอย่างยั่งยืน ฉะนั้นประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่ความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับวัฒนธรรม ระหว่างทรัพยากรกับองค์ความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพ[3]

---

[1] ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี “ความจริง วัฒนธรรม และความเชื่อ: การเมืองและการผลิตความรู้ป่าไม้ในไทย” ใน ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). *ความรู้กับการเมืองเรื่องทรัพยากร* (กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), 2548: 10-11.

[2] ยศ สันตสมบัติ. *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน* (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2542): คำขอบคุณ.

[3] *เรื่องเดียวกัน*: 6.

จากที่กล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่า เรื่องทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะประเด็นความหลากหลายทางชีวภาพถูกมองว่าเป็น “อาณาจักรทางความรู้ของนักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ” แต่เพียงผู้เดียว[4] เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว สังคมจึงถูกทำให้เชื่อต่อไปในทำนองเดียวกันว่าการศึกษาและการรักษาไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพเป็นงานของนักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ เช่น นักชีววิทยา นักพฤกษศาสตร์ และหน่วยงานที่มีหน้าที่โดยตรงทางด้านนี้เท่านั้น ซึ่งมายาคติเช่นนี้ก็เกิดขึ้นกับการศึกษาระบบนิเวศในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำเช่นเดียวกัน

แต่โดยความเป็นจริงแล้ว นักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติเองก็ยังมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความหลากหลายทางชีวภาพในเขตร้อนอยู่น้อยมาก ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นฐานทรัพยากรที่เราเพิ่งเริ่มต้นศึกษาทำความเข้าใจอย่างแท้จริง หากแต่ชาวบ้านหรือเกษตรกรซึ่งดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกับป่ามาหลายชั่วอายุคน ได้ทำหน้าที่เป็นผู้ใช้ประโยชน์จากความหลากหลายทางชีวภาพ หรือ “ผู้จัดการ” ทรัพยากรพันธุกรรม สืบเนื่องต่อกันมาเป็นเวลาหลายร้อยปี และตลอดเวลาดังกล่าว เกษตรกรก็ได้ทำการคัดเลือกและพัฒนาสายพันธุ์พืชชนิดต่างๆ สั่งสมองค์ความรู้เกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพและพันธุกรรม ซึ่งเป็นพื้นฐานของยาและสมุนไพร อันเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิต สั่งสมความรู้ในเรื่องเกี่ยวกับวิธีการใช้ การปรับปรุงสายพันธุ์ คุณสมบัติของพืชอาหารและยาชนิดต่างๆ อย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด

องค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับทรัพยากรชีวภาพ จึงก่อกำเนิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับธรรมชาติแวดล้อม ปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรมไปพร้อมกัน นอกจากนั้น ความหลากหลาย (Diversity) ยังเป็นหลักประกันของความมั่นคง กล่าวคือ ความหลากหลายทางชีวภาพเป็นหลักประกันของความมั่นคงในชีวิต ความหลากหลายของสายพันธุ์พืชเป็นหลักประกันปริมาณและความต่อเนื่องของผลผลิตอาหารของชุมชน ของประเทศและของโลกเป็นลำดับ ความหลากหลายทางชีวภาพจึงมิใช่เป็นประเด็นที่จำกัดอยู่แต่เพียงภายในบริเวณป่า หากแต่ครอบคลุมไปถึงพื้นที่ไร่ นา สวนและชุมชนเกษตรกรรมทั้งหมด ที่ได้พัฒนาหลักการแห่งความมั่นคงทางด้านอาหารและยา สืบเนื่องต่อกันมาหลายชั่วอายุคน

ด้วยเหตุนี้ การศึกษาและรักษาไว้ซึ่งความหลากหลายทางชีวภาพ (รวมทั้งระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ-ผู้วิจัย) จึงมิใช่ภารกิจเฉพาะของนักวิชาการทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเท่านั้น แต่เป็นภารกิจร่วมกันของนักสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์ทุกสาขา และที่ขาดไม่ได้คือ ภูมิปัญญาและความร่วมมือของชาวบ้าน ผู้มีวิถีชีวิตคลุกคลีอยู่กับความหลากหลายทางชีวภาพอยู่ทุกเมื่อเชื่อวัน ความหลากหลายทางชีวภาพจึงสัมพันธ์เชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ ที่ได้ดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับธรรมชาติมาหลายชั่วอายุคน ได้สั่งสมภูมิปัญญา

---

[4] ฉลาดชาย รมิตานนท์ “คำนำ” ใน ยศ สันตสมบัติ. *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน* (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2542): ไม่มีเลขหน้า.

ความรู้อันยิ่งใหญ่ การทำลายความหลากหลายทางวัฒนธรรมด้วยรูปแบบและวิธีการต่างๆ จะโดยจงใจหรือไม่ก็ตาม จึงเป็นการทำลายโอกาสทางการศึกษาและใช้คุณค่าของภูมิปัญญาความรู้นั้นให้เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ และมนุษยชาติในปัจจุบัน[5]

ดังนั้นคงประจักษ์แล้วว่า การศึกษาเรื่องสิ่งแวดล้อมโดยเฉพาะความหลากหลายทางชีวภาพนั้น ไม่ควรเป็นสิ่งที่ผูกขาดอยู่เฉพาะนักวิชาการด้านวิทยาศาสตร์เท่านั้น หากแต่ควรเป็นบทบาทของ “นักวิชาการ” ทุกแขนง ฉะนั้น คำถามที่จะมีต่อมาก็คือ เฉพาะในส่วนของนักสังคมศาสตร์นั้น จะมองประเด็นปัญหาเรื่องสิ่งแวดล้อมอย่างไร

Blaikie (1995: 204, อ้างในชูศักดิ์ วิทยภักดิ์, 2543: 243) ได้กล่าวถึงแนวโน้มในการมองปัญหาสิ่งแวดล้อมของสังคมศาสตร์ว่า

“...ในการมองสิ่งแวดล้อมของเรา เรามักจะมีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมและนำมันมาให้ความหมายทางสังคม นักสังคมศาสตร์จำนวนมากโดยเฉพาะสังคมวิทยาและรัฐศาสตร์ ต่างก็เริ่มปรับญาณวิทยาของตนเองให้เข้ามาในแนวนี้ แม้ว่าเศรษฐศาสตร์และภูมิศาสตร์มนุษย์เชิงปริมาณต่างก็ได้รับผลกระทบจากแนวโน้มของการปรับฐานคิดดังกล่าว ภายในวิชาภูมิศาสตร์นั้นส่วนหนึ่งก็เริ่มมีการปรับเปลี่ยน แต่อีกส่วนหนึ่งก็ยังก้ำกึ่งอยู่ระหว่างปรากฏการณ์นิยม การตีความทางด้านพื้นที่และสังคมในเชิงโพสต์โมเดอร์นด้านหนึ่ง กับอีกด้านหนึ่งยังเป็นการสร้างแบบจำลองเชิงปริมาณ การประยุกต์ใช้คอมพิวเตอร์ ตลอดจนภูมิศาสตร์กายภาพอยู่ อย่างไรก็ตาม ภายในสังคมวิทยาและการศึกษาการพัฒนาบางส่วนของภูมิศาสตร์เอง ก็เริ่มมีแนวการวิเคราะห์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม และสังคมในทิศทางใหม่ในกรอบที่กว้างขึ้น...”

อีกแง่หนึ่งของการศึกษาเกี่ยวกับสังคมและสิ่งแวดล้อมก็คือ กระบวนการเกิดขึ้นของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม (production of environmental change) มิใช่เพียงแค่การหยิบขึ้นมาให้ความหมายหรือให้ความสำคัญ ตัวอย่างของกรณีความเป็นโลกาภิวัตน์ของวิกฤติการณ์ทางด้านสิ่งแวดล้อม ซึ่งมักจะหมายถึงทั้งการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อมของระบบนิเวศและระบบเศรษฐกิจสังคมของโลก รวมตลอดถึงกระบวนการโลกาภิวัตน์ของวาทกรรมเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ด้วย ปัญหาสิ่งแวดล้อมโลกนี้จะรวมผู้คนที่เกี่ยวข้องหรือผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) อันได้แก่ นักวิทยาศาสตร์ที่มีชื่อเสียง ผู้เชี่ยวชาญการพัฒนา บรรษัทข้ามชาติ ชนพื้นเมืองในป่า องค์กรเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อมจากประเทศที่พัฒนาแล้ว (green movement) และกลุ่มชาวนาจากประเทศที่กำลังพัฒนา (Grassroots Environmental Movement) แต่ละคนต่างก็จะมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน นำมาสร้างแนวความคิดเกี่ยวกับปัญหาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมขึ้นมา

แนวโน้มใหม่ของสังคมศาสตร์มักจะพยายามชี้ชวนให้ผู้คน ได้พิจารณาถึงความหลากหลายของความคิดและการต่อสู้ทางความคิด แล้วตั้งคำถามว่าทำไมเรื่องบางเรื่องจึงกลายเป็นประเด็น

---

[5] ยศ สันตสมบัติ. *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน* อ้างแล้ว: 6-7.

ปัญหา และปัญหาทางด้านสิ่งแวดล้อมและสังคมถูกกำหนดขึ้นมาอย่างไร ดังนั้น จึงทำให้เห็นว่าการมองความหมายของปัญหาสิ่งแวดล้อมจากมุมมองของวิทยาศาสตร์นั้น เป็นเพียงรูปแบบหนึ่งของความจริงและความรู้ หรือเป็นวาทกรรมทางสิ่งแวดล้อมอันหนึ่ง ตัวอย่างเช่น ในกรณีการอธิบายถึงสาเหตุของปัญหาอุณหภูมิเฉลี่ยของโลกสูงขึ้น (Global warming) ถือได้ว่าเป็นข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์ประการหนึ่ง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นแนวความคิดที่มนุษย์เป็นผู้สร้างขึ้นมาด้วยอีกประการหนึ่ง ดังนั้น การพิจารณาปัญหานี้จึงไม่อาจจะมุ่งไปในสิ่งที่นักวิทยาศาสตร์พูดถึงเรื่องปัญหาโลกร้อนนี้เพียงอย่างเดียว แต่ต้องดูด้วยว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมถูกสังคมกำหนดนิยามขึ้นมาได้อย่างไร

โครงสร้างและเนื้อหาของปัญหาสิ่งแวดล้อมเหล่านี้ มักจะถูกกำหนดอย่างแคบๆ แต่เพียงเรื่องของเทคนิควิธีการ ที่เน้นประเด็นทางด้านการคาดการณ์เชิงภูมิอากาศวิทยาเสียเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนั้นวิธีการที่บอกกล่าวถึงปัญหาอุณหภูมิเฉลี่ยของโลกสูงขึ้นนี้ มักจะถูกครอบด้วยวัฒนธรรมและโครงสร้างสถาบันทางวิทยาศาสตร์ ดังนั้น ข้อจำกัดคือ อาจทำให้วิธีคิดและวิธีการกำหนดประเด็นปัญหาเหล่านี้ในแบบอื่นๆ ไม่ถูกนำเข้ามาพิจารณาด้วย ดังนั้น ในกรณีปัญหาความหลากหลายทางชีวภาพ (biodiversity) ก็อาจมองได้อีกแบบหนึ่ง กล่าวคือ ทำให้ผู้คนต้องพิจารณาอย่างจริงจังในข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ แต่ในขณะเดียวกันอาจจะตั้งคำถามเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ที่แอบแฝงในทางการเมืองของการใช้ประเด็นปัญหานี้ เช่น *กรณีสัตว์ที่ใกล้สูญพันธุบางชนิด อาจทำให้กลุ่มนักชีววิทยาที่ออกมาปกป้อง สามารถได้รับการสนับสนุนทางด้านแหล่งทุนเพื่อทำวิจัยได้ง่ายขึ้น แต่ความจริง (เชิงวิทยาศาสตร์) ในเรื่องนี้อาจจะขัดกับการมองปัญหาความหลากหลายทางชีวภาพของคนกลุ่มอื่น ตัวอย่างเช่น ประชาชนที่มีวิถีชีวิตอยู่ในป่าอาจมองความหลากหลายทางชีวภาพว่า ความหลากหลายในแหล่งอาหารที่เขาจะได้จากป่า ยาสมุนไพร และวัสดุย้อมผ้า เป็นต้น ในขณะที่บรรษัทยาข้ามชาติอาจจะมองไปที่ องค์ประกอบในทางเคมีของยาที่อาจได้จากป่า*

ดังนั้น ถ้าจะสรุปประเด็นหลักของแนวการวิเคราะห์ปัญหาสิ่งแวดล้อมและสังคม ในแบบปฏิสัมพันธ์ของผู้คนที่เกี่ยวข้อง (Interactive approach) *อาจดูได้จากสิ่งที่* Blaikie (1995: 209) *ชี้ให้เห็นว่า "วิธีการที่จะนำเอาวิธีคิดเชิงวิทยาศาสตร์และการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มาสู่ระดับของความเข้าใจโดยทั่วๆ ไป ได้ โดยการยอมรับถึงความหลากหลายของมุมมองและกรอบการคิด และต้องทำความเข้าใจการเมืองของการเสนอความคิดของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง และกลุ่มคนเหล่านี้มุ่งจะบรรลุวัตถุประสงค์ของตนเองได้อย่างไร"*[6]

ดังนั้น ในกรณีของพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษาในครั้งนี้ จึงไม่ควรเป็นเป็น "พื้นที่" หรือ "สนามวิจัย" ที่ผูกขาดไว้สำหรับนักวิจัยด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี และนักวิชาการในรั้วสถาบันการศึกษา

[6] ชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ "แนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง" (Political Ecology Approach) ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (บรรณาธิการ). *สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์*, เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์, 2543: 243-245.

เท่านั้น หากแต่ควรเป็น “พื้นที่””หรือ “สนามวิจัยเปิด” สำหรับศาสตร์ทุกแขนง และผู้สนใจทุกกลุ่ม อันหมายรวมถึงนักสังคมศาสตร์และชาวบ้าน (ไทบ้าน) ที่พวกเราในฐานะคณะผู้วิจัยครั้งนี้กำลังเป็นอยู่อีกด้วย

ภูมิหลังและความเป็นมาของปัญหา

สังคมไทยเป็นสังคมลุ่มน้ำ เห็นได้จากประวัติศาสตร์พัฒนาการของชุมชนที่เริ่มตั้งหลักปักฐานอยู่ตามแนวแม่น้ำทั้งสายเล็กสายใหญ่ จากชุมชนเล็กๆ เติบโตมาเป็นเมือง และบางแห่งพัฒนาการขึ้นมาเป็นเมืองขนาดใหญ่หรือที่เรียกว่านคร ที่มีความสำคัญในฐานะเป็นศูนย์กลางของชุมชนในลุ่มน้ำนั้นๆ หรือแม้แต่มหานครขนาดใหญ่ทั้งในอดีตและปัจจุบันอย่างสุโขทัย พระนครศรีอยุธยา และกรุงเทพมหานคร ก็ตั้งอยู่บนฝั่งแม่น้ำ หรือในภูมิภาคอื่นๆ ก็เช่นกัน ในกรณีของภาคอีสาน เมืองใหญ่หลายเมืองตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ดังเช่นเมืองอุบลราชธานี ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล อันเป็นแม่น้ำสายสำคัญของภาคนี้

แต่หากเราจะมองลึกไปถึงชุมชนเล็กๆ ในท้องถิ่น เราจะพบว่าชุมชนเหล่านั้นจะมีความสัมพันธ์และผูกพันกับแม่น้ำสายเล็กๆ บ้างก็เป็นลำห้วยที่ไหลผ่านชุมชนบ้านเรือน ที่ทำกิน ก่อนจะไหลไปรวมกันเป็นแม่น้ำสายใหญ่ บางทีอาจมีลักษณะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) ที่มีน้ำขังอยู่ตลอดเวลา ซึ่งมีชื่อเรียกแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น เช่น หนอง บึง บวก หลง จำ กว๊าน กุด พรุ เป็นต้น พื้นที่เหล่านี้เป็นแหล่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับการยังชีพของชาวบ้านในชุมชน เพราะเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำและพืชน้ำของท้องถิ่นที่ทำหน้าที่เลี้ยงดูทุกชีวิตในชุมชนมานับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน[7]

พื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) เป็นระบบนิเวศที่มีความหลากหลายทางชีวภาพที่มีคุณค่าและความสำคัญต่อชุมชน เป็นระบบนิเวศที่เกื้อกูลสิ่งมีชีวิตนานาชนิดและให้ผลผลิตสูง มนุษย์ได้ใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำทั้งทางตรงและทางอ้อม อาทิ ตั้งถิ่นฐาน เป็นแหล่งอาหาร ประกอบอาชีพ เป็นแหล่งนันทนาการ และท่องเที่ยว เป็นต้น

การใช้พื้นที่ชุ่มน้ำอย่างหนัก ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศของพื้นที่ชุ่มน้ำ ส่งผลกระทบต่อพื้นที่ชุ่มน้ำทั้งในเชิงปริมาณ (Quantity) และในเชิงคุณภาพ (Quality) การสูญเสียพื้นที่ชุ่มน้ำในเชิงปริมาณนั้น เป็นการสูญเสียเนื้อที่และปริมาณพื้นที่ชุ่มน้ำ ที่ลุ่มอย่างถาวร เปลี่ยนแปลงโดยสิ้นเชิงไม่เหลือสภาพพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือเปลี่ยนจากพื้นที่ชุ่มน้ำธรรมชาติไปเป็นกึ่งธรรมชาติและไม่เป็นธรรมชาติ ได้แก่ ป่าธรรมชาติถูกบุกรุกทำลาย พื้นที่มีเอกสารสิทธิ์รับรอง 100 เปอร์เซนต์ของพื้นที่ การตื้นเขินหรือขาดน้ำในฤดูแล้ง ส่วนการสูญเสียพื้นที่ชุ่มน้ำในเชิงคุณภาพนั้น เป็นผลให้

[7] สหัทยา วิเศษ และ นิคม บุญเสริม. *การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน.* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดือนตุลา, 2547: 7-8.

พื้นที่ชุ่มน้ำสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ สูญเสียบทบาทหน้าที่ทางอุทกวิทยา ซึ่งความเสื่อมโทรมอาจเกิดขึ้นตามธรรมชาติหรือจากการกระทำของมนุษย์

ซึ่งสาเหตุของปัญหาส่วนหนึ่งมาจากการพัฒนาประเทศ ที่ส่งเสริมความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ขาดความเข้าใจและความตระหนักถึงคุณค่าของพื้นที่ชุ่มน้ำ เห็นว่าพื้นที่ชุ่มน้ำไม่มีค่า ไม่มีประโยชน์ เป็นแหล่งของโรคและแมลง ไม่มีทรัพยากรที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ ทำให้เกิดการบุกรุกและใช้ประโยชน์อย่างหนักด้วยกิจกรรมต่างๆ ทั้งโดยตั้งใจหรือรู้เท่าไม่ถึงการณ์ รวมถึงบทบาทหน้าที่ในการจัดการดูแลรักษาการใช้ประโยชน์จากรัฐฝ่ายเดียว

ด้วยเหตุนี้ ปัญหาความเสื่อมโทรมของพื้นที่ชุ่มน้ำ จำเป็นต้องได้รับการแก้ไขโดยเร่งด่วน โดยให้ประชาชนในท้องถิ่นที่เป็นเจ้าของทรัพยากร เป็นผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากนโยบายการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำ ได้มีส่วนร่วม มีบทบาทหน้าที่ในการบริหารจัดการ เพื่อสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนในท้องถิ่นตระหนักในคุณค่า ความสำคัญและเห็นประโยชน์ในการอนุรักษ์พื้นที่ชุ่มน้ำ[8]

สำหรับในโลกของวิชาการทั้งในอดีตและที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ปัญหาความเสื่อมโทรมของพื้นที่ชุ่มน้ำนับเป็นประเด็นที่ถูกละเลย เพียงเพราะว่าโดยตัวของมันแล้ว อยู่เบื้องหลังของปัญหาสิ่งแวดล้อมและมลภาวะ ปัญหาเกี่ยวกับชั้นบรรยากาศ และป่าฝน ดังนั้นองค์ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ชุ่มน้ำจึงจำกัดยิ่งในหมู่นักวิชาการ องค์กรภาครัฐ และนักสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย[9]

แต่ในช่วงระยะเวลาราวๆ หนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ความสนใจเกี่ยวกับพื้นที่ชุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด สาเหตุสำคัญน่าจะมาจากการได้รับผลกระทบของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำอันเนื่องมาจากโครงการพัฒนาแหล่งน้ำระดับ “อภิมหาโครงการ” (mega-projects) มูลค่านับแสนล้านบาทไม่ว่าจะเป็นโครงการโขง ชี มูล และโครงการอื่นๆ ของรัฐและธุรกิจเอกชน จนนำมาซึ่งความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากร ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ รวมทั้งกระแสการตื่นตัวของเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom or Local knowledge) ในการจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่า

ในวิชาการของประเทศไทยนั้นแม้จะมีงานวิจัยบ้าง เช่นงานวิจัยของมหาวิทยาลัยมหิดล (2539, 1997) แต่งานเหล่านี้ก็ยังขาดมิติของการศึกษาชุมชน วิถีชีวิตของชาวบ้าน และสัมพันธภาพระหว่างคนและชุมชนกับระบบนิเวศ การศึกษาการวางแผนการจัดการยังคงมีลักษณะเดิมๆ คือเป็นการมองจากบนสู่ล่าง และมิได้นำเอาชุมชนเข้าไปมีส่วนร่วมในการศึกษา และการวางแผนการ

---

[8] มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, *ร่างโครงการประเมินมูลค่าพื้นที่ชุ่มน้ำและแนวทางการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างยั่งยืน*. 2548 เอกสารอัดสำเนา, ยังไม่เรียงเลขหน้า

[9] http://www.bergen.org/AAST/Projects/ES/WL/

จัดการทรัพยากรแต่อย่างใด[10] หรือแม้แต่งานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2548)[11] และที่สำคัญก็คือการศึกษาวิจัยพื้นที่ชุ่มน้ำที่ผ่านมานั้น เป็นการศึกษาพื้นที่ชุ่มน้ำที่ "รัฐไทย" ให้การรับรองซึ่งเป็นไปตามอนุสัญญาแรมซาร์ ที่ปัจจุบันมีพื้นที่ชุ่มน้ำทั่วโลกที่ขึ้นทะเบียนไว้จำนวน 1,458 แห่ง รวมพื้นที่ทั้งหมด 125.4 ล้านเฮกเตอร์[12] แต่ในส่วนของพื้นที่ชุ่มน้ำขนาดเล็ก (หรือใหญ่ก็แล้วแต่) ที่ไม่ได้ถูกรับรอง ซึ่งคาดว่ามีอีกจำนวนไม่น้อย โดยเฉพาะในส่วนของพื้นที่ชุ่มน้ำที่อยู่ในเขตเมือง ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่ "ถูกละเลย" ทั้งจากนักวิชาการและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ดังนั้นงานวิจัยชิ้นนี้ จึงเป็นงานวิจัยอีกชิ้นหนึ่งที่ต้องการสำรวจและตรวจสอบความสัมพันธ์ระหว่างวิถีชีวิตของผู้คน ในบริเวณเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบกับเทศบาลนครอุบลราชธานี กับพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมืองที่มีขนาดนับพันไร่ ที่เรียกกันในภาษาท้องถิ่นอีสานว่า "กุด" (Oxbow Lake) และ "ป่าบุ่ง ป่าทาม" (flood plain vegetation) ซึ่งเป็นระบบนิเวศน์ที่สำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำของภาคอีสาน อันเป็นระบบนิเวศของพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland area) ประเภทหนึ่งที่พบในลุ่มน้ำมูล

จากการสำรวจเบื้องต้นของคณะผู้วิจัยยังพบว่า บริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำที่เรียกว่า "กุด" ในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบกับเทศบาลนครอุบลราชธานี ที่มีเพียงแม่น้ำมูลเป็นเส้นแบ่งเขตแดนนั้น มีชุมชนที่อยู่อยู่กว่า 10 ชุมชนด้วยกัน ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นสมาชิกของ "เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี" ซึ่งถือว่าเป็นกลุ่ม "คนจนเมือง" "คนด้อยโอกาส" หรือ "คนชายขอบ" (marginal people) ที่ประกอบอาชีพเลี้ยงตนเองและครอบครัวไปวันๆ ทั้งที่พึ่งพาและใช้ประโยชน์จากกุดโดยตรง เช่น ชาวประมงพื้นบ้าน คนปลูกผักและดอกไม้ คนหาของป่า คนปั้นอิฐ คนเลี้ยงวัวควาย เป็นต้น และพึ่งพาส่วนหนึ่งของระบบนิเวศน์แบบกุด เช่น คนเข็นน้ำขาย (น้ำจากน้ำผุดที่เรียกว่า "น้ำโจ้ก") และที่อาศัย "กุด" เป็นที่ตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่ ซึ่งส่วนใหญ่มีอาชีพอยู่ในเมือง เช่น กรรมกรรับจ้าง คนเก็บของเก่า คนถีบสามล้อ เป็นต้น

ด้วยเหตุนี้ ความสำคัญของพื้นที่แห่งนี้จึงมิใช่แค่เพียงการเป็นพื้นที่มีระบบนิเวศน์แบบพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland area) แห่งหนึ่งเท่านั้น หากยังเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมืองที่ยังคงหล่อเลี้ยงชีวิตส่วนใหญ่ของผู้คนที่ถือว่าเป็น "คนด้อยโอกาส" "คนจนเมือง" หรือ "คนชายขอบ" ในเขตเมืองของจังหวัดอุบลราชธานีอีกด้วย

---

[10] ยศ สันตสมบัติ "รัฐ ชุมชน และนโยบายการจัดการทรัพยากร: บทสำรวจองค์ความรู้" ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์, บรรณาธิการ. *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร: สถานการณ์ในประเทศไทย*, (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543): 134.

[11] มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, *ร่างโครงการประเมินมูลค่าพื้นที่ชุ่มน้ำและแนวทางการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างยั่งยืน*. 2548, อ้างแล้ว.

[12] http://www.ramsar.org

อย่างไรก็ตาม แม้ในอดีตพื้นที่ดังกล่าวจะถูกกำหนดและยอมรับให้เป็น “พื้นที่สีเขียว” (green area) ที่จะต้องได้รับดูแลและปกป้องรักษา ทว่าปัจจุบันระบบนิเวศในบริเวณนี้กำลังอยู่ในช่วงการเปลี่ยนแปลงอย่างขนานใหญ่ อันสืบเนื่องมาจากการเติบโตและขยายตัวของเมือง การเพิ่มจำนวนประชากร ที่มาพร้อมกับการเพิ่มความต้องการด้านการอุปโภคและบริโภค รวมทั้งพื้นที่เพื่อก่อสร้างอาคารพาณิชย์และที่อยู่อาศัย ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับการเพิ่มปริมาณขยะในเมืองอย่างรวดเร็ว การระบายน้ำเสียและของเสียลงไปในลำน้ำ โครงการพัฒนาด้านโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ การก่อสร้างของภาคธุรกิจเอกชนที่เกิดขึ้นในพื้นที่สีเขียวที่เคยเป็น “กุด” ในอดีต ตลอดจนการเข้าไปจับจองและการปรับปรุงพื้นที่ทั้งของเอกชนและประชาชน ซึ่งนอกจากจะก่อให้เกิดการหดหายไปของระบบนิเวศแบบ “กุด” และป่าบุ่งป่าทาม ตลอดจนภาวะน้ำท่วมขังรุนแรงและยาวนาน ในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบทุกปีแล้ว ยังส่งผลให้ระบบนิเวศน์ของ “กุด” ถูกทำลายลงไปอย่างรวดเร็วอีกด้วย ซึ่งย่อมส่งโดยตรงต่อทุกสรรพชีวิตและวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชนที่พึ่งพิงพื้นที่ชุ่มน้ำนี้อย่างมิอาจปฏิเสธได้ อันสะท้อนให้เห็นถึง “พลัง” ของชุมชนที่กำลังถูกกระทบอย่างรุนแรงทั้งทางตรงและทางอ้อมจากภายนอก

ดังนั้น ก่อนที่ความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศแห่งนี้จะถูกทำลายลงไปกว่านี้ และเรื่องราวของเมืองอุบลราชธานีในฐานะเมืองที่มี “ปลาแซบหลาย” และเมืองวารินชำราบในฐานะที่เป็น “เมืองแห่งน้ำ” จะเหลือไว้แต่เพียงตำนานหรือสิ่งที่เล่าขานสำหรับอนุชนรุ่นหลัง ตลอดจนการเบียดขับผู้คนที่อาศัยอยู่และพึ่งพา “กุด” จนอาจนำพาไปสู่ความขัดแย้งและความรุนแรงในท้ายที่สุดนั้น การค้นหา “พลัง” ของชุมชนท้องถิ่นเหล่านั้น โดยมองผ่านระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน ที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งพาและใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศแบบ “กุด” นั้น ข้อค้นพบที่ได้ย่อมจะนำไปสู่การฟื้นฟู และการกำหนดยุทธศาสตร์การพัฒนาพื้นที่ในเขตเมืองที่มีลักษณะเฉพาะในฐานะที่เป็นทั้ง “บ้าน” และ “ฐานทรัพยากร” ที่สำคัญยิ่งของกลุ่มคนจำนวนหลายพันคนในพื้นที่ดังกล่าว รวมทั้งจะเป็นการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชน และระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนอีกด้วย

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาพัฒนาการของชุมชนตลอดจนสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ของชุมชนบริเวณ “กุด” ในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ
2. เพื่อศึกษารูปแบบการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ของ “กุด” ของชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ
3. เพื่อศึกษามโนทัศน์เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติบริเวณ “กุด” และการอ้างสิทธิเหนือพื้นที่“กุด” ของชุมชนบริเวณดังกล่าว

4. เพื่อศึกษาสาเหตุสำคัญของการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ของ “กุด” ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชน ตลอดจนรูปแบบการปรับวิถีชีวิตให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

5. เพื่อศึกษากระบวนการการก่อตัวของขบวนการเคลื่อนไหว และรูปแบบของการต่อรองกับรัฐและคนนอกในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ชุ่มน้ำของชุมชน

6. เพื่อศึกษาอิทธิพลภายในและอิทธิพลภายนอกที่สัมพันธ์กับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำ

กรอบแนวคิดและคำถามหลักในการวิจัย

(1) กรอบแนวคิด

การวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำ ในระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามครั้งนี้ จะหลีกเลี่ยงการมองระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามอย่างโดดๆ หรือผูกติดอยู่กับมิติใดมิติหนึ่งโดยเฉพาะ แต่จะให้ความสำคัญกับความซับซ้อนและความเชื่อมโยงของระบบนิเวศแบบกุดและบุ่งทามกับระบบอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง บนพื้นฐานของการใช้มุมมองในเชิงสหวิทยาการ ด้วยการผสมผสานระหว่างวิธีวิทยาทางสังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์ การวิจัยเชิงคุณภาพ การวิจัยเชิงปริมาณควบคู่กันไป แต่ทั้งนี้คณะผู้วิจัยจะให้ความสำคัญกับวิธีวิทยาทางสังคมศาสตร์และการวิจัยเชิงคุณภาพมากกว่า ฉะนั้น แนวคิดที่สำคัญต่อการศึกษาครั้งนี้ที่หยิบยกมามี 4 แนวคิดด้วยกัน ได้แก่ แนวคิดว่าด้วยอำนาจแห่งวาทกรรมเรื่องทรัพยากรและการจัดการทรัพยากร (The Power of Resources and Resources Management Discourse) แนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวม (The commons) แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน (The community rights) และแนวคิดเรื่องชุมชนกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท (Community and resource management in semi-urban area)

(2) คำถามหลักในการวิจัย

การวิจัยในครั้งนี้มีคำถามหลักดังต่อไปนี้

1. ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่บริเวณ “กุด” ที่ศึกษามีลักษณะทางกายภาพอย่างไร

2. ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่บริเวณ “กุด” ที่ศึกษามีพัฒนาการมาอย่างไร

3. ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่บริเวณ “กุด” ที่ศึกษาเป็นอย่างไรในแง่ขององค์ความรู้ท้องถิ่น ระบบการจัดการ และวิธีคิด

4. สาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ของ “กุด” มีอะไรบ้าง และเกิดขึ้นในช่วงใดของประวัติศาสตร์ของชุมชน ตลอดจนส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของชุมชนอย่างไร

5. ชุมชนท้องถิ่นมีวิธีการปรับตัวหรือต่อรองกับ “รัฐ” หรือ “คนนอก” ที่เข้าไปใช้ประโยชน์จาก “กุด” หรือไม่ อย่างไร

6. มีปัจจัยภายในและภายนอกอะไรบ้าง ที่เป็นตัวกำหนดรูปแบบและวิธีการปรับตัวหรือต่อรองของชุมชน

ระเบียบวิธีวิจัย

ระเบียบวิธีวิจัยหลักที่ใช้คือระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative) และรูปแบบงานวิจัยนี้จะเป็นแบบงานวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participant Research) โดยมีนักวิชาการและชาวบ้านในชุมชน (นักวิจัยไทบ้าน) ร่วมเป็นภาคีในการทำวิจัย

กระบวนการวิจัย

ในกระบวนการเก็บข้อมูล โครงการวิจัยฯ ได้ใช้วิธีอันหลากหลายเพื่อให้ได้มาซึ่งข้อมูลในหลากหลายลักษณะ ไม่ว่าจะเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ หรือการวิจัยเชิงปริมาณ ผนวกกับการวิจัยเชิงเอกสาร ทั้งนี้อาจแบ่งขั้นตอนการวิจัยออกได้ดังต่อไปนี้คือ

1. ประชุมร่วมกับชุมชน เพื่อกำหนดประเด็นการศึกษาและระดมการมีส่วนร่วม ซึ่งกระบวนการนี้ได้ดำเนินการก่อนที่จะเริ่มโครงการ โดยหัวหน้าโครงการได้ประชุมร่วมกับชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมกุดและใช้ประโยชน์จากกุดจาก 2 ชุมชน คือชุมชนลับแลและชุมชนบ้านดอนงิ้ว ที่บ้านของพ่อสง่า จันทาใส ชุมชนลับแล เมื่อวันที่ 9 ธันวาคม 2546 โดยมีผู้เข้าร่วมประมาณ 14 คน (รวมทั้งหัวหน้าโครงการและผู้ช่วยนักวิจัยอีก 3 คน) ซึ่งภายหลังบางคนก็ได้ร่วมเป็นนักวิจัยไทบ้าน รายชื่อของผู้เข้าร่วมครั้งนั้นประกอบด้วย

1.1. พ่อสง่า จันทาใส
1.2. นายโอภาส เจริญพจน์
1.3. พ่อประศาสตร์ ธนาสนธิ์
1.4. นายสมนึก วงศ์ทะเล
1.5. นายจำลอง หนึ่งคำมี
1.6. นายไชยยนต์ ชัยน้อย
1.7. แม่แต้ม จันทาใส
1.8. แม่อุดม สายคำ
1.9. แม่หนู คนบุญ
1.10. นายธงชัย ตามสีวัน
1.11. นางสาวบูรณา แสงทอง

2. การจัดเวทีแนะนำโครงการวิจัยให้กับชุมชน โดยการเชิญประธานชุมชนทั้ง 10 ชุมชนเข้าร่วมประชุม เพื่อรับฟังรายละเอียดของโครงการ ตลอดจนแสดงความคิดเห็นต่อโครงการ โดยได้จัดเวทีที่บ้านของประธานชุมชนท่ากอไผ่

3. การจัดโครงการฝึกอบรมนักวิจัยไทบ้าน เพื่อฝึกอบรมทักษะด้านการวิจัยที่จำเป็นสำหรับนักวิจัยไทบ้าน พร้อมทั้งเพื่อระดมประเด็นของการศึกษาด้วย

4. การศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์ของชุมชน วัฒนธรรม ความเชื่อ จารีตประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรในกุดและป่าบุ่งป่าทาม สำรวจและศึกษากลุ่มอาชีพต่างๆ สำรวจรายละเอียดเกี่ยวกับกุด ตลอดจนสำรวจวิธีคิด การให้ความหมายของชาวบ้านต่อการจัดการทรัพยากรในกุด ระบบสิทธิที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากร

5. จัดเวทีเสวนากลุ่มย่อยในแต่ละประเด็น สัญจรไปตามชุมชนต่างๆ เพื่อประมวลภาพรวมในแต่ละประเด็น ขณะเดียวกันเพื่อเป็นสานความสัมพันธ์ระหว่างที่ปรึกษา หัวหน้านักวิจัย ผู้ช่วยนักวิจัย และระหว่างนักวิจัยไทบ้านด้วยกันเอง ตลอดจนเพื่อแสวงหาแนวทางการทำงานร่วมกัน ระหว่างทีมนักวิชาการกับทีมนักวิจัยไทบ้าน ทางโครงการวิจัยฯ ก็ได้จัดกิจกรรมสังสรรค์นักวิจัยไทบ้านขึ้นในช่วงเทศกาลขึ้นปีใหม่ นอกเหนือไปจากการร่วมรับประทานอาหารในชุมชนภายหลังเวทีเสวนา

6. การจัดเวทีนำเสนอรายงานความก้าวหน้าของการวิจัย เพื่อรับฟังข้อเสนอแนะ และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างที่ปรึกษา นักวิจัย เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานรัฐที่เกี่ยวข้อง และชาวบ้าน ทั้งนี้เพื่อพัฒนาความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่ที่ศึกษา

7. จัดเวทีประชุมนำเสนอผลการวิจัยฉบับร่าง เพื่อเสนอสิ่งที่ค้นพบจากงานวิจัย รับฟังความคิดเห็นจากผู้ทรงคุณวุฒิ ตลอดจนหน่วยงานราชการ และองค์กรต่างๆ ที่จะเกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้

8. ปรับปรุงและนำเสนองานวิจัยฉบับสมบูรณ์

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

โครงการวิจัยเรื่อง “วิถีชีวิต ผู้คน และพื้นที่ชุ่มน้ำ: พลวัตการจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศน์แบบ “กุด” ของชุมชนเมืองในเขตรอยต่อเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” เป็นโครงการวิจัยที่มุ่งศึกษาข้อมูลพื้นฐานของชุมชน โดยดำเนินการวิจัยแบบมีส่วนร่วม ได้คาดหวังว่ากระบวนการวิจัยตลอดระยะเวลา 12 เดือน และข้อมูลที่ค้นพบจากงานวิจัย จะบังเกิดผลดังต่อไปนี้

1. ในแง่วิชาการ ข้อมูลและผลจากการศึกษา จะทำให้เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตเมือง ที่สามารถนำมาใช้เพื่อการอ้างอิง หรือเป็นข้อมูลพื้นฐานแก่งานศึกษาในอนาคตต่อไป

2. ในแง่นโยบาย มีองค์ความรู้ทั้งในแง่นิเวศวิทยา และองค์ความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของชุมชน ปัจจัยสำคัญที่ส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ของกุดและบุ่งทาม ตลอดจนรูปแบบการปรับตัวของชุมชนที่อาศัยและใช้ประโยชน์จากกุดและบุ่งทาม ในเขตรอยต่อของเทศบาลนครอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวา

รินชำราบ อันจะเป็นประโยชน์ต่อการนำไปใช้พิจารณาเพื่อประกอบการกำหนดนโยบายภาครัฐ ที่เกี่ยวข้องกับยุทธศาสตร์การบริหารจัดการพื้นที่ดังกล่าว ทั้งนี้ เพื่อให้นโยบายในภาครัฐสะท้อนข้อมูลที่เป็นจริงจากพื้นที่มากที่สุด ขณะเดียวกันภาคีที่เกี่ยวข้องต่างก็มีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายเหล่านั้นด้วย

บทที่ 1

กรอบแนวคิดในการวิจัย

กรอบแนวคิดในฐานะเครื่องมือทางความคิดของนักวิจัยเชิงคุณภาพ

ในฐานะที่งานวิจัยชิ้นนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ ดังนั้นก่อนที่กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษาในงานชิ้นนี้ จำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงความสำคัญของแนวคิดทฤษฎีในการวิจัยเชิงคุณภาพเสียก่อน เพราะนักวิจัยเชิงคุณภาพมักจะถูกถามอยู่เสมอว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพใช้ทฤษฎีในการวิจัยหรือไม่ ทั้งนี้เพราะโดยทั่วไปแล้วมักเข้าใจกันว่า การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative research) เน้นการบรรยายและพรรณนาปรากฏการณ์ ไม่มีการตรวจสอบข้อสมมติฐาน (โดยใช้กระบวนการทางสถิติ) และไม่ค่อยนำทฤษฎีมาใช้ในการวิจัย ตรงกันข้ามกับนักวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative research) ซึ่งมักจะมีการตั้งข้อสมมติฐาน ตรวจสอบข้อสมมติฐาน หรือใช้ทฤษฎีสอบทานกับข้อมูลเชิงประจักษ์อยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากงานของนักเศรษฐศาสตร์ นักจิตวิทยา หรือนักการศึกษา คำถามและข้อสังเกตดังกล่าวนี้มีส่วนถูกต้องอยู่บ้าง เพราะโดยทั่วไปแล้วนักวิจัยเชิงคุณภาพไม่ค่อยใช้ทฤษฎีอย่างเคร่งครัด เมื่อเปรียบเทียบกับนักวิจัยเชิงปริมาณ หรือมักไม่มีการตั้งข้อสมมติฐานและตรวจสอบข้อสมมติฐานอย่างเป็นระบบด้วยวิธีเชิงสถิติ แต่กระนั้นก็ดีไม่ได้หมายความว่านักวิจัยเชิงคุณภาพไม่ใช้หรือไม่มีทฤษฎีในการทำงานวิจัยเลย นักวิจัยเชิงคุณภาพใช้ทฤษฎีในความหมายกว้าง ในฐานะเป็น “เครื่องมือในการนำทาง” ในการวิจัย (heuristic device) นั่นคือ ใช้ในกระบวนการวิจัย ซึ่งหมายถึงการกำหนดแนวทางการวิจัย การเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล ในหลายกรณีนักวิจัยเชิงคุณภาพใช้ทฤษฎีเพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาทฤษฎีหรือแบบจำลองที่มีความหมายในบริบทของสังคม-วัฒนธรรมหนึ่งๆ จนนักวิจัยเชิงคุณภาพบางกลุ่ม (เช่น ผู้ที่เชื่อในความคิดของ Ground Theory) ถึงกับกล่าวว่า งานวิจัยเชิงคุณภาพเป็นงานสร้างทฤษฎีจากข้อมูลรูปธรรม ไม่ใช่งานทดสอบทฤษฎีเหมือนงานวิจัยเชิงปริมาณ

นักวิจัยเชิงคุณภาพที่มาจากสายวิชามานุษยวิทยา มีความเห็นว่าเป็นไปไม่ได้เลยที่นักวิจัยแต่ละคนจะไม่มีแนวคิด (Conceptual framework) ข้อสมมติฐาน (Hypothesis) ค่านิยม (Value) หรือ อคติ (Bias) เกี่ยวกับปรากฏการณ์ที่ตนศึกษาก่อนที่จะเริ่มลงมือศึกษา ทุกคนต้องมีแนวคิด มีความเข้าใจพื้นฐานอะไรบางอย่าง เพียงแต่ว่าไม่ระบุแนวคิดทางทฤษฎี หรือข้อสมมติฐานของตนออกมาชัดเจนเพื่อนำมาตรวจสอบโดยกระบวนการทางสถิติ นอกจากนี้ นักวิจัยเชิงคุณภาพยังพยายามหลีกเลี่ยงที่จะใช้ทฤษฎีที่พัฒนามาจากสังคมตะวันตก ในลักษณะที่นำมาทดสอบกับข้อมูลเชิงประจักษ์ หรือนำมาอธิบายปรากฏการณ์ในระบบสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างออกไป ในลักษณะที่ถือเอาทฤษฎีนั้นเป็นกฎเกณฑ์ หรือแม่บทที่ตายตัว ในทางตรงกันข้าม นักวิจัยเชิงคุณภาพมักจะมุ่งค้นหา “ทฤษฎีของชาวบ้าน” หรือแสวงหาระบบคิดของชาวบ้าน (Native’s Category)

เพื่อเข้าใจความจริงในสายตาของชาวบ้าน ดังนั้น อาจจะกล่าวได้ว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพใช้ทฤษฎีในการทำงานวิจัยเช่นกัน แต่เป็นการใช้อย่างระมัดระวังในระดับที่เป็นกรอบคิดอย่างกว้างๆ เพื่อเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจและอธิบายพฤติกรรมของคนในสังคม ใช้เป็นเครื่องมือในการนำทางในการเก็บข้อมูล ช่วยให้การเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์เป็นไปอย่างรวดเร็ว ตลอดจนเพื่อให้เข้าใจปรากฏการณ์นั้นอย่างมีความหมายในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่ศึกษา และไม่บิดเบือนความคิดของชาวบ้าน

ด้วยเหตุนี้ อาจจะกล่าวได้ว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพมีระเบียบวิธีวิจัยที่ไม่เป็นระบบเคร่งครัดเหมือนนักวิจัยเชิงปริมาณ ซึ่งเกิดขึ้นจากปรัชญาพื้นฐานในการมองปรากฏการณ์ ในด้านหนึ่งนักวิจัยเชิงคุณภาพต้องพยายามระมัดระวังที่จะไม่เอากรอบคิดทฤษฎีมาเป็นเครื่องชี้นำ หรือครอบงำปรากฏการณ์ที่ตนศึกษา จนละเลยข้อเท็จจริงและบริบททางสังคมและวัฒนธรรมของปรากฏการณ์นั้น ในอีกด้านหนึ่งก็จำเป็นที่จะต้องอาศัยเครื่องมือทางทฤษฎีมาช่วยส่องมองให้เห็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่สลับซับซ้อน หลักการดังกล่าวนี้มีความหมายในเชิงปฏิบัติว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพต้องเลือกใช้กรอบคิดทางทฤษฎี ด้วยการพิจารณากลั่นกรองและตรวจสอบอย่างระมัดระวัง พร้อมทั้งจะต้องเปิดเผยอคติที่ตนมีอยู่ และอภิปรายให้เห็นข้อเด่นข้อด้อยของกรอบคิดทางทฤษฎีต่างๆ ที่นำมาใช้ รวมทั้งต้องเปิดให้มีการแลกเปลี่ยนวิพากษ์วิจารณ์ความเชื่อเบื้องต้น อคติ และอำนาจในการอธิบาย เมื่อมีข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ขัดแย้งไม่สอดคล้องกับกรอบคิดทางทฤษฎี ก็พร้อมที่จะเปลี่ยนหรือปรับปรุงแนวคิดทางทฤษฎีให้เหมาะสม เพื่อให้มีอำนาจอธิบายมากขึ้น จนสามารถนำไปประมวลเป็นข้อสรุปที่มีลักษณะสากลที่มีเงื่อนไขต่างๆ กำกับ ในขณะที่การวิจัยเชิงปริมาณจะใช้ทฤษฎีในการวิจัยอย่างเคร่งครัด เพราะถือว่าทฤษฎีเป็นสิ่งที่พัฒนามาสมบูรณ์แล้ว นักวิจัยสามารถใช้เป็นกรอบทฤษฎีอธิบายปรากฏการณ์ โดยทดสอบทฤษฎีกับกลุ่มประชากรต่างๆ ที่หลากหลายออกไป เพื่อยืนยันความถูกต้องของทฤษฎีนั้นๆ ดังนั้น ความแตกต่างระหว่างวิธีการทั้งสองอย่างนี้ที่มีอยู่นี้จึงไม่ใช่ประเด็นของการมีทฤษฎีหรือไม่ แต่อยู่ที่ “เป้าหมายในการใช้” มากกว่าการมุ่งเน้นที่จะหาความเป็นสากลหรือความ “เหมือนกัน” ของปรากฏการณ์ ทั้งนี้เพราะนักวิจัยเชิงคุณภาพมีความเชื่อพื้นฐานว่า พฤติกรรมของคนในแต่ละสังคมมีเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ สังคม และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน จึงไม่อาจที่จะใช้ทฤษฎีที่ตายตัวมาอธิบายได้ ทฤษฎีจึงควรที่จะนำมาใช้ในลักษณะที่เป็น “เครื่องมือนำทาง” ในการค้นคว้าวิจัยมากกว่าเป็นคำตอบ หรือคำอธิบายสำเร็จรูปที่ต้องการหาข้อมูลเชิงประจักษ์มาเสริมให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

อุปมาการใช้กรอบคิดทางทฤษฎีของนักวิจัยเชิงคุณภาพ (รวมทั้งนักมานุษยวิทยาด้วย) เหมือนกับตัวอย่างของชายชราที่บังเอิญทำกุญแจที่หล่นหายใต้เสาไฟต้นหนึ่งในคืนเดือนมืด มีผู้พบชายชราคนนี้กำลังก้มๆ เงยๆ อยู่ใต้เสาไฟฟ้าต้นหนึ่งที่มีแสงไฟส่องสว่าง มีท่าทีประหนึ่งกำลังมองหาของที่หล่นหายบริเวณนั้น จนผู้พบเห็นต้องเข้าไปถามจนได้คำตอบว่าแท้ที่จริงลูกกุญแจหาได้หล่นหายที่บริเวณเสาไฟที่มีไฟสว่างไม่ แต่หายในบริเวณใต้เสาไฟอีกต้นหนึ่งที่ปราศจากแสงไฟ ชายชราเพียงอาศัยแสงสว่างจากเสาไฟต้นแรกพิจารณาลักษณะของบริเวณ เพื่อที่จะได้แนวคิดที่จะ

ไปค้นหาลูกกุญแจที่หายไปที่เสาไฟอีกต้นหนึ่ง ชายชราผู้นี้ อุปมาก็คือนักวิจัยเชิงคุณภาพนั่นเอง นักวิจัยกำลังแสวงหาคำตอบท่ามกลางความมืด ดังนั้น จึงต้องอาศัยแสงสว่างหรือกรอบคิดทางทฤษฎีเพื่อใช้เป็นเครื่องนำทางในการหาคำตอบที่ยังไม่ได้นั่นเอง แต่เงื่อนไขของเสาไฟต้นที่สองนั้นอาจจะไม่เหมือนเสาไฟต้นแรก ดังนั้น แนวคิดที่ได้มาคงจะต้องนำมาปรับให้สอดคล้องเข้ากับสถานการณ์จริง[1]

ฉะนั้น ถ้าความหมายของทฤษฎีและการนำมาใช้ในการวิจัยเชิงคุณภาพเป็นดังที่กล่าวแล้ว ย่อมแสดงว่า การวิจัยเชิงคุณภาพมีความหมายแตกต่างไปจากสื่อที่เข้าใจกันโดยทั่วไปตรงที่เป็นการวิจัยที่มุ่งเน้นอธิบายความสัมพันธ์และกระบวนการของปรากฏการณ์ที่สลับซับซ้อน ไม่ใช่เป็นการวิจัยที่เน้นเพียงการพรรณนาความ โดยปราศจากการจำแนก วิเคราะห์ และตีความ ด้วยเหตุนี้ ทฤษฎีหรือกรอบคิดในการวิจัย (Conceptual model) ซึ่งนักวิจัยนำมาใช้เป็นเครื่องมือนำทางจึงยิ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นยิ่ง หากปราศจากแนวคิดทางทฤษฎีแล้ว นักวิจัยก็ไม่รู้ว่าควรจะเก็บข้อมูลอะไร ไม่ตระหนักว่าข้อมูลอะไรจำเป็นหรือไม่จำเป็น ดังนั้น อาจจะกล่าวได้ว่า นักวิจัยเชิงคุณภาพใช้ทฤษฎีหรือกรอบคิดทางทฤษฎีในสองลักษณะ หรือ 2 ช่วง นั่นคือ

ในลักษณะแรก นักวิจัยมีแนวคิดทางทฤษฎีอันเป็นพื้นฐานในการมองปรากฏการณ์ และหาข้อมูลพื้นฐาน เพื่อทำความเข้าใจกับภาพรวม และสาระสำคัญของปรากฏการณ์ แนวคิดทางทฤษฎีเหล่านี้ ทำหน้าที่กำหนดแนวทางในการรวมข้อมูลให้นักวิจัย ช่วยให้แนวทางว่าควรจะเก็บข้อมูลเกี่ยวกับอะไรบ้างที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ที่ศึกษา ทั้งที่เป็นสภาพ เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคมและการเมือง รวมทั้งรูปแบบความสัมพันธ์ที่ดำรงอยู่

ในลักษณะที่สอง เป็นการกำหนดกรอบแนวคิดสำหรับการศึกษาวิเคราะห์ปัญหาที่มีลักษณะเฉพาะมากขึ้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ในการที่จะศึกษาปรากฏการณ์หรือพิจารณาเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง นักวิจัยควรจะเลือก “ตัวแปร” หรือปัจจัยอะไรบ้าง เพื่อเข้าใจและอธิบายปรากฏการณ์นั้นนั่นเอง กรอบคิดในการวิจัยในลักษณะที่สองนี้ เป็นกรอบคิดที่เจาะจงกว่าลักษณะแรก และมีลักษณะเป็นแบบจำลองทางทฤษฎี (model) ทำหน้าที่เหมือนข้อสมมติฐานซึ่งบ่งบอกคุณสมบัติหรือองค์ประกอบ (properties)ของปรากฏการณ์ และเป็นการคาดคะเนความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปร เพื่อช่วยนำทางให้นักวิจัยทราบว่าจะต้องศึกษาหรือเก็บข้อมูลด้านใดบ้าง ควรจะศึกษาความสัมพันธ์เชื่อมโยงของตัวแปรอย่างไร หรือมีความเกี่ยวโยงกับปัจจัยอื่นๆ อะไรบ้าง และจะใช้วิธีการเข้าถึงปัญหาอย่างไร ปรากฏการณ์และปัญหาที่ศึกษานั้นมีองค์ประกอบอะไรบ้าง

ดังนั้น การวิจัยเชิงคุณภาพ จึงต้องอาศัยพื้นฐานความรู้ทางสังคมศาสตร์ หรือทฤษฎีทางสังคมศาสตร์บ้างพอสมควร โดยทั่วไปแล้วทฤษฎีที่มักจะนิยมนำมาใช้ในการศึกษาปรากฏการณ์

---

[1] ชยันต์ วรรธนะภูติ “บทที่ 2 การกำหนดกรอบคิดในการวิจัย” ใน อุทัย ดุลยเกษม (บก.) *คู่มือการวิจัยเชิงคุณภาพเพื่องานพัฒนา* (ขอนแก่น: สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536): 21-23.

ทางสังคม มักจะมาจากทฤษฎีทางสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา[2] *ซึ่งปัจจุบันกำลังก้าวไปสู่แนวคิดทฤษฎีที่เรียกกันว่า "หลังสมัยใหม่นิยมหรือหลังทันสมัยนิยม"* (postmodernism) *ซึ่งไม่ได้สนใจเรื่องคำตอบ ดังเช่นในอดีตที่เมื่อเราคิดถึงทฤษฎีก็จะนึกว่าเราพยายามหาคำตอบจากทฤษฎีว่าเขาตอบเอาไว้อย่างไร เราจะได้เอามาตรวจสอบดูว่าใช้ได้หรือไม่อย่างไร แต่สำหรับทฤษฎีหลังทันสมัยนิยมแล้ว คำตอบนั้นไซร้เป็นเรื่องของเรา ปัญหาอยู่ที่ว่าเรามีวิธีคิดและมุมมองที่จะสร้างความเข้าใจเหล่านั้นหรือเปล่า เพราะสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปมีความหลากหลายซับซ้อนมากมาย ถ้าเราให้คำตอบฟันธงลงไปก็อาจผิดที่ผิดทางได้ ประเด็นจึงอยู่ที่ว่าเรามีความคิดหรือเครื่องมือทางความคิด ซึ่งพร้อมที่จะนำไปทำความเข้าใจต่อความเคลื่อนไหวที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างซับซ้อนในยุคสมัยใหม่ได้เพียงพอหรือไม่*

ดังนั้น ทฤษฎีในยุคหลังสมัยใหม่จึงไม่ใช่เรื่องคำตอบ แต่เป็นเรื่องวิธีคิด ซึ่งจะต้องมีสิ่งที่เรียกว่า "วิธีวิทยา" (conceptualization) *ในการใช้วิธีคิดเหล่านั้น เพราะวิธีวิทยาเป็นความพยายามที่จะโยงแนวความคิดต่างๆ เพื่อนำไปใช้ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปหรือเคลื่อนไหวอยู่ เพราะว่าปัญหาทางสังคมและปัญหาของมนุษย์ไม่ใช่สิ่งหยุดนิ่งตายตัวที่เราจับต้องได้ แต่เป็นกระบวนการที่เคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ถ้าวิธีการหรือมุมมองของเราหยุดนิ่ง เพราะคิดว่ามีคำตอบอยู่แล้ว (คือคำตอบตามคำอธิบายในทฤษฎี) เราก็จะไม่ได้อะไรเลย แต่ถ้าเราคิดว่าเราไม่มีคำตอบอะไร เรารู้เพียงว่าเราจะมองปัญหานี้อย่างไร มีวิธีคิดอย่างไร แล้วก็พยายามที่จะเสริมสร้างวิธีวิทยา คือพยายามจัดระบบ จัดความเชื่อมโยงในการทำความเข้าใจ เท่านี้ก็อาจช่วยเราในการศึกษาวิจัยมากกว่า เมื่อทำความเข้าใจทางทฤษฎีฉีกออกไปในลักษณะนี้แล้ว ก็หมายความว่าถ้าเรามองทฤษฎีเป็นเรื่องของวิธีคิด การวิจัยก็ไม่ใช่เรื่องของเทคนิควิธี นั่นก็คือทฤษฎีตามแนวความคิดแบบหลังสมัยใหม่เป็นแต่เพียงการให้ทิศทางกว้างๆ ไม่ใช่คำตอบ อันจะทำให้เราก้าวพ้นไปจากการ "ติดกับดัก" อยู่กับเรื่องเทคนิควิธีดังที่ส่วนใหญ่เป็นอยู่*[3]

สำหรับกรอบแนวคิดและทฤษฎีที่งานวิจัยนี้ใช้เป็น "เครื่องมือทางความคิด" เพื่อทำความเข้าใจ "ปรากฏการณ์" เกี่ยวกับพลวัตในการจัดการทรัพยากรของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำครั้งนี้ มีดังต่อไปนี้

แนวคิดว่าด้วยอำนาจแห่งวาทกรรมเรื่องทรัพยากรและการจัดการทรัพยากร (The Power of Resources and Resources Management Discourse)

เนื่องจากงานวิจัยนี้เกี่ยวข้องโดยตรงกับ "ทรัพยากร" และ "การจัดการทรัพยากร" เพราะทรัพยากรในพื้นที่ชุ่มน้ำที่สำคัญก็คือ ดิน น้ำ ป่า ดังนั้น แนวคิดหลักแรกที่นำมาใช้ในงานวิจัยนี้ก็คือแนวคิดว่าด้วยเรื่องอำนาจแห่งวาทกรรมทรัพยากรและการจัดการทรัพยากร ทั้งนี้เพราะปัจจุบันเป็น

---

[2] *เรื่องเดียวกัน*: 29-30.

[3] อานันท์ กาญจนพันธุ์, *ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2548): 17-19.

ที่ประจักษ์แล้วว่า บุคคล กลุ่มบุคคล สถาบัน องค์กรในสังคมจำนวนไม่น้อยได้ผลิตและใช้สิ่งที่เรียกว่า "วาทกรรม" (discourse) โดยมีตัวบท (text) เป็นเรื่องการจัดการทรัพยากร (และเรื่องอื่นๆ) ผ่านการใช้ "ความรู้" (knowledge) และการใช้ "อำนาจ" (power) ในรูปต่างๆ มากมาย โดยที่สังคมส่วนใหญ่ไม่ค่อยข้อสงสัยตั้งเป็นข้อสังเกตและตรวจสอบว่า ความรู้ที่ยึดมั่นถือมั่นนั้น เป็นความรู้ที่ปลอดจากคุณค่า อคติ จริงหรือ[4]

ในเบื้องต้นสำหรับ "วาทกรรม" ในที่นี้ จะหมายถึงระบบและกระบวนการสร้างหรือผลิต (constitute) เอกลักษณ์ (identity) และความหมาย (significance) ให้กับสรรพสิ่งต่างๆ ในสังคมที่ห่อหุ้มเราอยู่ และวาทกรรมยังทำหน้าที่ตรึงสิ่งที่สร้างขึ้นให้ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับของสังคมในวงกว้าง ส่วนการวิเคราะห์วาทกรรมนั้น เป็นความพยายามศึกษาและสืบค้นถึงกระบวนการ ขั้นตอน ลำดับเหตุการณ์ และรายละเอียดปลีกย่อยต่างๆ ในการสร้างเอกลักษณ์และความหมายให้กับสรรพสิ่งที่ห่อหุ้มตัวเรา และภาคปฏิบัติของวาทกรรม (discursive practices) ว่าด้วยเรื่องนั้นๆ ว่ามีความเป็นมาอย่างไร มีการต่อสู้ช่วงชิงการนำในการกำหนดกฎเกณฑ์ว่าด้วยเรื่องนั้นอย่างไรบ้าง มีความเกี่ยวข้องหรือสัมพันธ์กับบุคคล สถาบัน สถานที่ เหตุการณ์อะไรบ้าง รวมถึงการเก็บกด/ปิดกั้น สิ่งเหล่านี้ของวาทกรรมมีอย่างไร[5]

ดังนั้นการให้ความหมายของคำว่า "ทรัพยากร" และ "การจัดการทรัพยากร" นับแต่อดีตจนปัจจุบันนั้น เหตุผลหลักของการตีความ ล้วนถูกให้ความสำคัญตามผลประโยชน์ และอำนาจการควบคุมและใช้ทรัพยากรที่จะได้รับ ของผู้สร้างวาทกรรมขึ้นมา ผลของการตีความวาทกรรมดังกล่าวจึงสัมพันธ์โดยตรงต่อปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร และความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้นทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับโลกที่ทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ ทั้งๆ ที่บรรดาผู้ที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะผู้ที่มีหน้าที่โดยตรงกับ "การจัดการทรัพยากร" ต่างก็ยืนยันใน "ความถูกต้อง" ของ "วิธีการ" ที่ตนเองเชื่อหรือเชี่ยวชาญอยู่

ปรากฏการณ์ข้างต้นนั้น น่าจะเป็นสิ่งที่ย้อนมาเป็นคำถามกับพวกเราเองว่า เรามองปัญหาต่างๆ อย่างเข้าใจชัดเจนดีจริงหรือไม่ หรือหากเข้าใจปัญหาดีแล้ว ทำไมจึงไม่สามารถจัดการกับปัญหานั้นได้ แนวทางการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่ผ่านมามีความบกพร่องอย่างไรหรือ? การจัดการที่ดีจริงนั้นควรครอบคลุมอะไรบ้าง?

ทั้งนี้ ถ้าปัญหาทั้งหลายติดขัดอยู่กับ "วิธีคิด" หรือ "กระบวนทัศน์" ในการให้ความหมายต่อการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมของมนุษย์แล้ว คงต้องตั้งคำถามใหม่เป็นอย่างแรกเลยว่า *"ใครควรคิดให้ความหมายของการจัดการ?"* แล้วจะแน่ใจได้อย่างไรว่าความหมายที่คิดมานั้นถูกต้องและ

---

[4] โปรดดู วีรบูรณ์ วิสารทสกุล "การจัดการป่า: อำนาจแห่งวาทกรรมและการจัดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาสังคม" ใน *วารสารนิเวศวิทยา* ปีที่ 25 ฉบับที่ 1 มกราคม – เมษายน 2541: 5-18. ประกอบ

[5] *เพิ่งอ้าง*: 6.

ใช้ในทางปฏิบัติได้ นอกจากนี้ *"ใครกันแน่ที่สมควรเป็นผู้จัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ซึ่งจัดการไปเพื่อใคร และทำไม?"*

คำถามเหล่านี้ อาจทำให้เราไม่ยึดติดกับตัวเครื่องมือหรือเทคโนโลยีของการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม แต่ก็สามารถช่วยให้เห็นถึง การปะทะหรือการแย่งชิงอำนาจทางความคิดของผู้หวังประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองฝ่ายต่างๆ ในการครอบงำและผูกขาดการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม เพื่อใช้เป็นพื้นฐานทุนทางอำนาจ (Power capital) อีกทอดหนึ่ง เพราะความคิดที่จะนำไปสู่การครอบครองความหมาย และการกำหนดวิธีการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมนั้น อาจมีการตกทอดที่แตกต่างกันไปในสถานที่ ช่วงเวลา และตัวบุคคลหรือกลุ่มบุคคล ซึ่งทำให้เห็นว่าการตีความหมาย รวมทั้งการกระทำไปอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งถือเป็นการสร้างวาทกรรมใหม่ได้อยู่เสมอ เพื่อรักษาสถานภาพทุนทางอำนาจ โดยส่งผลต่อวิธีการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกันไป[6]

นักมานุษยวิทยาจำนวนมากเชื่อว่า การสร้างความหมายหรือการจำแนกทรัพยากรออกมาจากสภาพแวดล้อมธรรมชาติของมนุษย์ในสังคมต่างๆ ทั่วโลก เป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมวัฒนธรรม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ระบบสังคมวัฒนธรรมเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนดหรือจำแนกว่า สภาพแวดล้อมธรรมชาติที่มีอยู่ในแต่ละท้องถิ่นนั้น ส่วนใดที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ เพราะโดยทั่วไป "ทรัพยากร" มีความหมายลึกซึ้งต่อความอยู่รอดของมนุษย์มากกว่าสภาพแวดล้อมธรรมชาติมากนัก ดังคำอธิบายของ Rambo (1991: 3-4) ที่ว่า

"...คำว่า "ทรัพยากร" มีความหมายแคบกว่า "สิ่งแวดล้อม" เป็นอย่างมาก เพราะในทางนิเวศวิทยานั้น สภาพแวดล้อมของสิ่งมีชีวิตแต่ละชนิดย่อมประกอบด้วยทุกมิติ หรือทุกปัจจัยที่มีผลต่อการดำรงชีวิตของสิ่งมีชีวิตชนิดนั้น ไม่ว่าจะเป็นภูมิอากาศ แหล่งอาหาร ศัตรูหรือสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ ที่อาศัยอยู่บริเวณเดียวกัน ในขณะเดียวกัน "ทรัพยากร" มีความหมายเฉพาะเจาะจงถึงบางส่วนของสภาพแวดล้อมที่สิ่งมีชีวิตชนิดนั้นใช้ประโยชน์เพื่อมีชีวิตอยู่รอดเท่านั้น ดังนั้น ทรัพยากรหนึ่งๆ จึงไม่ใช่ปรากฏการณ์ธรรมชาติ (natural phenomenon) แต่เป็น "โครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรม" ของมนุษย์ (human cultural construct) หรือถ้าจะยึดเอาความหมายตามที่นักภูมิศาสตร์ C. Zimmerman เคยให้ไว้ ก็อาจจะกล่าวได้ว่าทรัพยากรคือ องค์ประกอบหรือส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อมที่ถูกมนุษย์นำมาใช้ ทรัพยากรจึงมิใช่บางสิ่งบางอย่างที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ทรัพยากรเกิดขึ้นมาภายหลังจากที่มนุษย์ได้กำหนดคุณค่าให้กับทรัพยากรชนิดนั้นๆ แล้ว..."[7]

---

[6] สิทธิพงษ์ ดิลกวณิช "อำนาจการเมืองกับการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม: บทสำรวจเชิงวาทกรรม" ใน *วารสารนิเวศวิทยา* ปีที่ 27 ฉบับที่ 2 พฤษภาคม – สิงหาคม 2543: 25-26.

[7] อ้างใน สุริยา สมุทคุปติ์ และคณะ. *จากยอดห้วยถึงบุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน*, (นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2536): 13-14.

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า มนุษย์ในแต่ละสังคมใช้ “โครงสร้างทางความคิดทางวัฒนธรรม” ของตนเองเป็นพื้นฐานสำคัญในการกำหนด “ทรัพยากร” หรือสร้างความหมายทั้งในทางเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม ให้กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ แล้วใช้ประโยชน์จากสภาพแวดล้อมเหล่านั้นในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าต่อการดำรงชีวิต และสืบทอดสังคมวัฒนธรรมของมนุษย์ นั่นก็หมายความว่า องค์ประกอบต่างๆ ของธรรมชาติ เช่น ดิน น้ำ ป่า หรือสัตว์ป่า จะได้รับการพิจารณาว่าเป็น “ทรัพยากร” ก็ต่อเมื่อสิ่งต่างๆ เหล่านี้กลายมาเป็นเครื่องมือที่มีประโยชน์ต่อมนุษย์ ซึ่งก็หมายความว่า ทรัพยากรจะมีความหมายลึกซึ้งต่อวิถีชีวิตของคน ย่อมวางอยู่บนรากฐานของระบบสังคมวัฒนธรรมที่แน่นอนแห่งหนึ่งเสมอ ทรัพยากรไม่ใช่องค์ประกอบของสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่มีประโยชน์ทางเศรษฐกิจเท่านั้น หากแต่เป็นทรัพยากรที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับเศรษฐกิจการเมือง และสังคมวัฒนธรรมของมนุษย์ ทั้งยังเป็นสื่อกลางที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่นด้วย

ในสังคมไทยนั้น คำว่า “ทรัพยากร” ที่มีค่ายิ่งแต่เดิมก็คือราษฎรหรือแรงงานไพร่ เพราะเป็นกำลังสำคัญในการผลิตอาหาร เป็นแรงงานในการก่อสร้าง รวมทั้งเป็นผู้เสียภาษีให้รัฐ โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของแรงงานทั้งหมดในราชอาณาจักรและบริหารผ่านระบบไพร่ ขณะที่ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ที่ดิน ป่าไม้ แม้โดยทฤษฎีจะเป็นของพระมหากษัตริย์เหมือนแรงงาน แต่รัฐก็อนุญาตให้ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิเหนือทรัพยากร ไม่ได้ตรากฎหมายให้ทรัพยากรป่า นา หรือสวนเป็นของรัฐโดยตรง และไม่ได้กำหนดกฎเกณฑ์การใช้ทรัพยากร จะเข้ามาเกี่ยวข้องเฉพาะการเก็บภาษีอากร การชี้ขาดข้อพิพาท และการบังคับเวนคืนเท่านั้น ทว่าสภาพดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนแปลงไปเมื่อมหาอำนาจตะวันตกเริ่มแผ่อิทธิพลเข้าสู่สังคมไทย รวมทั้งการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจตลาดตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่การทำสนธิสัญญาบาวริ่งตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา โดยรัฐเริ่มเข้ามาผูกขาดการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติทั้งในรูปของการเก็บหาและการผลิตเพื่อการค้าและการส่งออก [8]

ดังนั้นสำหรับงานวิจัยชิ้นนี้ จึงได้ยึดเอานิยามของคำว่า “ทรัพยากร” ที่ถูกกำหนดโดยโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมของมนุษย์เป็นสำคัญ ดังนั้นประเด็นสำคัญของการศึกษาเกี่ยวกับทรัพยากรจึงไม่ใช่ต้นไม้ ที่ดิน น้ำ หรือทุ่งเลี้ยงสัตว์เท่านั้น หากแต่ต้องทำความเข้าใจระบบ หรือโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรม (cultural construct) ที่มนุษย์มีต่อสภาพแวดล้อม และทรัพยากรชนิดนั้นๆ ซึ่งโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมนี้ จะเป็นรากฐานสำคัญและเป็นที่มาของระบบการ

[8] อนุสรณ์ อุณโณ, *ขบวนการสิทธิเหนือทรัพยากรส่วนรวมในสังคมไทย: เกษตรกรรมยั่งยืนในบริบทระบอบกรรมสิทธิ์เหนือทรัพยากร กรณีโครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย* (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการจัดงานมหกรรมเกษตรกรรมยั่งยืน, 2547): 13-14.

จัดการทรัพยากร การใช้ประโยชน์และการอนุรักษ์ทรัพยากรของแต่ละสังคม ซึ่งจะสัมพันธ์กับการจัดแบ่งประเภทของทรัพยากรออกเป็น 4 ประเภทด้วยกันคือ[9]

1. ทรัพยากรที่เป็นสมบัติของเอกชน (private property resources) หมายถึง ทรัพยากรที่อยู่ภายใต้การครอบครองโดยปัจเจกบุคคล หรือกลุ่มของปัจเจกบุคคล เจ้าของทรัพยากรมีสิทธิที่จะอนุญาตหรือห้ามไม่ให้คนอื่นเข้ามาใช้ประโยชน์ หรือเกี่ยวข้องกับทรัพย์สมบัติของตน ทรัพยากรประเภทนี้มักจะมีกฎหมายหรือกฎระเบียบทางสังคมรองรับอย่างชัดเจน

2. ทรัพยากรที่เป็นสมบัติของสาธารณะหรือชุมชน (common or communal property resources) หมายถึงทรัพยากรที่เป็นเจ้าของโดยกลุ่มของบุคคลในฐานะที่เป็นสมาชิกของชุมชนแห่งหนึ่ง และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกัน การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรประเภทนี้อาจกระทำได้หลายรูปแบบ เช่น อนุญาตให้ใช้ประโยชน์ได้เฉพาะบางกลุ่มและบางเวลา เช่น กรณีของแหล่งประมงหรือทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ของชุมชน เป็นต้น ทรัพยากรประเภทนี้อาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า ทรัพยากรที่เป็นเจ้าของร่วมกันโดยชุมชนหรือส่วนรวม (common-pool resources) ทรัพยากรประเภทนี้มักจำกัดทั้งปริมาณและคุณภาพ ดังนั้น หากสมาชิกของชุมชนคนหนึ่งบริโภค หรือใช้ประโยชน์มากเกินไปก็จะเหลือทรัพยากรชนิดนี้ไว้ให้สมาชิกคนอื่นๆ น้อยลง ตัวอย่างทรัพยากรประเภทนี้ ได้แก่ ป่าไม้ น้ำ หญ้าในทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ของชุมชน หรือที่ดินทำกิน เป็นต้น

3. ทรัพยากรที่เป็นสมบัติของรัฐ (state property resources) หมายถึงทรัพยากรที่ตกอยู่ภายใต้กรรมสิทธิ์และการถือครองของรัฐบาล เช่น ป่าสงวนแห่งชาติ เขตอุทยาน เขตสงวนพันธุ์สัตว์ป่า สถานที่ราชการ ฯลฯ ในกรณีของประเทศไทย ทรัพยากรประเภทนี้จะสังเกตได้ง่ายจากคำว่า “สถานที่ราชการ” หรือ “ทรัพย์สมบัติของทางราชการ” หรือที่เรียกติดปากกันทั่วไปว่า “ของหลวง” ทรัพยากรประเภทนี้ในทางกฎหมายแล้ว จะถูกนำมาใช้เพื่อผลประโยชน์และการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของรัฐ หรือของส่วนรวมในส่วนที่รัฐบาลรับผิดชอบเท่านั้น

4. ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างไม่จำกัดและไม่มีเจ้าของ (open-access resources) หมายถึงสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่างๆ ที่มีอยู่ในปริมาณมาก และมนุษย์ก็สามารถดัดแปลงมาใช้ประโยชน์ได้อย่างไม่จำกัด และไม่ส่งผลกระทบต่อสมาชิกคนอื่นๆ ในสังคม ดังนั้น กรรมสิทธิ์และการถือครองจึงไม่จำกัดอยู่ที่คนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ ตัวอย่างของทรัพยากรประเภทนี้ได้แก่ พลังงานคลื่นในทะเล แสงแดด ชั้นบรรยากาศ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม การที่ทรัพยากรประเภทนี้มีปริมาณไม่จำกัดและไม่มีเจ้าของ อาจพิจารณาในทางกลับกันได้อีกว่า ทรัพยากรประเภทนี้มิได้เป็นทรัพย์ของใครคนใดคนหนึ่ง

---

[9]เรื่องเดียวกัน: 18-20.

อาจกล่าวได้ว่า ทรัพยากรประเภทที่ 1 และ 2 เป็นประเภททรัพยากรที่มีความเกี่ยวเนื่องและสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด กล่าวคือ ทั้งทรัพยากรที่ชุมชนและรัฐเป็นเจ้าของต่างก็เป็นทรัพยากรประเภทเดียวกันคือ ทรัพยากรหมุนเวียน หรือทรัพยากรที่ใช้แล้วสามารถนำกลับมาใช้ประโยชน์ใหม่ได้อีก (flow resources) แต่การกำหนดกรรมสิทธิ์การถือครอง และระบบการจัดการ รวมทั้งวิถีคิดและแบบแผนการปฏิบัติที่กำหนดโดยรัฐบาล และชุมชนพื้นบ้านในแต่ละท้องถิ่น ทำให้ทรัพยากรหมุนเวียนอย่างเดียวกันมีลักษณะแตกต่างกัน ทั้งนี้เพราะรัฐก็อาศัยอำนาจและสิทธิอำนาจ (power and authority) ที่มีพื้นฐานมาจากกฎหมายและกลไกของระบบราชการ เป็นเครื่องมือสำคัญในการจัดการทรัพยากรหมุนเวียนของตน ในขณะเดียวกัน ชุมชนพื้นบ้านก็อาศัยโครงสร้างความคิดทางวัฒนธรรมของชุมชนเป็นเครื่องมือ

ดังนั้น ทรัพยากรในความหมายของการวิจัยนี้ก็คือ เป็นส่วนหนึ่งของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติหรือระบบนิเวศ ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของประชาชนในพื้นที่ชุ่มน้ำในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลเมืองวารินชำราบกับเทศบาลนครอุบลราชธานี ทรัพยากรที่ว่านี้ก็ได้แก่ ดิน น้ำ ป่าในบริเวณกุดและป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งเป็นทรัพยากรที่เป็นสมบัติของชุมชน (common property resources)

สำหรับแนวคิดเรื่องการจัดการทรัพยากรนั้น อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543:6-24) ได้กล่าวไว้ 4 แนวทางคือ การจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ การจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม การจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน และการจัดการทรัพยากรในเชิงความสัมพันธ์ของอำนาจ

การจัดการทรัพยากรในเชิงอรรถประโยชน์ ตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดหลักเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่เน้นความเข้าใจระบบนิเวศธรรมชาติ จากมุมมองด้านวิทยาศาสตร์เป็นสำคัญ ซึ่งมักจะแยกศึกษาธรรมชาติเฉพาะในด้านที่เป็นรูปธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งมีชีวิตกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติเท่านั้น ขณะที่มองข้ามความหมายของธรรมชาติในด้านจิตใจ ด้านวัฒนธรรมและด้านสังคม จึงถือได้ว่าเป็นการมองธรรมชาติแบบแยกส่วน นอกจากนั้นยังถือว่าลักษณะธรรมชาติมีความเป็นสากล แม้ว่าระบบนิเวศที่มีอยู่ตามธรรมชาติจะมีความแตกต่างกันอย่างหลากหลายในภูมิภาคทางภูมิศาสตร์ก็ตาม แนวคิดนี้ยังมองธรรมชาติในฐานะที่เป็นทรัพยากรว่า ความเป็นทรัพยากรเกิดจากพื้นฐานของความต้องการของมนุษย์ ที่มีความสามารถแสวงหาประโยชน์และควบคุมธรรมชาติได้ด้วยความรู้ทางเทคโนโลยี ดังนั้นมนุษย์จึงสามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรต่าง ๆ ในธรรมชาติได้ ด้วยการสร้างเครื่องมือขึ้นมาจัดการกับการใช้นั้นให้เกิดอรรถประโยชน์สูงสุด ทั้งเครื่องมือที่เป็นกฎเกณฑ์และเทคโนโลยีต่าง ๆ เพื่อป้องกันมิให้มนุษย์ทำลายทรัพยากรเหล่านั้นหรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรจนมากเกินความสามารถที่ทรัพยากรเองจะแบกรับได้ หรืออีกนัยหนึ่งเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนนั่นเอง ในแง่นี้เองทรัพยากรจึงถูกมองว่ามีลักษณะเป็นทรัพย์สินสาธารณะ

การจัดการทรัพยากรในเชิงนิเวศวัฒนธรรม หรือการจัดการในเชิงจิตสำนึก มีพื้นฐานวิธีคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวมจึงไม่เห็นด้วยกับการมองสภาพแวดล้อมธรรมชาติที่แยกออกจากสังคมมนุษย์อย่างเด็ดขาด แต่กลับพยายามทำความเข้าใจถึงสภาพความเป็นจริง ในการอยู่ร่วมกันของระบบทั้งสอง ซึ่งถือว่ามีปฏิสัมพันธ์กันอย่างสลับซับซ้อน ภายใต้เงื่อนไขของพื้นที่เฉพาะที่ใดที่หนึ่งในระบบนิเวศที่แตกต่างกันอย่างหลากหลายโดยมีจิตสำนึกทางวัฒนธรรมและความมีเหตุผลของแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทำหน้าที่เสมือนหนึ่งกลไกในการปรับตัวของมนุษย์ให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อรักษาดุลยภาพและความมั่นคงของการดำรงชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นแนวคิดนี้จึงสนับสนุนความหมายของทรัพยากรในแง่ที่เป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชุมชนท้องถิ่น ที่ผูกติดอยู่กับวัฒนธรรม และหลักเหตุผลแบบเศรษฐกิจเชิงสำนึกอย่างมีศีลธรรม (Moral economy) ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันอย่างหลากหลาย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะเฉพาะทางวัฒนธรรมและระบบนิเวศในท้องถิ่นที่แตกต่างกันไป

การจัดการทรัพยากรในเชิงสถาบัน มีพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติและระบบสังคมของมนุษย์ไม่แตกต่างจากแนวคิดที่สองมากนักตรงที่เห็นว่า ระบบทั้งสองสามารถอยู่ร่วมกันได้ แต่ในแง่เงื่อนไขที่กำหนดความสัมพันธ์นั้นจะมีมุมมองขยายเพิ่มเติมไปอีกนอกเหนือจากเงื่อนไขเชิงจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของชุมชนแล้วยังให้ความสำคัญกับเงื่อนไขด้านความสัมพันธ์เชิงสถาบันอีกด้วย หรือให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งมีนัยว่าการจัดการทรัพยากรส่วนรวมไม่ควรผูกขาดอยู่กับหน่วยทางสังคมเพียงหน่วยใดหน่วยหนึ่ง ไม่ว่าจะเป็นชุมชนท้องถิ่นหรือหน่วยงานของรัฐ แต่ควรถือเป็นการจัดการร่วมกัน (co-management) โดยการสร้างสถาบันทางสังคมขึ้นมาทำหน้าที่เป็นกลไกและกฎเกณฑ์ เพื่อจัดความสัมพันธ์ในการเข้าถึงทรัพยากรประเภทต่าง ๆ ในรูปของระบบสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งเปิดให้ระบบสิทธิต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นสิทธิโดยรัฐ สิทธิส่วนรวม และสิทธิส่วนบุคคลสามารถอยู่ร่วมกันได้ในพื้นที่หรือหน่วยเดียวกัน เพราะมองสิทธิต่าง ๆ ในลักษณะที่มีความเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน ตั้งแต่สิทธิแบบเปิดเสรีไปจนถึงสิทธิที่ปิดกั้นให้เฉพาะปัจเจกบุคคลเท่านั้น

การจัดการทรัพยากรในเชิงความสัมพันธ์เชิงอำนาจ แนวคิดนี้มองว่าสาเหตุสำคัญเกี่ยวกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม ที่มีความขัดแย้งและความไม่เท่าเทียมกันในการเข้าถึงทรัพยากร ทำให้ด้านหนึ่งเกิดการกีดกันชุมชนบางกลุ่ม ขณะที่อีกด้านหนึ่งกลับเปิดโอกาสให้กลุ่มชนอีกบางกลุ่มที่มีอำนาจแสวงหาประโยชน์จากทรัพยากร จนนำไปสู่ปัญหาของการแย่งชิงทรัพยากรและความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อม ดังนั้นแนวคิดนี้จึงให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ใน 3 ด้านหลัก ๆ คือ ความสัมพันธ์ในเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองของการใช้อำนาจ ความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งเกี่ยวกับอำนาจและสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร ความสัมพันธ์ด้านความเคลื่อนไหวของอำนาจที่เห็นได้จากกระบวนการทางสังคมของการสร้างและการนิยามความหมาย พร้อมทั้งการต่อรองเกี่ยวกับความชอบธรรมในการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งแนวคิดนี้ประกอบไปด้วย 2 แนวคิดหลักคือ แนว

คิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology Approach) และ แนวคิดเศรษฐศาสตร์นิเวศ (Ecological Economic Approach)

แนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง (Political Ecology Approach) ให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรเชิงซ้อน ด้วยการเสริมความเข้มแข็งของชุมชนในการจัดการทรัพยากร พร้อมกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจทางด้านเศรษฐกิจการเมือง ทั้งในแนวนโยบายของรัฐ และระบบกฎหมาย บนหลักการที่ต้องรักษาทรัพยากรของส่วนรวม และเคารพในอำนาจและสิทธิของความแตกต่างทางสังคมและวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างหลากหลายในสังคม และยังเสนอให้สังคมร่วมกันพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนากฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อเปิดพื้นที่ให้กลุ่มชนต่าง ๆ ในสังคมมีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม พร้อมทั้งการพัฒนากลไกในการตรวจสอบและถ่วงดุลระหว่างกลุ่มอำนาจต่าง ๆ ในสังคมเพื่อสร้างกระบวนการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม ที่จะก่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรมอย่างแท้จริง[10]

แนวคิดเศรษฐศาสตร์นิเวศ (Ecological Economic Approach) เน้นความเชื่อมโยงระหว่างระบบเศรษฐกิจกับระบบนิเวศ โดยผ่าน“สถาบัน” (institutions) ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของแหล่งทุนทางสังคมและวัฒนธรรม (cultural and social capital) ขณะที่สังคมได้มีการปรับเปลี่ยนแหล่งทุนทางธรรมชาติ (natural capital) อันได้แก่ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมาเป็นแหล่งทุนที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อเป็นปัจจัยในการผลิต (man-made capital) สถาบันซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแหล่งทุนทางสังคมและวัฒนธรรม จะเป็นประหนึ่งกฎเกณฑ์ที่จะมากำหนดกระบวนการปรับเปลี่ยนดังกล่าว (rules of a game) โดยมีความยั่งยืน (sustainability) เป็นเป้าหมายสำคัญ สำหรับในเรื่องรูปแบบของสิทธิ (property rights regimes) ซึ่งถือเป็นสถาบันที่สำคัญนั้น เศรษฐศาสตร์นิเวศไม่ได้เน้นเฉพาะสิทธิส่วนบุคคล (private property) แต่พิจารณาทั้งความไม่มีสิทธิ (open access) สิทธิส่วนรวม (communal property) และสิทธิโดยรัฐ (state property) โดยมองว่าสิทธิมีลักษณะที่มีความต่อเนื่องเป็นสเปคตรัม (spectrum) ตั้งแต่ความไม่มีสิทธิ (open access) ไปจนถึงการมีสิทธิสูงสุดในรูปสิทธิส่วนบุคคล (private property)[11]

แนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวม (The commons)

ทรัพยากรส่วนรวม (The commons) เป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจในงานศึกษาทางด้านสังคมศาสตร์ในหลายสาขาวิชามานับแต่ต้นศตวรรษที่ 20 งานศึกษาทางด้านมานุษยวิทยาหลายชิ้น

---

[10]อานันท์ กาญจนพันธุ์, *พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร กระบวนทัศน์และนโยบาย.* (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543): 1-24.

[11]ผู้สนใจโปรดดูสุธาวัลย์ เสถียรไทย, “แนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ (Ecological Economic Approach)W ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ, *สถานภาพไทยศึกษา : การสำรวจเชิงวิพากษ์.* (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์, 2543): 267-297.

ในเรื่องระบบการผลิต วัฒนธรรม การจัดองค์กรทางด้านสังคมของชุมชนท้องถิ่น ได้ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของระบบกรรมสิทธิ์ส่วนรวมอันเป็นแกนกลางในการจัดการทรัพยากรชุมชน ดังเช่น งานของ Malinowski (1926) ค้นพบระบบอันซับซ้อนของการจัดการเรือแคนู อันเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของชาวโทรเบียนด์ ระบบดังกล่าวได้รวมเอาข้อกำหนดในเรื่องสิทธิ หน้าที่ความรับผิดชอบและภาระผูกพันที่ปัจเจกบุคคลพึงมีต่อทรัพย์สินส่วนรวมเข้าไว้ด้วยกัน

งานศึกษาเรื่องทรัพยากรส่วนรวมที่มีฐานะในเชิงวิพากษ์ (Critical Perspectives) ได้เริ่มขึ้นในราวกลางศตวรรษที่ 20 และพัฒนาอย่างกว้างขวางสืบเนื่องมาจนปัจจุบันในหลายสาขาวิชา อาทิ เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ สังคมวิทยา และมานุษยวิทยา เป็นต้น งานศึกษาเชิงวิพากษ์ดังกล่าวเกิดขึ้นไม่เพียงแต่เป็นการตอบโต้ต่อแนวคิดอันทรงอิทธิพลเรื่อง “โศกนาฏกรรมของทรัพยากรส่วนรวม” (Tragedy of the Commons) ของนักชีววิทยา Garrett Hardin เท่านั้น หากยังเกิดขึ้นในบริบทการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงทางด้านสิ่งแวดล้อม และสังคมการเมืองในปลายศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในเขตประเทศโลกที่ 3 ที่ซึ่งการเคลื่อนไหวของชุมชนท้องถิ่นเพื่อปกป้องสิทธิส่วนรวมในทรัพยากรได้แผ่ขยายอย่างกว้างขวางและมากมายเป็นปรากฏการณ์ สิ่งที่น่าสนใจคือ ขณะที่แนวคิดของ Hardin ได้กลายเป็นแบบอย่างที่แพร่หลายต่อการวางแนวทางทรัพยากร ไม่เพียงในวงวิชาการของสิ่งแวดล้อมศึกษา (Environmental Studies) นิเวศวิทยา เศรษฐศาสตร์ และรัฐศาสตร์เท่านั้น หากยังเป็นบรรทัดฐานสำคัญ ของนโยบายการจัดการทรัพยากรของรัฐในประเทศโลกที่ 3 หลายแห่ง (McCay and Acheson, 1987; Peters, 1994) กระแสการคัดค้านของนักทฤษฎีที่ Goldman (1996) เรียกว่าสำนักต่อต้านโศกนาฏกรรม (Anti-Tragedy School) ประกอบไปด้วยนักรัฐศาสตร์ นักนิเวศวิทยา นักมานุษยวิทยา นักสังคมวิทยา ตลอดจนนักเศรษฐศาสตร์ ได้ก่อให้เกิดการตรวจสอบแนวคิดโศกนาฏกรรมของทรัพย์สินส่วนรวม และเกิดการปรับแนวคิดที่มีต่อทรัพยากรส่วนรวมในระดับสากลแม้กระทั่งองค์กรสากลผู้มีอิทธิพลต่อการกำหนดนโยบายด้านการพัฒนา และการจัดการทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นธนาคารโลกหรือองค์กรสหประชาชาติ ซึ่งสนับสนุนการพัฒนาได้หันมาปฏิรูปแนวคิดของตนเองและปรับตัวให้ข้ากับกระแสเรื่องทรัพยากรส่วนรวม นักวิชาการสายวิพากษ์โศกนาฏกรรม ที่มีชื่อเสียงบางคน เช่น Daniel Bromley และ Michael Cernea มีบทบาทสูงในการผลักดันแนวคิดดังกล่าวแก่องค์กร เช่น ธนาคารโลก หันมาให้ความสนใจเรื่อง Commons ทั้งใช้ฐานะที่ปรึกษาธนาคารโลกร่วมกันเขียนบททบทวนงานของธนาคาร (The Bank’s Discussion Paper) โดยเน้นความสำพันธ์ของประชาชนในโครงการพัฒนาของธนาคารโลก (putting the common people first,Goldman,1996: 6) ทำให้ข้อถกเถียงเรื่องทรัพยากรส่วนร่วม มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้นไปกว่าเพียงแนวคิดโศกนาฏกรรมทรัพยากรส่วนรวมเท่านั้น หากยังรวมประเด็นปัญหาเรื่องแนวคิดการพัฒนา ความทันสมัย(Modernity)ตลอดจนระบบทรัพยากรส่วนรวมในกระแสโลกาภิวัตน์ (Globalizing the Commons)

ในกรณีสังคมไทยงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นทรัพยากรส่วนรวม สอดแทรกอยู่ในงานวิชาการหลายแขนงนับแต่ยุคทศวรรษที่ 1970 ที่ทำการศึกษาเกี่ยวกับชุมชนและการจัดการ

ทรัพยากรแนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนร่วมและความสนใจในเรื่องนี้ ได้ปรากฏชัดมากขึ้นในงานศึกษาในช่วงทศวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา ทั้งนี้ เป็นผลมาจากทั้งเงื่อนไขภายในสังคมไทยเองที่ประเด็นความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร ได้กลายเป็นประเด็นแหลมคมทั้งทางสังคมและการเมือง ในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา และอิทธิพลจากกระแสการถกเถียงในวงวิชาการตะวันตก ซึ่งได้เพิ่มความหลากหลายในด้านกรอบคิด และทฤษฎีในเรื่องทรัพยากรส่วนรวมในไทย

ตัวอย่างสำนักคิดที่สนใจแนวคิดเรื่องทรัพยากรส่วนรวมที่สำคัญ ที่จะขอยกมาเป็นตัวอย่างครั้งนี้มี 2 สำนักคิดคือ สำนักคิดมนุษย์นิเวศ (Human Ecology) และสำนักคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political Economy) ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้[12]

งานศึกษาในแนวมนุษย์นิเวศ มีลักษณะที่น่าสนใจหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ การหักล้างแนวคิดเรื่องสมบัติสาธารณะ โดยเน้นเรื่องความซับซ้อนทางสังคมและวัฒนธรรมในแบบแผนการจัดแบ่งอาณาเขตพื้นที่ของทรัพยากรส่วนรวม (Social and Cultural complexity of territory) และได้มีการพิจารณาความหมายของอาณาเขตที่มีความหลากหลายและมีลักษณะเฉพาะมากขึ้น ทั้งนี้ได้รวมเอาแนวคิดต่าง ๆ เข้าด้วยกัน เช่น ลักษณะที่มีการเหลื่อมทับกัน (overlapping) ลักษณะเขตแดนที่เปิดให้มีการผ่านถึงกันและกัน (permeability of boundaries) ตลอดจนอาณาเขตย่อยๆ ในระบบการจัดการที่แตกต่างกันภายในระบบทรัพยากรส่วนรวมอันเดียวกัน ประเด็นที่สำนักมนุษย์นิเวศให้ความสำคัญในการศึกษาเรื่องระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวม คือ การอนุรักษ์ทรัพยากรส่วนรวม

โดยสรุป การศึกษาเรื่องระบบทรัพยากรส่วนรวมของสำนักมนุษย์นิเวศนั้น ได้นำมิติทางวัฒนธรรม ศีลธรรม ความเชื่อ และประวัติศาสตร์ มาพิจารณาในการศึกษาทรัพยากรส่วนรวมในฐานะที่เป็นสถาบันทางสังคมอันหนึ่ง มนุษย์นิเวศได้บุกเบิกศาสตร์แห่งความเป็นท้องถิ่นและแนวคิดเรื่องอาณาเขต (Science of Locality and Territoriality) ในการเข้าใจระบบทรัพยากรส่วนรวม ตลอดจนคัดค้านแนวคิดวิวัฒนาการสายเดียวที่มองระบบกรรมสิทธิ์ร่วม เป็นวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของระบบกรรมสิทธิ์เอกชน แนวคิดดังกล่าวถูกพิสูจน์ว่าผิดพลาดจากงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ในชุมชนต่าง ๆ ทั่วโลก ซึ่งได้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนหลายแห่งได้ปรับใช้ระบบการจัดการทรัพยากร ทั้งในลักษณะกรรมสิทธิ์ร่วมและระบบกรรมสิทธิ์เอกชน เหลื่อมทับกันควบคู่กันมาช้านาน โศกนาฏกรรมของทรัพยากรส่วนรวม แท้จริงแล้วเป็นโศกนาฏกรรมที่เกิดจากการรุกราน (tragedy of invasion) ของรัฐ และระบบกรรมสิทธิ์เอกชนภายใต้ระบบทุนอุตสาหกรรมมากกว่า (Brightman,1987) ที่ได้ทำให้ทรัพยากรส่วนรวมต้องกลายเป็นสมบัติสาธารณะที่ไม่มีใครดูแล

---

[12]ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี และสุธาริน คูณผล, "คิดเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา: วิวาทะว่าด้วยเรื่องทรัพยากรส่วนรวม" ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะ, *สถานภาพไทยศึกษา : การสำรวจเชิงวิพากษ์.* (เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์, 2543): 221-241.

ส่วนแนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมือง ให้ความสนใจกับประเด็นที่ว่าเหตุใดระบบทรัพยากรส่วนรวมจึงถูกนิยามว่า เป็นระบบที่ขาดการควบคุมและทำลายสิ่งแวดล้อม กระบวนการสร้างนิยามหรือแนวคิดดังกล่าวเกิดขึ้นได้อย่างไร โดยใคร และทำไม ประเภทของคำถามดังกล่าวได้ฝ่าพ้นตรรกะแบบเหตุและผลระนาบเดียว (cause-effect logic) ในข้อถกเถียงเรื่องทรัพยากรส่วนรวมที่เป็นอยู่ ไปสู่การเผยให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางอำนาจ และเศรษฐศาสตร์การเมืองของปัญหาระบบทรัพยากรส่วนรวม

นักคิดสายเศรษฐศาสตร์การเมือง ได้เสนอให้พิจารณาการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรภายใต้บริบททางเศรษฐกิจการเมือง ซึ่งทำให้การมองปัญหาการทำลายทรัพยากรก้าวพ้นไปจากการเป็นผลของกิจกรรมหรือการกระทำ อาจแต่เป็นกระบวนการทางเศรษฐกิจการเมือง โดยเฉพาะการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยและระบบอุตสาหกรรม แนวคิดนี้ยังเสนอว่าการนิยามทรัพยากรส่วนรวมเป็นสิ่งที่ไม่อาจทำได้โดยง่าย ทั้งนี้เนื่องจากการที่ไม่ใช่ระบบปิด หากแต่เป็นผลโดยตรงที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ การต่อสู้ทั้งระหว่างชุมชนด้วยกันเองและกับโลกภายนอกอยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุนี้ระบบทรัพยากรส่วนรวมจึงหมายถึง สิทธิของประชาชนท้องถิ่นในการนิยามโครงสร้างการจัดการทรัพยากรของตนเอง นิยามรูปแบบของชุมชนในการจัดการทรัพยากร และแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยวิถีแห่งชุมชนซึ่งไม่เป็นที่ยอมรับจากกฎหมายสมัยใหม่ โดยนัยนี้ขอบเขตของทรัพยากรส่วนรวมจึงมีความหมายกว้างไปกว่าเพียงสิทธิในทรัพยากรธรรมชาติ หากแต่รวมไปถึงความรู้ ภาษา พืชพรรณ ถนนหนทาง หรือแม้กระทั่งความเงียบซึ่งชุมชนมีและใช้ร่วมกัน[13]

แนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน (Community rights)

แนวคิดทรัพยากรส่วนรวมข้างต้นนั้น สัมพันธ์กันอย่างแนบแน่นกับแนวคิดเรื่องสิทธิชุมชน ในช่วงที่ผ่านมา ได้มีความพยายามที่จะให้การจัดการทรัพยากรตั้งอยู่บนฐานความคิดที่เรียกว่าสิทธิชุมชน เพื่อที่จะต่อต้านกับกระแสความคิดของการกีดกันสิทธิรวมทั้งตอบโต้กับสิทธิเชิงเดี่ยว สิทธิชุมชนนี้ในกรณีของภาคเหนือเรียกว่า “สิทธิหน้าหมู่” อันหมายถึง สิทธิของส่วนรวมซึ่งใช้จัดการและควบคุมการเข้าถึงทรัพยากรในท้องถิ่นหลายประเภทไม่ว่าจะเป็นระบบชลประทานแบบเหมืองฝาย ป่าศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ประกอบพิธีกรรม ป่าต้นน้ำของชุมชน ป่าช้า ที่เลี้ยงสัตว์ของหมู่บ้านและวัด เป็นต้น ซึ่งสิทธิประเภทนี้เกี่ยวพันกับความคิดเรื่องสิทธิการใช้ (Usufruct Rights) อีกด้วย ซึ่งหมายถึงสิทธิเกิดขึ้นจากการกระทำ กล่าวคือ เมื่อชาวบ้านคนหนึ่งใช้ประโยชน์จากทรัพยากรอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ ชาวบ้านคนนั้นก็จะมีสิทธิในการใช้ทรัพยากรนั้น สิทธิการใช้จะเน้นกิจกรรมที่ทำอยู่เป็นพื้นฐาน แต่ผู้ใช้จะไม่สามารถผูกขาดสิทธินั้นไว้ได้ตลอดไป เพราะสิทธิจะหมดไปเมื่อหยุดการใช้ประโยชน์ไปแล้ว ในแง่นี้สิทธิการใช้จึงไม่ผูกติดกับกลุ่มคนหรือปัจเจกบุคคล แต่จะปรับเปลี่ยนผู้ครอบครองอยู่ตลอดเวลา

---

[13] *เรื่องเดียวกัน*: 227.

ภายใต้มุมมองสิทธิการใช้ของสิทธิชุมชนนั้น นอกจากจะไม่ใช้หลักของการกีดกันแล้ว ยังมีหลักการสำคัญอื่น ๆ ผสมผสานอยู่อีกก็คือ หลักการของสิทธิเชิงซ้อน ซึ่งเป็นหลักในการจัดการสิทธิในลักษณะที่ซ้อนทับกันได้บนหน่วยของพื้นที่เดียวกัน หรือหน่วยของสิ่งของหนึ่ง ด้วยเหตุนี้สิทธิเชิงซ้อนจึงเป็นหลักการที่ชาวบ้านในชุมชนนำมาใช้เพื่อควบคุมและกำหนดการใช้ทรัพยากรในฐานะที่เป็นทุนชีวิต ซึ่งถือเป็นฐานความคิดในการจัดการสิทธิ เพราะสิทธิต่างๆ นั้นไม่ได้ตั้งอยู่ลอยๆ ในแต่ละชุมชนหรือในแต่ละยุคสมัย จะต้องมีการกำหนดวิธีการในการจัดการสิทธิต่าง ๆ ในท้องถิ่น ด้วยเหตุนี้การจัดการเชิงซ้อนจึงเป็นมิติสำคัญสำหรับใช้ควบคุมสิทธิการใช้ฐานทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งถือเป็นทั้งทุนชีวิต ทุนทางเศรษฐกิจ และทุนทางสังคม พร้อม ๆ กันไป

นอกจากนี้สิทธิชุมชนไม่ได้มีแต่มิติของคุณค่าและทุนทางสังคมเท่านั้น หากต้องมีความชอบธรรม (Legitimacy) ในการเข้าถึงทรัพยากรด้วย ซึ่งต้องสร้างขึ้นมาจากมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ที่มีลักษณะขัดแย้งกันอยู่ตลอดเวลา เพราะเมื่อบริบททางสังคมเปลี่ยนแปลงไป ก็ผลักดันให้ต้องมีการปรับกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่เพื่อความสอดคล้อง ดังนั้นแม้ชุมชนจะมีกฎเกณฑ์ที่ใช้สำหรับการจัดการทรัพยากรอยู่ก่อนแล้ว แต่กฎเกณฑ์ดังกล่าวก็จะมีการปรับตัวอยู่ตลอดเวลา ในลักษณะที่เราเรียกว่า “การผลิตใหม่” กล่าวคือมีการนำออกมาปรับใช้ในลักษณะใหม่หรือในความหมายใหม่ ดังนั้นลักษณะประการหนึ่งของสิทธิชุมชน ก็คือความมีพลวัต(dynamic) นั่นเอง

ขณะนี้ต้นตอของปัญหาความล้มเหลวในการจัดการทรัพยากรทั้งหลาย คงไม่ได้อยู่ที่ว่าสิทธิชุมชนมีความหมายอย่างไรเท่านั้น แต่อยู่ที่ผู้มีอำนาจตามกฎหมายยังคงยึดติดกับวิธีการคิดเชิงเดี่ยวในการมองสิทธิดังกล่าวมากกว่า ดังนั้นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับสิทธิชุมชนคงจะต้องปรับเปลี่ยนทั้งมุมมองและวิธีคิด โดยหันมาให้ความสำคัญกับมุมมองของสิทธิชุมชนในภาพรวม ที่ครอบคลุมมิติต่าง ๆ อย่างรอบด้าน และเชื่อมโยงกันในเชิงซ้อนด้วย จึงจะผลักดันในเกิดการพัฒนาระบบความสัมพันธ์ในการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับบริบททางสังคมและสภาวะของระบบนิเวศที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในปัจจุบันได้

ดังนั้นสิทธิชุมชนจึงเป็นทั้งความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ความชอบธรรม และฐานคิดในการแสดงอัตลักษณ์และตัวตนของกลุ่มชนต่างๆ ในสังคม ที่ประกอบขึ้นจากมิติต่างๆ อย่างหลากหลาย ซับซ้อนและมีพลวัต ขณะเดียวกันก็สามารถแสดงออกผ่านสิทธิต่างๆ ทั้งสิทธิหน้าหมู่ สิทธิการใช้ และสิทธิเชิงซ้อน

ยศ สันตสมบัติ (2545) ได้สรุปลักษณะพื้นฐานของแนวคิดเรื่อง “สิทธิชุมชน” ไว้ว่า มีอยู่ด้วยกัน 5 ประการคือ[14]

(1) ระบบกรรมสิทธิ์ร่วม และการจัดการเชิงซ้อน กล่าวคือ สิทธิชุมชนวางอยู่บนพื้นฐานของระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชน ซึ่งเป็นระบบกรรมสิทธิ์ที่มีรากเหง้าและพัฒนาการที่แตกต่างไปจากแนวคิดเรื่องกรรมสิทธิ์ตามระบบกฎหมายที่แบ่งแยกกรรมสิทธิ์เพียง 2 ลักษณะ คือ ทรัพย์สินของรัฐ (state property) และทรัพย์สินส่วนบุคคล (private property) เท่านั้น ในทางตรงกันข้าม ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมของชุมชนเป็นแนวคิดเกี่ยวกับระบบการจัดสิทธิในทรัพยากรที่วางอยู่บนหลักการของ “สิทธิการใช้”

(2) สิทธิชุมชนมีลักษณะพลวัต กล่าวคือ การจัดการทรัพยากรโดยชุมชนมิได้เป็นปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่งไร้ความเคลื่อนไหว หากแต่เป็นการปรับตัวของการจัดการทรัพยากรภายในชุมชนโดยสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอกในระดับมหภาค อย่างไรก็ตามแม้ว่ารัฐได้เข้าไปผูกขาดระบบการจัดการและลิดรอนศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง แต่ชาวบ้านในหลากหลายพื้นที่ก็ยังคงสามารถใช้กฎเกณฑ์ตามจารีตประเพณีเดิมเพื่อจัดการทรัพยากรได้อย่างยั่งยืน บางแห่งได้สร้างกฎเกณฑ์ขึ้นมาใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับบริบทของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ ที่สร้างแรงกดดันต่อทรัพยากรเพิ่มขึ้นได้อย่างเหมาะสม ด้วยเหตุนี้เองสิทธิชุมชนจึงไม่ใช่ปรากฏการณ์ที่หยุดนิ่ง หากแต่มีพลวัตและปรับเปลี่ยนได้อย่างสอดคล้องกับบริบทและเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา

(3) สิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ กล่าวคือ สิทธิชุมชนเป็นเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและรอบด้าน โดยผ่านวิธีคิดที่เป็นระบบอย่างมีเหตุและผล วิธีคิดดังกล่าวพัฒนาขึ้นจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติมาเป็นเวลานาน มีพัฒนาการและพลวัตของตนเอง และเกี่ยวข้องกับบริบททางประวัติศาสตร์ วิธีคิดดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นอุดมการณ์อำนาจ ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับสังคม เป็นพื้นฐานในการวางกฎระเบียบ ข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านระบบความเชื่อโดยสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นหากชนกลุ่มใดถูกละเมิดเช่น ถูกกล่าวอ้างว่าเป็นผู้บุกรุกทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งๆที่พวกเขามีวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกับทรัพยากรธรรมชาติอย่างสันติ พวกเขาจึงมีสิทธิตามธรรมชาติที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากข้อกล่าวหาและการใช้

[14]ยศ สันตสมบัติ, *สิทธิชุมชน: พัฒนาการและการปรับกระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา*, เอกสารประกอบการบรรยายในการประชุมประจำปีของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร เรื่อง คนมองคน: นานาชีวิตในกระแสความเปลี่ยนแปลง วันที่ 27-29 มีนาคม 2545 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน), หน้า 16-19.

อำนาจครอบงำจากภายนอก โดยการแสดงออกทางวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ โดยนัยดังกล่าว สิทธิชุมชนจึงหมายถึงสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์ของชนทุกกลุ่ม

(4) สิทธิชุมชนมีฐานะเป็นขบวนการทางสังคม เพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วม ซึ่งอาจเป็นสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชนมาแต่เดิม หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดใหม่ อันเป็นผลมาจากการรวมตัวกันของชาวบ้านในชุมชน เพื่อต่อต้านการแทรกแซงทางภายนอก

(5) สิทธิชุมชนเกี่ยวข้องกับทางเลือกของการพัฒนา ซึ่งหมายถึงสิทธิในการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเอง บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนท้องถิ่น สิทธิชุมชนจึงหมายถึง สิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองและการกำหนดทิศทางของการพัฒนาสังคมโดยมุ่งส่งเสริมอำนาจท้องถิ่น เพื่อให้ชุมชนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการพัฒนามากขึ้น

แนวคิดเรื่องชุมชนกับการจัดการทรัพยากรในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท (Community and resource management in semi-urban area)

เอกลักษณ์สำคัญประการหนึ่งของพื้นที่ที่ศึกษาก็คือ เป็นพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท (Semi-urban area) ดังนั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่การอธิบายรูปแบบการจัดการทรัพยากรจะต้องอยู่บนฐานของความเป็นจริงดังกล่าว ซึ่งงานวิจัยชิ้นนี้อาศัยแนวคิดที่นำเสนอไว้โดย สัณฐิตา กาญจนพันธุ์ (2543:289-291) ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

Pryor (1968) และ Cloke (1994) นิยามความหมายของพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท หรือเขตรอยต่อระหว่างเมืองและชนบทไว้ว่าเป็นพื้นที่เปลี่ยนผ่าน ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างพื้นที่เมืองและชนบทรอบนอก ในพื้นที่นี้มีการใช้ที่ดินทั้งแบบเมืองและแบบชนบทปะปนกัน ลักษณะสังคมและประชากรก็เช่นกัน พื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบทมีขอบเขตกว้างไกลแค่ไหน เป็นเรื่องที่ถกเถียงกันในวงวิชาการ เพราะอาจเป็นเพียงพื้นที่รอบ ๆ เมืองไม่กี่กิโลเมตร หรืออาจกินอาณาบริเวณกว้างขวางออกไปหลายสิบกิโลเมตรก็ได้ มีงานศึกษาจำนวนมากในช่วงตั้งแต่ทศวรรษ 2490 เรื่อยไปจนถึงทศวรรษ 2500 เกี่ยวกับขอบเขตทางกายภาพของพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท ขอบเขตทางกายภาพของพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท ภายในพื้นที่นี้ยังมีความแตกต่างอีกตามระดับของกระบวนการกลายเป็นเมืองที่แทรกอยู่ในพื้นที่นี้ Bryant,Russwurm and Mclellan (1982) จำแนกระดับการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบทออกเป็น 3 ส่วนคือ เขตรอยต่อชั้นใน (Inner Fringe) เขตรอยต่อชั้นนอก (Outer Fringe) และเขตที่อยู่ภายใต้อิทธิพลเมือง (Urban Shadow)

ภายในเขตรอยต่อชั้นใน กระบวนการเปลี่ยนแปลงการใช้ทรัพยากร ไปเป็นแบบเมืองเกิดขึ้นอย่างเข้มข้นมากกว่าเขตรอยต่อชั้นนอก ซึ่งยังมีความเป็นชนบทอยู่ค่อนข้างมากกว่าความเป็นเมือง เลยจากเขตรอยต่อชั้นนอกออกไปคือเขตที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของเมือง ซึ่งมีร่องรอยของการ

พัฒนาแบบเมืองอยู่ประปราย ในรูปของสถานที่ที่อยู่อาศัยหรืออาคารอื่น ๆ ที่ไม่ได้เกี่ยวข้องกับกิจกรรมเกษตร ผู้ที่อาศัยในอาคารเหล่านี้มักเดินทางเข้ามาทำงานในเมืองแบบเช้าไปเย็นกลับ เลยเขตอิทธิเมืองออกไปอีกก็จะเป็นพื้นที่ชนบท ซึ่งนักวิชาการบางคนถือว่ามีลักษณะการใช้ที่ดิน ประชากร และวิถีชีวิตที่แตกต่างจากเมืองอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ตามในทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ลักษณะชนบท รวมทั้งปฏิสัมพันธ์ระหว่างชนบทกับเมืองในประเทศโลกที่สาม โดยเฉพาะเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เปลี่ยนแปลงไป อัตราการเจริญพันธุ์ลดลง พร้อม ๆ กับการอพยพไปทำงานในเมือง ประชากรในวัยแรงงานทั้งหญิงและชาย การผลิตในภาคเกษตรลดลง เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตคือ มีการปลูกพืชพาณิชย์หลากหลายชนิดแทนข้าว พร้อมทั้งเน้นการใช้ทุนและเทคโนโลยีมากขึ้น มีการกระจายของอุตสาหกรรมและโครงสร้างพื้นฐานสู่ชนบทมากขึ้น การติดต่อสัมพันธ์ระหว่างเมืองและชนบทแน่นแฟ้นมากขึ้น ด้วยเครือข่ายการเคลื่อนย้ายของประชากรซึ่งเชื่อมโยงคน พื้นที่ และกิจกรรมเศรษฐกิจเข้าด้วยกัน อิทธิพลเมืองที่แผ่ขยายกว้างขึ้น ทำให้เส้นแบ่งระหว่างความเป็นเมืองและชนบทเลือนลางลง ขณะเดียวกันรูปแบบการขยายตัวของเมืองแบบใหม่ก็ปรากฏขึ้นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แต่เดิมกระบวนการกลายเป็นเมืองเกิดจากการขยายพื้นที่เมืองออกไปสู่บริเวณรอบ ๆ (City-Based Urbanization) แต่กระบวนการกลายเป็นเมืองแบบใหม่กลางทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในระดับภูมิภาค (Region-Based Urbanization) เครือข่ายการคมนาคมขนส่งที่สะดวกรวดเร็วผ่านผืนนาใกล้เมืองต่าง ๆ ช่วยให้อุตสาหกรรมและที่อยู่อาศัยขยายไปได้ไกล โดยมีแรงงานเคลื่อนย้ายไปมาระหว่างบ้านและที่ทำงาน ทำให้ทั้งภูมิภาคกำลังจะกลายเป็นเมือง หรือที่ McGee (1989,1991) ขนานนามว่า Extended Metropolitan Region(EMR) ตัวอย่างเช่น กรุงเทพมหานคร และนครจาการ์ตา สำหรับเขต EMR ของกรุงเทพมหานครนั้น Greenberg (1994,1997) พบว่ารัศมีกว้างถึง 100 กิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่กรุงเทพมหานคร ประมณฑล และจังหวัดรอบนอกอื่นๆ รวม 14 จังหวัด

รูปแบบใหม่ของกระบวนการกลายเป็นเมือง ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงในชนบท ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ทำให้กำหนดขอบเขตของพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบททำได้ยากขึ้น และการเปลี่ยนแปลงทั้งหมดที่เกิดขึ้นในพื้นที่กึ่งเมืองกึ่งชนบท ส่งผลกระทบอย่างรุนแรงต่อรูปแบบการจัดการทรัพยากรของชุมชน ในลักษณะที่ซับซ้อนยิ่งกว่ารูปแบบการจัดการทรัพยากรที่ดิน น้ำ ป่าในชนบท เพราะมีปัจจัยเกี่ยวกับเมืองเข้ามาเกี่ยวข้องมากขึ้น

บทที่ 2
พื้นที่ชุ่มน้ำ: บริบททางกายภาพและสังคมวัฒนธรรม

เนื่องจากพื้นที่ที่ศึกษาในครั้งนี้เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ที่มีระบบนิเวศเฉพาะที่มีชื่อเรียกในภาษาท้องถิ่นว่า “กุด” (Oxbow Lake) และ “ป่าบุ่งป่าทาม” (flood plain forest) ซึ่งเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำมูล ดังนั้น การศึกษาเพื่อที่จะทำความเข้าใจสัมพันธภาพระหว่างวิถีชีวิตของผู้คนกับระบบนิเวศดังกล่าว จำเป็นต้องเริ่มด้วยการศึกษาบริบททางกายภาพและสังคมวัฒนธรรม ของระบบนิเวศดังกล่าวเสียก่อน

บริบททางกายภาพ: พื้นที่ชุ่มน้ำ กุด ป่าบุ่งป่าทาม

พื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetlands) คืออะไร

คำจำกัดความตามอนุสัญญาแรมซาร์ (Ramsar Convention) หรืออนุสัญญาว่าด้วยพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ มีการรับรองเมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ 2514 ณ เมืองแรมซาร์ ประเทศอิหร่าน กล่าวว่า *“พื้นที่ชุ่มน้ำ หมายความถึง ที่ลุ่ม ที่ราบลุ่ม ที่ลุ่มชื้นแฉะ พรุ แหล่งน้ำ ทั้งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติและที่มนุษย์สร้างขึ้น ทั้งที่มีน้ำขังหรือท่วมอยู่ถาวรและชั่วครั้งชั่วคราว ทั้งที่เป็นแหล่งน้ำนิ่งและน้ำไหล ทั้งที่เป็นน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม รวมไปถึงที่ชายฝั่งทะเลและที่ในทะเล ในบริเวณซึ่งเมื่อน้ำลดลงต่ำสุด มีความลึกของระดับน้ำไม่เกิน 6 เมตร”*

พื้นที่ซึ่งมีลักษณะจัดได้ว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ จึงรวมถึง ห้วย หนอง คลอง บึง บ่อ กระพัง (ตระพัง) บาราย แม่น้ำ ลำธาร แคว ละหาน ชานคลอง ฝั่งน้ำ สบธาร สระ ทะเลสาบ แอ่ง ลุ่ม กุด ทุ่ง กว๊าน มาบ บุ่ง ทาม พรุ สนุ่น แก่ง น้ำตก หาดหิน หาดกรวด หาดทราย หาดโคลน หาดเลน ชายทะเล ชายฝั่งทะเล พืดหินปะการัง แหล่งหญ้าทะเล แหล่งสาหร่าย ทะเล คุ้ง อ่าวดินดอน สามเหลี่ยม ช่องแคบ ชะวากทะเล ตะกาด หนองน้ำกร่อย ป่าพรุ ป่าเลน ป่าชายเลน ป่าโกงกาง ป่าจาก ป่าแสม รวมทั้งนาข้าว นากุ้ง นาเกลือ บ่อปลา อ่างเก็บน้ำ เป็นต้น[1]

ทั้งริมฝั่งแม่น้ำและพื้นที่ชุ่มน้ำ (Riparian and wetland areas) เป็นส่วนหนึ่งของลักษณะผลผลิตทางชีวภาพของระบบนิเวศในธรรมชาติ และทำหน้าที่ตอบสนองในหลายด้าน แม้กระทั่งในบริเวณพื้นที่ของเขตเมือง[2]

---

[1] http://www.wildlifefund.or.th/wetlands_2.html

[2] http://www.co.missoula.mt.us/measures/Riparian.htm

ในสังคมไทยพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland area) หรือที่รู้จักกันในภาษาชาวบ้านว่า “ป่าน้ำท่วม” นั้น พบว่ามีการกระจายตัวอยู่ทั่วทุกภูมิภาคของประเทศ ขณะที่ชาวภาคเหนือคุ้นเคยกับคำว่า กว๊าน หลง หนอง บวก จำ ส่วนชาวภาคอีสานก็เข้าใจอย่างลึกซึ้งถึงความหมายของคำว่า ป่าบุ่งป่าทาม และคนภาคใต้ก็ย่อมคุ้นเคยกันดีกับคำว่า ป่าพรุ และป่าชายเลน หลายคำเรียกขานแตกต่างกันนี้ ล้วนถูกนิยามให้เข้าใจกันในภาษาเชิงวิชาการว่า “พื้นที่ชุ่มน้ำ”[3]

ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ชุ่มน้ำจึงมิใช่เป็นของใหม่สำหรับชาวบ้านที่อยู่ในระบบนิเวศดังกล่าว แต่เป็นสิ่งแวดล้อมที่เขาคุ้นเคยมาเนิ่นนาน เป็นคำเรียกขานแหล่งที่อยู่หรือแหล่งที่มีสภาพแวดล้อมเหมาะสำหรับเป็นที่อยู่อาศัย หรือแหล่งที่มีสภาพแวดล้อมเหมาะเป็นที่อยู่อาศัยของพืชและสัตว์ ทั้งที่อยู่บนบก ชายฝั่งทะเล ในทะเล โดยมีลักษณะร่วมกันคือเป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับน้ำหรือความชุ่มชื้น เป็นพื้นที่ลุ่ม พื้นที่ราบ พื้นที่ลุ่มชื้นแฉะ พื้นที่ฉ่ำน้ำ มีน้ำท่วม มีน้ำขัง ทั้งที่มีน้ำท่วมถาวรและชั่วคราว ทั้งที่เป็นแหล่งน้ำนิ่งและน้ำไหล ทั้งที่เป็นน้ำจืด น้ำกร่อยและน้ำเค็ม รวมไปถึงพื้นที่ชายฝั่งทะเลและพื้นที่ทะเล ในบริเวณซึ่งเมื่อน้ำลดลงที่สุดมีความลึกของระดับน้ำไม่เกิน 6 เมตร

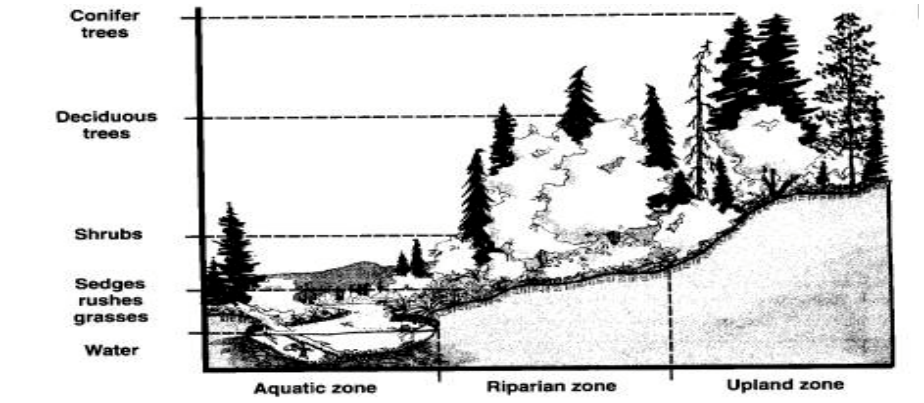

A. Forested Riparian Characteristics

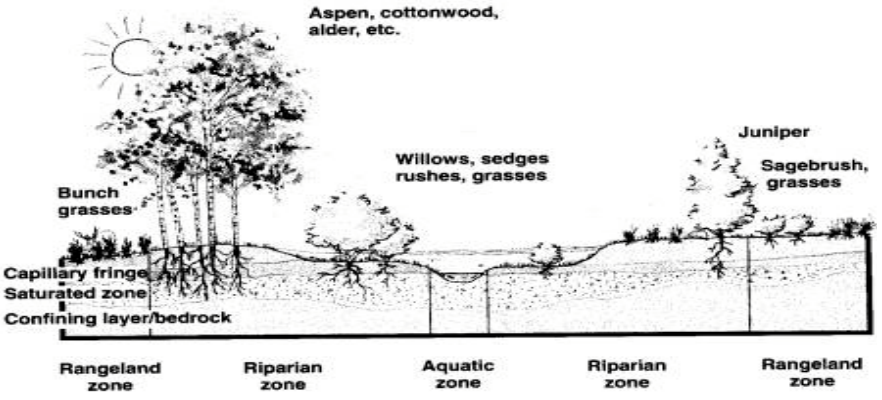

B. Rangeland Riparian Characteristics

[3] มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ. *ก่อนถ่ายทำจริง: อภิมหาโครงการผันน้ำ กก อิง น่าน*. เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2546: 44.

ภาพที่ 2.1.แสดงลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland) และริมฝั่งแม่น้ำ (riparian)
(ที่มา: http://www.co.missoula.mt.us/measures/Riparian.htm)

จากลักษณะของคำนิยามดังกล่าวจะเห็นได้ว่า พื้นที่ชุ่มน้ำเป็นระบบนิเวศที่มีการเปลี่ยนตลอดเวลา และการเปลี่ยนแปลงนี้เองเป็นวงจรของธรรมชาติที่สร้างผลผลิตของพืชและสัตว์ การเปลี่ยนแปลงนี้มีทั้งที่เกิดขึ้นในระหว่างฤดูกาลต่างๆ และเกิดขึ้นในระหว่างปี

การเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติส่งผลดี เพราะทำให้เกิดการเพิ่มผลผลิตแก่พื้นที่ชุ่มน้ำ แต่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการกระทำของมนุษย์ เช่น การสร้างเครื่องกีดขวางการไหลของน้ำทำให้น้ำท่วมขังพื้นที่ชุ่มน้ำอยู่เสมอ และการขุดลอกหนองน้ำทำให้น้ำในหนองน้ำแห้งขอดนั้น ส่งผลเสียหายมหาศาลต่อระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ

การที่พื้นที่ชุ่มน้ำมีการเปลี่ยนแปลงทำให้ระดับน้ำบางส่วนมีน้ำขังในช่วงเวลาหนึ่ง และในช่วงเวลาหนึ่งไม่มีน้ำท่วมขังสลับกันไป เช่น ในฤดูน้ำหลาก น้ำจากแม่น้ำจะหลากท่วมพื้นที่แอ่งน้ำและหนองน้ำตามธรรมชาติ ต่อจากนั้นปลาอพยพจากแม่น้ำใหญ่เช่น แม่น้ำโขง ก็จะว่ายทวนน้ำขึ้นมาวางไข่ยังพื้นที่เหล่านี้ พรรณพืชขยายพันธุ์เพิ่มมากขึ้น ชุมชนที่อาศัยอยู่โดยรอบก็ได้ใช้ประโยชน์ทั้งใช้น้ำและหาปลา

เมื่อถึงหน้าน้ำลด หนองน้ำเหล่านี้ก็จะมีน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้งและมีปลาในหนองน้ำให้คนหาปลา ที่ราบที่เคยถูกน้ำท่วมก็จะมีดินตะกอนดี อุดมสมบูรณ์ พอน้ำลดก็ใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตรได้เป็นอย่างดี มีปุ๋ยชั้นเลิศตามธรรมชาติที่ปุ๋ยเคมีไม่อาจทัดเทียมได้ การที่มีหนองน้ำตามธรรมชาติยังถือเป็นตัวป้องกันไม่ให้เกิดเหตุการณ์น้ำท่วมอย่างรุนแรง พืชพรรณไม้น้ำยังช่วยกรองสารเคมีก่อนไหลลงสู่แม่น้ำ ช่วยแก้ปัญหาภัยแล้งและปัญหาน้ำท่วมได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยไม่ต้องถกเถียงเรื่องการสร้างเขื่อนหรือไม่สร้างเขื่อน

กระบวนการของพื้นที่ชุ่มน้ำสร้างผลดีแก่มนุษย์และสรรพสิ่งบนโลกนี้ ในขณะที่การสร้างเขื่อน สร้างฝายคอนกรีต ขุดลอกหนองน้ำ ถมหนองน้ำ ฯลฯ ไม่ได้ช่วยแก้ปัญหา แถมยังสร้างผลเสียหายอย่างมหาศาลต่อธรรมชาติและมนุษย์

พื้นที่ชุ่มน้ำจึงถือได้ว่าเป็นพื้นที่เปราะบางอย่างหนึ่ง คือหมายความว่าถ้าเสียแล้วก็เสียไปเลย ต้องใช้เวลานานในการฟื้นฟู อย่างหน้าแล้งน้ำแห้งมักจะมีไฟไหม้ลามทุ่ง ซึ่งเกิดจากการเผาทุ่งเพื่อจับสัตว์เช่น นก หนู งู ฯลฯ หรือเผาเพื่อการรุกเอาที่ดิน คนมักจะคิดว่าพอหน้าฝนมันจะกลับมาเหมือนเดิม แต่หารู้ไม่ว่าองค์ประกอบของพืชในพื้นที่จะเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะพืชดั้งเดิมตามธรรมชาติก็จะหายไป แล้วนกบางชนิดที่กินพืชพวกนี้ก็ไม่มีอาหาร ผลกระทบจะเป็นลูกโซ่ต่อเนื่องกันไปแบบนี้[4]

[4] *เรื่องเดียวกัน*: 45-46.

พื้นที่ชุ่มน้ำในประเทศไทย

พื้นที่ชุ่มน้ำในประเทศไทย ประกอบด้วยป่าชายเลน ป่าพรุ หนอง บึง สนุ่น ทุ่งนา ทะเลสาบ และแม่น้ำ กระจัดกระจายอยู่ทั่วประเทศไทย มีเนื้อที่รวมทั้งหมด ประมาณ 21.63 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 6.75 ของประเทศไทย และในจำนวนนี้ มีพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญในระดับนานาชาติ 61 แห่ง ระดับชาติ 48 แห่ง ซึ่งคณะกรรมการสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ ได้มีมติให้เสนอพื้นที่ชุ่มน้ำ เขตห้ามล่าสัตว์ป่าหนองบงคาย บึงบอระเพ็ด เขตห้ามล่าสัตว์ป่าบึงโขงโหลง อุทยานแห่งชาติสามร้อยยอด ดอนหอยหลอด เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าสิรินธร (พรุโต๊ะแดง) อุทยานแห่งชาติหาดเจ้าไหม-เขตห้ามล่าสัตว์ป่าเกาะลิบง-ปากน้ำตรัง อ่าวพังงา และปากแม่น้ำกระบุรี เป็น Ramsar Site โดยแห่งแรกที่นำเสนอพร้อมกับการเข้าร่วมเป็นภาคีอนุสัญญาแรมซาร์
คือ พรุควนขี้เสี้ยน เขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย ซึ่งประเทศไทยได้เข้าร่วมเป็นภาคีอนุสัญญาฯ ตั้งแต่วันที่ 13 กันยายน 2541

กุด และ ป่าบุ่งป่าทาม

ด้วยลักษณะเฉพาะของสภาพภูมิประเทศ ทำให้จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดที่มีความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งเรื่องดิน น้ำ ป่า ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำมากที่สุดในภาคอีสาน ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำมูล แม่น้ำชี ลำเซบก ลำเซบาย เป็นต้น อุบลราชธานีจึงเป็นจังหวัดที่มีน้ำท่าบริบูรณ์ ดังชื่อของอำเภอวารินชำราบอันเป็นอำเภอหนึ่งที่อยู่ติดกับตัวจังหวัด ที่มีความหมายว่าเป็น “ดินแดนแห่งสายน้ำ” ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ การเป็นพื้นที่ชายขอบของที่ราบสูงโคราช ยังทำให้จังหวัดอุบลราชธานีเป็นศูนย์รวมของสายน้ำที่ไหลมาจากหลายจังหวัดที่ไหลมาบรรจบกันกับแม่น้ำมูลและไหลออกสู่แม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม รวมทั้งแหล่งน้ำสาขาย่อยที่เกิดจากการแบ่งตัวออกจากแม่สายหลักอย่างแม่น้ำมูล ทำให้เกิดแหล่งน้ำและระบบนิเวศขนาดเล็กปลีกย่อยลงไปอีก ซึ่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาท้องถิ่นแตกต่างกันออกไปต่างๆ นานา เช่น **“ทาม” “บุ่ง” “กุด” “ฮ่อง” “คู” “บวก”** เป็นต้น อันเป็นการจำแนกชื่อตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ซึ่งลักษณะปลีกย่อยที่เป็นชื่อเฉพาะของท้องถิ่นดังกล่าวยังสามารถแบ่งออกได้อีกมากมาย อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดแบ่งระบบนิเวศน์หลักนี้ออกเป็น 2 แบบ คือ ระบบนิเวศแบบกุดและระบบนิเวศแบบป่าบุ่งป่าทาม

“กุด” จัดเป็นระบบนิเวศแบบพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland area) ประเภทหนึ่ง ที่มักพบในบริเวณระบบนิเวศแบบบุ่งและทาม หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า “ป่าบุ่งป่าทาม” (flood plain forest) อันเป็นระบบนิเวศที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อสังคมมนุษย์ พืชและสัตว์ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ดังนั้นจำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ที่สนใจเกี่ยวกับกุดจะต้องเข้าใจลักษณะทางกายภาพทั้งของ “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ไปพร้อมๆ กัน

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่ามีงานศึกษาวิจัยเกี่ยวกับกุดและป่าบุ่งป่าทามน้อยมาก และพบอีกว่างานวิจัยที่เกี่ยวข้องมักจะให้ความสำคัญกับ “ป่าบุ่งป่าทาม” มากกว่า “กุด” จนทำให้คนทั่วไปไม่ค่อยรับรู้ถึง “การมีอยู่” และ “ความสำคัญ” ของกุด เมื่อเปรียบเทียบกับ “ป่าบุ่งป่าทาม” นอกจากนี้ เนื่องจาก “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” เป็นคำที่ใช้เรียกระบบนิเวศที่พบเฉพาะในพื้นที่ชุ่มน้ำของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ฉะนั้นงานศึกษาเกี่ยวกับระบบนิเวศดังกล่าวส่วนใหญ่จึงเป็นงานศึกษาเฉพาะในภาคนี้[5] แต่ก็พบว่าในภาคเหนือก็มีงานศึกษาที่กล่าวถึง “กุด” ที่เรียกกันในภาษาท้องถิ่นล้านนาว่า “หลง” เช่นกัน โดย 2 ชิ้นแรกเป็นงานกึ่งสารคดีกึ่งวิชาการ ชิ้นแรกคืองานของ วิทยา อาภรณ์ (2544) เรื่อง “แนบเนื้อแม่ลาว: พินิจพื้นที่ เวลา และสังคม ผ่านมิติลุ่มน้ำ” ที่ศึกษาในพื้นที่ลุ่มน้ำภาคเหนือ ซึ่งกล่าวถึงระบบนิเวศเดียวกันนี้ที่ชื่อท้องถิ่น (จังหวัดเชียงราย) เรียกว่า “หลง” และชิ้นที่สองเป็นงานของมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ (2546) เรื่อง “ก่อนถ่ายทำจริง: อภิมหาโครงการผันน้ำ กก อิง น่าน” และชิ้นสุดท้ายคืองานวิจัย “จาวบ้าน” โดยคณะนักวิจัยจาวบ้านเชียงของ-เวียงแก่น (2547) เรื่อง “แม่น้ำโขง แม่น้ำแห่งวิถีชีวิตและวัฒนธรรม” ขณะที่ไม่พบงานวิจัยเกี่ยวกับกุดและป่าบุ่งป่าทามในภาคอื่นๆ นอกจากนี้

ชื่อเรียกขานและความหมาย

“กุด” “บุ่ง” และ **“ทาม”** เป็นคำนิยามที่คนอีสานใช้เรียกระบบนิเวศลุ่มน้ำ ซึ่งระบบนิเวศนี้เป็นลักษณะเฉพาะของลุ่มน้ำที่สำคัญของอีสานทั้ง 3 แห่งและแม่น้ำสาขา อันได้แก่ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี ในภาคอีสานตอนล่าง และลุ่มน้ำสงคราม ในภาคอีสานตอนบน แต่ก็พบว่าระบบนิเวศดังกล่าวบางอย่างพบว่ามีในภาคเหนือเช่นเดียวกัน ดังนั้น จำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจชื่อและความหมายของระบบนิเวศดังกล่าว ทั้งนี้มีชื่อเรียกและความหมายแตกต่างกันไปดังนี้

กุด: ชื่อเรียกขานและความหมาย

ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ (2544)[6] เรียกชื่อกุด 2 ชื่อ คือ “กุด” หรือ “หลง” ส่วน ศันสนีย์ ชูแวว (2544)[7] เรียกกุดว่า “กุด” หรือ “บึงโค้ง”

---

[5]เช่นงานวิจัยชิ้นบุกเบิกเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามของ ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ และคณะ (2536) เรื่อง “การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุ่งป่าทามบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนกลาง” และสำหรับงานศึกษาเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามที่สำคัญที่สุดน่าจะได้แก่หนังสือ “ป่าทาม ป่าไทย” ที่จัดพิมพ์โดยโครงการฟื้นฟูพื้นที่ชุ่มน้ำป่าทามมูล (2544) ซึ่งได้รวบรวมบทความของบุคคลที่ได้ดำเนินงานเกี่ยวข้องกับชุมชนรอบป่าทามไว้ถึง 16 เรื่องด้วยกัน

นอกจากนี้ก็จะมีงานวิจัย “ไทบ้าน” ในภาคอีสานหลายชิ้น เช่น งานวิจัยไทบ้านของชาวบ้านปากมูน (2545) งานวิจัยไทบ้านราษีไศล (2547) และงานวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม (2547) เป็นต้น

[6] ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ “ป่าทาม มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, 2544, หน้า 13-42.

[7] ศันสนีย์ ชูแวว “ระบบนิเวศป่าทาม พื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญของภาคอีสาน” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, 2544, หน้า 43-60.

สำหรับภาคเหนือบางส่วนจะเรียกกุดว่า “หลง” เช่นในงานศึกษาของ วิทยา อาภรณ์ (2544) งานของมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ (2546) และงานของคณะนักวิจัยจาวบ้านเชียงของ-เวียงแก่น (2547) ขณะที่นักวิจัยจาวบ้านโครงการวิจัย “ประวัติศาสตร์ 100 ปีจากเมืองแจ่มสู่แม่แจ่ม” เรียกว่า “หนองน้ำละ”[8]

สำหรับความหมายนั้น ปรีชา พิณทอง (2532) ปราชญ์ชาวบ้านคนสำคัญของจังหวัดอุบลราชธานีท่านหนึ่ง ได้ให้ความหมายของคำว่า “กุด” ไว้ว่า *“**กุด ๑ น.** หนองน้ำที่กว้างและยาวต่อมาตื้นเขินขาดเป็นห้วงๆ ห้วงที่ขาดนี้แหละเรียกกุด เช่น กุดตอ กุดโดน กุดจับ กุดปลาขาว กุดศรีมังคละ.*[9]

สุริยา สมุทคุปต์ (2536) ให้ความหมายไว้ว่า กุด ก็คือลำน้ำสั้นๆ ไม่มีทางไหลออกสู่ที่อื่น บางครั้งก็เรียกตะกุดหรือคลองด้วน[10]

ในส่วนของนักวิชาการนั้น ประสิทธิ์ คุณรัตน์ (2544) นักวิชาการจากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ผู้ซึ่งบุกเบิกศึกษาวิจัยเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามในภาคอีสานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 ได้ให้คำอธิบายความหมายของ *กุดหรือหลง* ไว้ว่า เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของของแม่น้ำมูลตามวัฏจักรการไหลของน้ำในช่วงระยะเวลาต่างๆ ทำให้แม่น้ำเปลี่ยนทางเดิน ทางน้ำเก่าเรียกว่า “กุด” บางแห่งกลายสภาพเป็นหนอง บึง มี 2 ลักษณะ คือ[11]

1. **กุดที่มีน้ำตลอดทั้งปี** เพราะเป็นกุดที่เกิดขึ้นใหม่ลักษณะจึงคงสภาพคล้ายลำน้ำอยู่มาก และในฤดูฝนร่องน้ำจะต่อเนื่องกับแม่น้ำปัจจุบัน ในทางวิชาการเรียกทะเลสาบรูปแอก (Oxbow lake)

2. **กุดน้ำแห้ง** จะมีน้ำเฉพาะฤดูฝนหรือช่วงน้ำหลาก ในฤดูแล้งน้ำจะแห้งเนื่องจากเป็นแนวแม่น้ำเก่าที่เกิดขึ้นมานานจึงเกิดการตื้นเขินและแคบ แต่ยังคงสภาพธารน้ำเก่าปรากฏอยู่ ในทางวิชาการเรียกว่า Oxbow scar

---

[8] ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มระหว่างนักวิจัยไทบ้าน โครงวิจัยวิถีชีวิต ผู้คนและพื้นที่ชุ่มน้ำฯ กับ คณะนักวิจัยจาวบ้านจากอำเภอแม่แจ่ม จังหวัดเชียงใหม่ วันที่ 26 เมษายน 2548 ณ ศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย กรุงเทพมหานคร

[9] ปรีชา พิณทอง. *สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ.* (อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซท, 2532): 90.

[10] สุริยา สมุทคุปต์ และคณะ, *จากยอดห้วยถึงบุญบึง: สิทธิอำนาจและระบบการจัดการทรัพยากรพื้นบ้านของชาวนาอีสาน* (นครราชสีมา: โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ทางมานุษยวิทยาของอีสาน, สำนักวิชาเทคโนโลยีสังคม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี, 2536): 299.

[11] ประสิทธิ์ คุณรัตน์, “ป่าทาม มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. อ้างแล้ว: 21.

ขณะที่นักวิชาการอีกท่านคือ ศันสนีย์ ชูแวว (2544) นักวิชาการจากคณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ มหาวิทยาลัยมหิดล อธิบายว่า กุดหรือบึงโค้ง หมายถึงบริเวณที่มีน้ำท่วมขัง เกิดจากลำธารที่ไหลคดเคี้ยวถูกตัดขาดจากแม่น้ำ หรือแม่น้ำเปลี่ยนทิศทางไหล[12]

ในส่วนของนักพัฒนาเอกชน วิทยา อาภรณ์ (2544) อดีตนักพัฒนาเอกชนในพื้นที่ลุ่มน้ำแม่ลาว ได้ให้ความหมายของ “หลง” ไว้ว่า หมายถึงทางน้ำเก่าที่ลำน้ำหลักเปลี่ยนเส้นทางไปแล้ว ลำน้ำช่วงนั้นจึงขาดหายไป แต่ก็ยังมีปลายด้านหนึ่งที่เชื่อมกับทางน้ำเดิมอยู่ หลงเป็นเขตวางไข่ของสัตว์น้ำได้อย่างดี[13]

มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ (2546) ได้อธิบายความหมายของ “หลง” ไว้ว่า เกิดจากการเปลี่ยนแปลงเส้นทางไหลของแม่น้ำตามธรรมชาติ หลงจะถูกตัดขาดจากแม่น้ำในฤดูแล้ง แต่ในฤดูน้ำหลากจะเชื่อมต่อกับแม่น้ำสายหลัก มีความหลากหลายของระบบนิเวศคล้ายกับหนอง[14]

ในความหมายของชาวบ้านนั้น ในกรณีของภาคเหนือ คณะนักวิจัยจาวบ้านเชียงของ-เวียงแก่น (2547) ได้อธิบายความหมายของ “หลง” ไว้ว่า คือร่องที่น้ำไม่สามารถไหลเชื่อมต่อกับแม่น้ำหลักได้ น้ำในหลงจะเป็นน้ำนิ่งและตื้น จะพบหลงในหน้าน้ำลดช่วงเดือนมีนาคม-พฤษภาคม หลงเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของปลาขนาดเล็กและปลาที่ติดอยู่เวลาน้ำลดแล้วหนีไม่ทัน ปลาที่อาศัยและหากินในหลง เช่น ปลาเกล็ดถี่ ปลาสร้อย ปลาแกด กุ้ง หอย นอกจากนี้ยังเป็นแหล่งอนุบาลลูกปลา

บริเวณหลงจะพบไกต๊ะ แหน บัวลอย ส่วนริมหลงจะพบไคร้ อ้อ แขม ผักกูด ฯลฯ เครื่องมือหาปลาที่ใช้ในหลงได้แก่ สวิง แห จ้ำ เบ็ดแขวน[15]

ในกรณีของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เครือข่ายองค์กรชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน 3 จังหวัด ผู้ดำเนินงานวิจัยไทบ้านราษีไศล (2547) ได้ให้ความหมายของกุดไว้ว่า กุดคือร่องน้ำในป่าบุ่งป่าทามที่มีน้ำท่วมขังตลอดทั้งปีและมีน้ำซับซึมตลอดทั้งปี กุดจะมีความลึกเป็นคล้ายกับวังในมูน กุดจะมีลักษณะที่แตกต่างกันไปแล้วแต่พื้นที่นั้นๆ เช่น กุดสั้น กุดยาว พรรณพืชที่สำรวจพบ เช่น บัง จอก แหน ผือ กก สาหร่าย กระจับ ผักตบชวา หวาย อ้อ ค่า ผักกูด มะดัน กระเบา กระโดน ส่วนพันธุ์สัตว์บริเวณกุด เช่น กบ ปลา หอย ปู กุ้ง งู เต่า ปลาไหล นก ชาวบ้านใช้

---

[12] ศันสนีย์ ชูแวว, “ระบบนิเวศป่าทาม พื้นที่ชุ่มน้ำสำคัญของภาคอีสาน” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทามป่าไทย*. อ้างแล้ว: 44.

[13] วิทยา อาภรณ์. *แนบเนื้อแม่ลาว: พินิจพื้นที่ เวลา และสังคมผ่านมิติลุ่มน้ำ*. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ธารเหนือ, 2544: ไม่ปรากฏเลขหน้า.

[14] มูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ. *ก่อนถ่ายทำจริง: อภิมหาโครงการผันน้ำ กก อิง น่าน*. อ้างแล้ว: 44-45.

[15] คณะนักวิจัยจาวบ้านเชียงของ-เวียงแก่น. *แม่น้ำโขง แม่น้ำแห่งวิถีชีวิตและวัฒนธรรม*. มปป: เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้, 2547: 21.

ประโยชน์จากกุด โดยอาศัยแหล่งน้ำในการทำการเกษตร และเลี้ยงสัตว์ การหาปลาโดยเฉพาะวังในกุดจะมีปลาอาศัยอยู่มาก[16]

ส่วนคณะนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม (2547) ได้ให้ความหมายของกุดไว้ว่า เป็นระบบนิเวศน์ที่แฝงอยู่ในลำห้วย เป็นแอ่งน้ำลึกและกว้างมีน้ำขังตลอดปี ลักษณะคล้ายกับหนองแต่มีขนาดใหญ่กว่าหนอง พบกระจายอยู่ในป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งเกิดจากการไหลของน้ำแล้วน้ำเปลี่ยนทิศทางการไหล ทำให้เกิดเป็นแหล่งน้ำที่ไม่มีทางไหลของน้ำเชื่อมกับแหล่งน้ำใหญ่ในช่วงฤดูน้ำลดหรือฤดูแล้งน้ำจะสามารถไหลเชื่อมกับแหล่งน้ำอื่นได้เมื่อถึงฤดูฝนเท่านั้น แต่ในลุ่มน้ำสงครามตอนล่างส่วนใหญ่แล้ว ฤดูน้ำหลากจะเห็นกุดมีน้ำเอ่อล้นตลิ่งทำให้กลายเป็นผืนน้ำกว้างผืนเดียวกันกับแม่น้ำสงคราม จึงทำให้ไม่เห็นเป็นรูปร่างของกุดได้ชัดเจนเหมือนกับในช่วงประมาณเดือนตุลาคมถึงเดือนเมษายน

กุดถือได้ว่าเป็นระบบนิเวศย่อยที่สำคัญอีกระบบนิเวศหนึ่ง ที่มีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนและสัตว์ในลุ่มน้ำนี้อย่างมาก กล่าวคือ ในช่วงน้ำหลากเป็นแหล่งจับปลา สร้างรายได้ให้กับผู้ที่มีอาชีพจับปลา หลังจากน้ำหลากเต็มที่แล้วน้ำจะเริ่มลดลงสามารถมองเห็นเป็นรูปกุดได้อย่างชัดเจน พืชพันธุ์ที่ขึ้นริมกุดก็จะงอกงามขึ้นมาใหม่อีกครั้ง เป็นแหล่งอาหารเก็บผักหาหน่อไม้ ใช้ไม้ไปทำเป็นเครื่องใช้ในครัวเรือนและเครื่องมือจับปลา นอกจากนี้บริเวณริมกุดบางพื้นที่นอกจากเป็นแหล่งอาหารของมนุษย์แล้ว ยังเป็นแหล่งอาหารของสัตว์อีกหลายชนิด ส่วนมากแล้วริมกุดจะเป็นสถานที่เลี้ยงวัวควายในช่วงหน้าแล้งเป็นหลัก[17]

กล่าวโดยสรุป “กุด” จึงหมายถึง พื้นที่ที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของแม่น้ำ แต่ต่อมาบริเวณช่วงบน (หัวกุดหรือยอดกุด) หรือช่วงปลาย (หางกุด) หรือทั้งสองช่วงถูกตัดขาดจากแม่น้ำสายใหญ่ โดยเฉพาะในฤดูแล้ง ทำให้กลายสภาพเป็นหนองน้ำ แต่เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก ระดับน้ำที่เอ่อล้นจากแม่น้ำสายใหญ่จะเชื่อมต่อกับกุด ทำให้กุดเป็นผืนเดียวกับแม่น้ำสายใหญ่ แต่ความเป็นกุดก็จะกลับคืนเมื่อฤดูน้ำหลากผ่านพ้นไป

บุ่ง ทาม: ชื่อเรียกขานและความหมาย

คำว่า “บุ่ง “ทาม” หรือที่บางคนเรียกว่า “ป่าบุ่งป่าทาม” นั้น แม้ว่านักวิชาการที่ศึกษาระบบนิเวศนี้จะเรียกชื่อคล้ายๆ กัน หากแต่เมื่อพิจารณาอย่างลึกซึ้งแล้วจะพบว่ามีความแตกต่างระหว่างคำว่า “บุ่ง” กับ “ทาม” กล่าวคือ

---

[16] เครือข่ายองค์กรชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน 3 จังหวัด และเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. *งานวิจัยไทบ้านราษีไศล (ร่างฉบับสมบูรณ์)*, 2547: 4.

[17] คณะนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม, สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ (IUCN), ชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนครพนม (NECC) และเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEARIN). *รายงานความก้าวหน้างานวิจัยไทบ้านครั้งที่ 2*, 1-2 พฤษภาคม 2547, หน้า 10.

"**บุ่ง**" หมายถึง "*บึง*"[18] หรือ "*บริเวณที่ลุ่มริมน้ำมีต้นไม้ปกคลุมหนาแน่น*"[19] หรือ "*ที่ลุ่มอยู่ติดลำน้ำ ฤดูน้ำมีน้ำขังอยู่คล้ายบึงหรือหนอง*"[20]

ในส่วนของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของบุ่งไว้ดังนี้

"บุ่ง คือ หนองน้ำที่มีทางน้ำเชื่อมกับแม่น้ำ" (ขาน อุทาจันทร์, อายุ 67 ปี, ชุมชนลับแล)

"บุ่ง คือ พื้นที่ที่เป็นหลุมลาดลง และมีน้ำจากแม่น้ำไหลเข้ามา ในหน้าแล้งจะมีน้ำน้อย" (วีระชัย ธานี, อายุ 57 ปี, ชุมชนเกตุแก้ว)

"บุ่ง คือ น้ำที่ไหลแยกออกมาจากแม่น้ำมูล" (ประศาสตร์ ธนาสนธิ์, ชุมชนดอนงิ้ว)

สำหรับในบริเวณพื้นที่ศึกษาพบว่ามีบุ่งอยู่ 3 แห่ง คือ บุ่งง้าว บุ่งเป็ดใหญ่ และบุ่งเป็ดน้อย

"**ทาม**" หมายถึง "*ริมฝั่งลำน้ำมีน้ำท่วมเป็นครั้งคราว*"[21] หรือ "*บริเวณที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำลำธารที่ได้รับอิทธิพลถูกน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก (น้ำออกแก่ง) ระยะเวลาหนึ่ง อาจแรมเดือนหรือหลายเดือน*"[22] หรือ "*บริเวณที่อยู่เหนือบุ่งขึ้นมา*"[23]

ในฤดูน้ำหลากบริเวณทามจะถูกน้ำท่วมหมด ไม่สามารถใช้ประโยชน์อย่างอื่นได้นอกจากเป็นแหล่งวางเครื่องมือจับปลา เก็บหน่อไม้ที่พันน้ำขึ้นมา และถ้าน้ำแห้งทามก็จะแห้งหมดเหลือน้ำค้างอยู่บ้างตามระบบนิเวศย่อยที่แทรกตัวอยู่ในทาม ในช่วงที่น้ำแห้งนี้เองเป็นช่วงที่ทำให้ทามได้รับปุ๋ยที่เป็นตะกอนโคลนตมมาทับถมกัน ทำให้กลายเป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติมากที่สุดทั้งพรรณพืช สัตว์ป่า อาหาร นอกจากนี้ทามยังเป็นบริเวณที่ทำการเพาะปลูก เช่น ข้าว ผัก ข้าวโพด ถั่ว แล้วยังเป็นสถานที่เลี้ยงวัวควายของคนลุ่มน้ำที่ดีอีกด้วย[24]

ดังนั้น **บุ่ง** จึงหมายถึงพื้นที่ที่เป็นแอ่งลุ่มต่ำ เป็นบริเวณหนึ่งในพื้นที่ทาม อาจมีน้ำแช่ขังตลอดปีหรือเกือบตลอด มีพรรณไม้พุ่มขึ้นทั่วไป ส่วน **ทาม** หมายถึงพื้นที่น้ำท่วมถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำ พื้นที่ดังกล่าวเป็นเขตรอยต่อระหว่างแผ่นดินกับพื้นน้ำ น้ำจะหลากท่วมทุกปีเป็นเวลา 1-3 เดือน (สิงหาคม-ตุลาคม) ทำให้มีการสะสมตะกอนอินทรีย์จากวัสดุธรรมชาติทุกปี ดินในทามจึงเป็นดินที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง เป็นแหล่งก่อเกิดของพรรณพืชนานาชนิด ทั้งพืชน้ำ พืชบก ทั้งยังเป็นแหล่งขยายพันธุ์และที่อยู่อาศัยที่สำคัญของสัตว์บก สัตว์น้ำ และสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำอีกด้วย

---

[18] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อ้างใน ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ ,2544: 15.

[19] พจนานุกรมอีสาน-กลาง ฉบับ มข-สวอ. พ.ศ. 2532 อ้างใน ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, 2544: 15.

[20] ปรีชา พิณทอง, *สารานุกรมภาษาอีสาน-ไทย-อังกฤษ.* อ้างแล้ว

[21] พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อ้างใน ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ ,2544: 15.

[22] ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, "ป่าทาม มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน" ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. อ้างแล้ว: 15.

[23] คณะนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม, สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ (IUCN), ชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนครพนม (NECC) และเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEARIN). *อ้างแล้ว*, หน้า 9.

[24] *เพิ่งอ้าง*

จากการศึกษาพบว่า ในส่วนของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาไม่ได้แยกระบบนิเวศแบบ “บุ่ง” กับ “ทาม” ออกจากกัน หากแต่มองว่ารวมอยู่ด้วยกัน ดังการให้นิยามความหมายของป่าบุ่งป่าทามของชาวบ้านบางคนดังนี้

“ป่าบุ่งป่าทาม คือ พื้นที่ต่ำที่น้ำท่วมทุกปี” (คำแก้ว จันทร์หอม, ชุมชนกุดปลาขาว)

“ป่าบุ่งป่าทาม คือ ป่าที่ถูกน้ำท่วมทุกปีในฤดูฝน” (วีระชัย ธานี, อายุ 67 ปี, ชุมชนเกตุแก้ว)

“ป่าบุ่งป่าทาม คือ ป่าที่น้ำท่วมถึง มีต้นหัวลิง ต้นฝ้ายน้ำขึ้นอยู่” (สมนึก ธรรมวิชา, ชุมชนดอนงิ้ว)

จากคำนิยามข้างต้น จะเห็นได้ชัดเจนว่าคำอธิบายของชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์จากป่าบุ่งป่าทาม ไม่ได้มีความสลับซับซ้อนแต่อย่างใด เพราะในระบบความคิดของชาวบ้านที่ต้องพบเห็นและใช้ประโยชน์จากป่าบุ่งป่าทามแล้ว ป่าบุ่งป่าทามก็คือพื้นที่ (ป่า) ที่มีน้ำท่วมถึง และมีต้นไม้ที่คน พืช และสัตว์ได้ใช้ประโยชน์

ดังนั้น จากการให้ความหมายข้างต้นก็พอที่จะกล่าวได้ว่า “บุ่ง” และ “ทาม” เป็นระบบนิเวศเดียวกันและมีสัมพันธ์กันอย่างมิอาจแยกได้ หากแต่พอที่จะจำแนกความแตกต่างได้ก็คือ “บุ่ง” คือระบบนิเวศที่มีน้ำท่วมขังหรือพื้นดินมีความชื้นตลอดปี ฉะนั้น ในแง่นี้ “บุ่ง” ก็หมายถึง “หนอง” หรือ “บึง” ในฤดูแล้ง ขณะที่ “ทาม” คือระบบนิเวศที่อยู่เหนือขึ้นมาจากบุ่ง ซึ่งจะมีน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก แต่ในหน้าแล้งน้ำจะแห้งและพื้นดินมีความชุ่มชื้นน้อย ความแตกต่างของระบบนิเวศทั้งสองจึงอาจดูจากความสูง-ต่ำของพื้นที่ได้เช่นกัน

ด้วยเหตุนี้คำว่า “**ป่าบุ่งป่าทาม**” หรือ **“ป่าทาม”** จึงหมายถึง สังคมพืชพันธุ์ป่าไม้ (forest biosphere) ชนิดหนึ่ง ในพื้นที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงริมฝั่งแม่น้ำลำธารหรือบึงใหญ่ที่ต่อเนื่องกับสายธารน้ำ จึงเป็นสังคมพืชที่มีน้ำท่วมหรือน้ำขัง อันเนื่องมาจากน้ำเอ่อล้นตลิ่งเจิ่งนองในระหว่างฤดูฝนหรือช่วงฤดูน้ำหลาก ชาวอีสานเรียกว่า “น้ำออกแก่ง” หรือ “น้ำแก่ง” ขึ้นท่วมทันล้นฝั่งบ่าท่วมที่ลุ่มต่ำริมฝั่งอยู่เป็นระยะเวลาแรมเดือนของขวบปี พืชพันธุ์ส่วนใหญ่จะเป็นไม้ไม่ผลัดใบ (evergreen) ทั้งลักษณะไม้ยืนต้น ไม้พุ่ม พืชคลุมดินและพืชน้ำต่างๆ แต่ส่วนใหญ่จะเป็นพืชพันธุ์ไม้พุ่ม เช่น พุ่มเบ็น นมวัว กำพี้ หูลิง ฝ้ายน้ำ ส่วนไม้ยืนต้นได้แก่ กางฮุง ชุมแสง กระทุ่มน้ำ อินทนิลหรือเปือยน้ำ สามพันตา ซีน้ำ หว้า ฯลฯ[25] พบว่าป่าทามกระจายอยู่ทั่วไปในแถบภาคตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำสงคราม และลำน้ำสาขาของแม่น้ำทั้งสองนี้[26]

ส่วน “**กุด**” ก็เป็นชื่อเรียกระบบย่อยของภูมิสัณฐานป่าบุ่งป่าทาม (หรือที่ราบบุ่งที่ราบทาม) ที่พบในบริเวณลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ (หลง) สำหรับลุ่มน้ำในภาคตะวัน

---

[25] *เรื่องเดียวกัน*:: 19-20.

[26] วิสูตร อยู่คง, “ป่าทามในสายตานักวิชาการป่าไม้” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, 2544, หน้า 66.

ออกเฉียงเหนือนั้น ภูมิสัณฐานในบริเวณดังกล่าวนอกจากป่าบุ่งป่าทาม และกุด แล้ว ยังมีอีกถึง 12 แบบด้วยกันคือ[27]

1. **เลิง** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่ลาดลุ่ม โล่งๆ ลาดต่ำลงไปสู่ผิวน้ำของแม่น้ำมูลหรือของกุด ฉะนั้น พื้นที่ช่วงลาดลุ่มต่อเนื่องกับน้ำ หากเกิดน้ำขึ้นจะท่วมก่อน เกิดน่านน้ำเวิ้งกว้างต่อกับมูล กุดหรือหนอง ถ้าฝนตกบริเวณเลิงที่ค่อยๆ ลาดสูงขึ้นสามารถทำนาได้ ส่วนต้นของเลิงจะแคบเข้าต่อเนื่องกับภูมิประเทศที่เป็นฮอม โดยทั่วไปมี 2 ประเภทคือ เลิงกุดหรือเลิงน้ำ กับเลิงโคก ภูมิสัณฐานที่พบโดยทั่วไปในลุ่มแม่น้ำมูลคือเลิงกุด แต่บริเวณที่เป็นเลิงโคกจะมีบางแห่งที่เป็นที่ราบเว้าเข้าไปสู่เชิงเนินของป่าโคก ซึ่งจะปรากฏตามแนวพื้นที่ต่อเนื่องกับเนินดิน หรือพื้นที่ที่ติดกับแนวเส้นชันความสูง 120 เมตร หรือสูงกว่านั้น
2. **เวิง** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่เว้าเข้าไปของเลิงน้ำ ดังนั้นในเลิงหนึ่งๆ อาจมีหลายเวิง หลายส่วนที่เว้าเข้าไปในพื้นที่ลาดลงมา
3. **ดูน** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่ปรากฏอยู่ตามกุด เกิดจากการสะสมตัวของตะกอนดิน เกิดเป็นโคลนตมลึกและเหนียว และลักษณะอาจยาวตามลักษณะกุด ส่วนมากมักอยู่ใกล้กับแหล่งกลางกุด มีข้อสังเกตเห็นน้ำสีเขียวคล้ำเหมือนสนิมเฉพาะบริเวณดูน หากน้ำแห้งบริเวณนี้น้ำจะแห้งช้าที่สุด มีลักษณะอ่อนและยุบตัวง่าย เป็นอันตรายต่อคนและสัตว์ที่ติดลุ่มติดดูน ยิ่งดิ้นยิ่งถูกดูดจมลงเรื่อยๆ
4. **คำ** คือบริเวณน้ำซับไหลซึมจากบริเวณเนินหรือโนนลงสู่ฮอม ฮ่อง หรือแหล่งน้ำต่างๆ เช่น หนอง บึง กุด ทำให้กุดไม่แห้ง ปัจจุบันคำได้เปลี่ยนแปลงหายไปมาก เกิดน้ำใสเขียวหรือน้ำดำและมักมีสนิมเหล็กที่ผิวน้ำ
5. **คุยและคู** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่เป็นสันคันดิน หรือแนวเนินคันดินบนที่ราบบุ่งทามที่ทอดยาวไปตามสายน้ำทั้งร่องน้ำปัจจุบันหรือร่องน้ำในอดีต ระหว่างคุยทั้งสองข้างจะเป็นที่ลาดลุ่มของกุดหรือฮอม เป็นสันคันดินกว้างตั้งแต่ประมาณ 10 เมตรขึ้นไป ยาวขนานกับสายธาร แต่ถ้าสันคันดินมีขนาดเล็กแคบ เพราะอยู่ระหว่างร่องน้ำที่ไหลเชื่อมระหว่างกุดหรือดุดกับแม่น้ำปัจจุบันเรียกว่า “คู” เกิดจากการเคลื่อนตัวของสันคันดินธรรมชาติ (Natural Levee) ในลักษณะ Swale หรือการเกิดน้ำในวัฏจักรต่างๆ ทำให้คันดินริมฝั่งในอดีตเป็นคุย แนวยาวกลายเป็นเนินดินที่สูงของที่ราบทาม ส่งผลให้ระบบนิเวศของพืชบางส่วนเป็นพืชบก

[27] ประสิทธิ์ คุณุรัตน์, “ป่าทาม มดลูกของแม่น้ำ ไตของแผ่นดิน” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. อ้างแล้ว: 21-24.

6. **ฮอม** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่เป็นที่ลาดลุ่มแนวยาวอยู่ระหว่างคุยหรือที่ดอนที่เนินบางแห่งมีการทำนาตามฮอม และบางแห่งกุดเก่าก็กลายสภาพเป็นฮอม
7. **มาบ** คือพื้นที่ระหว่างคูหรือคุยขนาดเล็ก ขนาบด้วยคูสองข้าง ตรงกลางเป็นที่ลุ่มแนวยาวขนานกับคูหรือบริเวณกลางของฮอมเรียกว่า “มาบ”
8. **ฮ่อง** มีลักษณะคล้ายมาบ แต่เล็กและแคบกว่า มีกุดเก่าหรือมีคูขนาบสองข้างและมีน้ำไหลเรียก “ฮ่อง” หรือ “ร่องน้ำ” เป็นแหล่งใส่ไซจับสัตว์น้ำของชาวบ้าน
9. **ปาก** คือลักษณะภูมิสัณฐานที่กุดหรือหลง ฮ่องหรือร่องน้ำ ไหลตกหรือไหลบรรจบกับอีกแหล่งน้ำหนึ่ง เช่น ปากฮ่อง ปากกุด ปากเสียว ปากมูล เป็นต้น
10. **โนนทาม ดอนทาม** คือภูมิประเทศที่เป็นที่สูงของทาม น้ำมักจะไม่ท่วม หรือนานครั้งจะเกิดน้ำท่วมถึง จึงเป็นแหล่งที่ชุมนุมของสัตว์ในฤดูน้ำหลาก ลักษณะของพันธุ์พืชจะประกอบไปด้วยพืชพันธุ์บกขึ้นปะปนมาก เช่น ตะเคียน ยาง สะแบง พอก เป็นต้น
11. **กิ้วกุด** คือลักษณะคอคอดของกุดหนึ่งเชื่อมต่อกับอีกกุดหนึ่งด้วยฮ่องหรือร่องน้ำ ทำให้เกิดกุดที่กว้างแล้วแคบเข้าไปต่อเชื่อมกับกุดที่กว้างอีก บริเวณที่แคบๆ นี้เรียกว่า “กิ้วกุด” (แต่ชาวบ้านในพื้นที่ที่ศึกษาเรียกว่า **หัวยอด**)
12. **ภูมิสัณฐานร่องลำน้ำ** นอกจากลักษณะภูมิสัณฐานต่างๆ ในพื้นที่บุ่งทามแล้ว ยังพบลักษณะภูมิสัณฐานของร่องลำน้ำ ทั้งลักษณะทางน้ำเก่าและทางน้ำเก่าและทางน้ำปัจจุบัน เช่น ลักษณะแม่น้ำคดโค้ง (meander stream) คุ้งน้ำ (meander) คอคอดคุ้งน้ำ (meander neck) คอคอดไหลตัด (meader cut off) คอคอดเลี้ยวลำน้ำ (sinuosity) สันทรายคุ้งน้ำ (scrollbar of Pont bar) สันทรายใต้ท้องธาร (shoal or riffle) แอ่งลึกร่องน้ำหรือวังน้ำ (pool) เป็นต้น

ภูมิลักษณ์ของแม่น้ำมูลกับการก่อเกิดป่าบุ่งป่าทาม

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” เป็นระบบนิเวศหนึ่งของแม่น้ำมูล อันเป็นแม่น้ำสายหลักหนึ่งในสี่สายของภาคอีสานคือ โขง สงคราม ชี มูล ดังนั้น การทำความเข้าใจภูมิลักษณ์ของแม่น้ำมูลจะทำให้เรามีความเข้าใจ “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” มากขึ้น

ป่าบุ่งป่าทาม เกิดจากปัจจัยหลักคือ ลักษณะทางธรรมชาติของแม่น้ำมูลที่ไหลคดโค้งและกัดเซาะฝั่งตามความแรงของกระแสน้ำ มีน้ำหลากและเอ่อท่วมขังเป็นระยะเวลาสั้นๆ

แม่น้ำมูล มีต้นกำเนิดจากเขาละองละมั่งในเขตรอยต่อจังหวัดปราจีนบุรีและจังหวัดนครราชสีมา ไหลผ่านอำเภอพิมาย อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา อำเภอพุทไธสง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ อำเภอชุมพลบุรี อำเภอท่าตูม อำเภอรัตนบุรี จังหวัดสุรินทร์ อำเภอราษีไศล อำเภอเมือง อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ เข้าสู่จังหวัดอุบลราชธานี ก่อนที่จะไหลไปบรรจบแม่น้ำโขง ณ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีความยาวทั้งสิ้น 641 กิโลเมตร และมีพื้นรับน้ำ

106,673 ตารางกิโลเมตร ปริมาณน้ำทั้งปี 18,300 ล้านลูกบาศก์เมตร เป็นลำน้ำที่มีปริมาณน้ำมากเป็นอันดับสองรองจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา โดยที่ลักษณะพื้นที่ของลุ่มน้ำมูลเป็นพื้นราบ มีลำน้ำสาขาไหลจากเทือกเขาพนมดองแร็ก (ดงรัก) ทางทิศใต้ และเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ระดับความสูงของพื้นที่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลมีความแตกต่างกันไม่มากนัก บริเวณแม่น้ำมูลตอนกลาง ในเขตอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ มีระดับความสูงประมาณ 120 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง ขณะที่บริเวณปากแม่น้ำมูล ณ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี มีความสูงเพียง 109 เมตรจากระดับน้ำทะเลปานกลาง

จะเห็นได้ว่าความแตกต่างระหว่างพื้นที่ที่มีความยาว 300 กิโลเมตร ซึ่งต่างกันไม่มาก นอกจากนี้จุดที่น้ำไหลออก (out let) บริเวณที่ทำการอุทยานแก่งตะนะ อำเภอสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี แม่น้ำมูลจะไหลผ่านบริเวณเทือกเขาตอนปลายของเทือกเขาภูพาน มีความกว้างของลำน้ำเพียง 250 เมตร ดังนั้นในช่วงฤดูน้ำหลากของทุกปี (สิงหาคม-กันยายน) อันเป็นช่วงที่มีปริมาณน้ำฝนมากที่สุดในภาคอีสาน ลำน้ำมูลไม่สามารถที่จะระบายที่จะระบายปริมาณน้ำอันมหาศาลได้ทัน จึงก่อให้เกิดการไหลเอ่อท่วมของกระแสน้ำในแม่น้ำมูลในช่วงตอนกลางของลำน้ำแผ่ขยายไปสองฝั่งของลำน้ำตลอดจนลำน้ำสาขา บริเวณที่น้ำท่วมขังสั้นๆ 3-4 เดือนนี้ได้แก่บริเวณที่รียกว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติของการเอ่อของกระแสน้ำในแม่น้ำมูลนี้เองเป็นปัจจัยสำคัญที่ที่ก่อให้เกิดป่าที่เรียกว่า “ป่าทาม”[28]

ธรรมชาติและโครงสร้างของป่าบุ่งป่าทาม

ธรรมชาติของป่าบุ่งป่าทาม

ป่าทามเป็นไม้ผลัดใบ พบในบริเวณที่ราบริมลำน้ำหลักและลำน้ำสาขาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีความหลาหลายทางชีวภาพสูงทั้งในด้านพันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ ป่าทามจะถูกน้ำท่วมเป็นเวลา 3-4 เดือนในช่วงฤดูน้ำหลาก (มิถุนายน-กันยายน) และอยู่ในสภาพป่าบกในช่วงเวลาที่เหลือ ต้นไม้ในป่าทามสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ แม้จะมีน้ำท่วมเป็นเวลาหลายเดือน และทนทานต่อความแห้งแล้งได้เป็นเวลานานเช่นกัน ลักษณะเด่นของต้นไม้ในป่าทามจะมีไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ห่างๆ ระหว่างไม้ใหญ่จะเป็นไม้ขนาดเล็ก มีลำต้นแตกเป็นกอคล้ายไผ่มีกิ่งก้านสาขามาก เมื่อตัดไม้ขนาดเล็กนี้ออกสามารถแตกหน่อได้ดี การแพร่พันธุ์อาศัยทั้งการแตกหน่อและกระแสน้ำ

ป่าทามจัดว่าเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland) ประเภทหนึ่ง เป็นระบบนิเวศกึ่งกลางระหว่างระบบนิเวศบนบก (Terrestrial Ecosystem) และระบบนิเวศในน้ำ (Aquatic Ecosystem) ลักษณะพิเศษของพรรณไม้ในป่าทาม มีดังนี้[29]

---

[28] วิสูตร อยู่คง, “ป่าทามในสายตานักวิชาการป่าไม้” ใน สนั่น ชูสกุล (บก.). *ป่าทาม ป่าไทย*. อ้างแล้ว: 62-63.

[29] *เรื่องเดียวกัน:* 67-68.

(1) *พรรณไม้ที่สามารถทนต่อการท่วมของน้ำได้* เนื่องจากป่าทามเป็นระบบนิเวศกึ่งกลางระหว่างระบบนิเวศบนบกและในน้ำ ดังนั้น พรรณไม้ที่ขึ้นอยู่จึงมีลักษณะพิเศษที่ทนทานต่อการท่วมของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากดังที่กล่าวแล้ว ในช่วงดังกล่าวจะเห็นแต่ยอดของไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้หว้า เปือยน้ำ มะกอกน้ำ ไทร ยาง ฯลฯ ส่วนไม้รองและไม้เถาจะจมอยู่ใต้น้ำ แต่เมื่อน้ำลดลง พรรณไม้ที่มีอยู่ในป่าทามสามารถมีชีวิตและเจริญเติบโตได้ตามปกติ

(2) *มีระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ* พรรณไม้ในป่าทามจะมีระบบรากแข็งแรงยึดเกาะดินได้ดี สามารถต่อต้านกับการไหลของกระแสน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก นอกจากนี้ลำต้นของไม้จะแตกเป็นกอมีหลายลำต้น ไม่เป็นลำต้นเดียว มีขนาดใหญ่และแต่ละลำต้นจะไขว้ประสานกันคล้ายกับตาข่าย เพื่อช่วยพยุงความแรงของกระแสน้ำ นอกจากนี้การมีไม้เถาจำนวนมากในป่าทามแทรกเป็นตัวเชื่อมประสานระหว่างต้นไม้ชนิดต่างๆ ช่วยสร้างความแข็งแรงให้แก่เรือนยอดของไม้ในป่าทามได้เป็นอย่างดี คุณสมบัติข้อนี้ ชาวบ้านได้นำมาใช้ประโยชน์ได้ด้วยการนำไม้ในป่าทามชนิดหนึ่ง ได้แก่ไม้เสียวป่า มาปลูกบริเวณคันนาเพื่อป้องกันคันนาพัง

(3) *แตกหน่อได้ดีและทนไฟในช่วงฤดูแล้ง* ช่วงน้ำลดหรือฤดูแล้ง ป่าทามตอนบนจะแห้ง มีน้ำเฉพาะในส่วนที่เป็นหนองที่ภาษาพื้นเมืองเรียกว่า “บุ่ง” และบริเวณชายขอบตลิ่งที่ดินมีความชื้นตลอดปี แต่ป่าทามตอนบนจะแห้งและเกิดไฟป่า ไม้ในป่าทามสามารถแตกหน่อได้ดี ไม้ประเภทนี้ได้แก่ เสียวป่า หัวลิง ฝ้ายน้ำ เบ็นน้ำ ซึ่งคุณสมบัติการแตกหน่อได้ดีนี้เองที่ทำให้ป่าทามคงสภาพอยู่ เพราะสามารถแตกหน่อขึ้นมาทดแทนไม้ที่ถูกทำลายไปอย่างรวดเร็ว

(4) *พื้นป่าไม่มีการสะสมของซากพืช* ป่าทามเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำประเภทหนึ่งที่ไม่มีการสะสมของเศษซากกิ่งไม้ ใบไม้ที่ร่วงหล่นลงมา เนื่องจากเกิดไฟป่าและเศษซากอินทรียวัตถุจะไหลไปตามกระแสน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก จึงพบว่าพื้นที่ป่าของป่าทามจะเป็นดินตะกอนที่เกิดจากการทับถมของตะกอนดินที่ไหลมากับน้ำ พื้นที่ป่าทามจึงไม่มีการสะสมอินทรีย์วัตถุดังเช่นป่าพรุในภาคใต้

(5) *พรรณไม้แพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ* จากสภาพของการมีน้ำไหลในป่าทาม จึงทำให้พรรณไม้ในป่าทามอาศัยน้ำและสัตว์น้ำช่วยในการแพร่พันธุ์ ไม้หลายชนิดจะมีผลในช่วงฤดูน้ำหลาก เช่น หว้า เนาน้ำ กระเบา น้ำจ้อย กระโดนน้ำ มะกอกน้ำ มะดัน

โครงสร้างของป่าทาม

ป่าทามเกิดจากอิทธิพลของกระแสน้ำและสภาพของพื้นที่ เนื่องจากสภาพพื้นที่ของป่าทามไม่เป็นพื้นราบเรียบเสมอกัน หากแต่จะมีลักษณะเป็นที่ราบ ที่โคก พื้นที่ลุ่ม ทำให้สภาพป่าทามแตกต่างกันออกไป จึงจำแนกลักษณะโครงสร้างของป่าทามออกเป็น 3 ประเภทดังนี้[30]

1. ป่าทามที่ถูกน้ำท่วมในช่วงเวลาน้ำขึ้นสูง ได้แก่ป่าทามบริเวณริมขอบลำน้ำและพื้นที่ป่าทามตอนในที่มีลักษณะเป็นผืนราบ ที่น้ำสามารถท่วมถึงได้ในช่วงน้ำหลาก แยกลักษณะพรรณไม้ได้ดังนี้

ไม้เด่น คือไม้ที่มีขนาดและความสูงของเรือนยอดมากกว่าไม้ชนิดอื่น ไม้จำพวกที่พบได้แก่ ไม้ยาง หว้า แห่ กระเบา ก้านเหลือง ตีนเป็ด ชะมวง กางฮุง กุ่มน้ำ กระโดนน้ำ และลักษณะของไม้เด่นจะไม่ขึ้นเป็นกลุ่ม แต่จะกระจายเป็นต้นเดียวทั่วไปในพื้นที่ป่า ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะมองเห็นเฉพาะยอดของไม้เด่น เนื่องจากไม้ประเภทที่ 2, 3 จะจมอยู่ใต้กระแสน้ำ

ไม้รอง ไม้รองของป่าทามจะแตกต่างจากไม้รองของป่าบก มีขนาดสูงไล่เลี่ยกัน (น้อยกว่า 5 เมตร) แทรกกระจายอยู่ระหว่างไม้เด่นติดกันเป็นผืนใหญ่ ไม้รองมีขนาดของเส้นผ่าศูนย์กลางไม่ใหญ่นัก ลักษณะของลำต้นจะแตกเป็นกิ่งก้านสาขามากมาย ไม้รองที่พบได้แก่ ฝ้ายน้ำ เบ็นน้ำ เนาน้ำ หัวลิง มะดัน เสียวป่า ไผ่ ไม้ประเภทนี้เป็นไม้ที่มีความสามรถแตกหน่อได้ดีที่สุด

ไม้เถา ในป่าทามมีไม้เถามากมายขึ้นแทรกอยู่ระหว่างไม้เด่นและไม้รอง ไม้เถาพวกนี้สามารถอยู่ได้ในสภาวะของการท่วมของน้ำ ไม้เถาที่พบได้แก่ เครือน้ำจ้อย ผีผวน เครือเบ็น คันจ้อง มันแซง ชีน้ำ หวายน้ำผึ้ง

2. ป่าทามที่น้ำท่วมไม่ถึงในช่วงน้ำขึ้นสูง พื้นที่ป่าทามบางแห่งจะเป็นที่ดอนหรือโคก ซึ่งน้ำไม่สามารถท่วมถึง ในช่วงน้ำขึ้นสูงสุดจะพบระบบนิเวศที่มีลักษณะเป็นป่าบก หากมีข้อแตกต่างจากป่าบก คือลักษณะของดอนหรือโคกมักจะมีไม้ขึ้นอยู่ไม่หลากหลายเหมือนป่าบก และจะขึ้นเป็นกลุ่มไม้เกือบเป็นไม้ชนิดเดียวกัน เช่น โคกสะแบง โคก พะยอม ดอนชาด หรือโคกเขลง เป็นต้น

3. ป่าทามที่มีน้ำท่วมขังตลอดปี จากอิทธิพลการไหลของกระแสน้ำ หรือปรากฏการณ์แม่น้ำเปลี่ยนทางเดินจะทำให้พื้นที่ป่าทามเกิด หนอง บึง หรือภาษาพื้นเมืองเรียกว่า บุ่ง กุด ที่มีน้ำอยู่ตลอดปี บริเวณนี้จะพบไม้น้ำขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ชนิดพันธุ์ไม้น้ำที่ขึ้นอยู่ได้แก่ กก ผือ บัวสาย สาหร่าย จอก แหน กระจับ

พื้นที่ชุ่มน้ำในฐานะพื้นที่ทางสังคม

เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่องลุ่มน้ำและการจัดการลุ่มน้ำ แนวคิดเรื่องพื้นที่ชุ่มน้ำและการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำนั้น มีความหมายและนัยที่แตกต่าง ตามแต่มุมมอง

จากที่ได้นำเสนอความหมายและลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ชุ่มน้ำจะเห็นว่า ในมุมมองของนักวิชาการด้านป่าไม้และแหล่งน้ำแล้ว มักจะนิยามความหมายของพื้นที่ชุ่มน้ำในความหมายทั่ว

---

[30] *เรื่องเดียวกัน:* 69-70.

ไปว่า หมายถึงพื้นดินที่มีลักษณะเต็มไปด้วยน้ำหรืออุ้มน้ำ ซึ่งเป็นปัจจัยหลักในการกำหนดธรรมชาติของการพัฒนาดิน และชนิดของสังคมพืชและสัตว์ที่อาศัยอยู่ในดินหรือบนดิน[31] อันเป็นการให้ความหมายพื้นที่ชุ่มน้ำในฐานะที่เป็นพื้นที่เชิงกายภาพ (Physical area)

ทั้งๆ ที่จริงแล้ว พื้นที่ชุ่มน้ำมีความหมายค่อนข้างกว้างขวาง เพราะภูมิภาคและท้องถิ่นมีความแตกต่างในเรื่องของดิน ภูมิประเทศ ภูมิอากาศ อุทกวิทยา องค์ประกอบทางเคมีของน้ำ พันธุ์พืช และอื่นๆ รวมทั้งกิจกรรมของมนุษย์ในพื้นที่ ดังนั้น พื้นที่ชุ่มน้ำจึงพบตั้งแต่เขตหนาวบริเวณที่ราบของเขต tundra ไปจนถึงเขตร้อนชื้น และในทุกทวีปยกเว้นทวีปแอนตาร์กติก[32] ดังนั้น ความหมายหนึ่งของพื้นที่ชุ่มน้ำที่มักถูกมองข้ามก็คือ พื้นที่ชุ่มน้ำในฐานะที่เป็นพื้นที่ทางสังคม (social area)

ตามความหมายที่สองนี้ หากพิจารณาในแง่ภูมิศาสตร์แล้วก็จะถือว่า พื้นที่ชุ่มน้ำเป็นระบบนิเวศหนึ่งที่ทรัพยากรธรรมชาติและมนุษย์ต่างมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ขณะเดียวกันพื้นที่ชุ่มน้ำก็เป็นหน่วยพื้นฐานทางธรรมชาติของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และสิ่งแวดล้อมภายในพื้นที่ และพื้นที่แห่งนี้ก็มี “ชุมชน” ใหญ่น้อยที่อยู่อาศัยและทำมาหากิน มีรูปแบบทางเศรษฐกิจเฉพาะ ก่อเกิดเป็นเครือข่ายทางสังคม และได้นำมาซึ่งการสร้างสรรค์ภูมิปัญญาในการจัดการทรัพยากรพื้นที่ชุ่มน้ำในลักษณะต่างๆ ตามแนวคิด “ภูมินิเวศวัฒนธรรม” ซึ่งชุมชนเหล่านี้เองที่มีบทบาทสำคัญในการจัดการระบบนิเวศนี้

ดังนั้น พื้นที่ชุ่มน้ำจึงเป็นทั้งหน่วยพื้นที่ทางกายภาพ หน่วยพื้นที่ทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง การจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำ จึงมิใช่การจัดการพื้นที่ แต่เป็นการจัดการคนในหน่วยพื้นที่ชุ่มน้ำ ในฐานะที่เป็นหน่วยพื้นที่ทางสังคม จัดการให้คนในพื้นที่ชุ่มน้ำมามีส่วนร่วมในกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยมีมิติการมองระบบนิเวศแบบองค์รวม (holistic) มิใช่มองน้ำหรือทรัพยากรใดทรัพยากรเดียวเป็นเป้าหมายเพียงประการเดียว โดยการพิจารณาจากการใช้ทรัพยากรของคนที่เกี่ยวข้องทั้งหมด ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมีการศึกษาปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการทำลายทรัพยากรทั้งหน่วยพื้นที่ชุ่มน้ำ และฟื้นฟูจัดการทรัพยากรในพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยผสมผสานองค์ความรู้ที่หลากหลาย เพื่อนำไปสู่ความยั่งยืนและสมดุลทั้งคนและระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ

คุณค่าและความสำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำ

พื้นที่ชุ่มน้ำ เป็นระบบนิเวศที่มีบทบาทหน้าที่ ตลอดจนคุณค่าและความสำคัญต่อวิถีชีวิตทั้งมนุษย์ พืช และสัตว์ทั้งทางนิเวศวิทยา เศรษฐกิจ สังคม และการเมือง ทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติ และระดับนานาชาติ คุณประโยชน์ที่พึงมีพึงได้รับจากพื้นที่ชุ่มน้ำ ได้แก่[33]

---

[31] http://www.epa.gov/owow/wetlands/what/definitions.html

[32] *ibid*

[33] http://www.wildlifefund.or.th/wetlands_2.html

-เป็นแหล่งน้ำ ทั้งน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม ที่คน พืช และสัตว์ เข้าไปใช้ประโยชน์ได้โดยตรงหรือนำมาใช้ในกิจกรรมต่างๆ เช่น การอุปโภคบริโภค การเกษตร การเลี้ยงสัตว์ อุตสาหกรรม การเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ นันทนาการ ฯลฯนอกจากนั้น พื้นที่ชุ่มน้ำยังช่วยรักษาสมดุลของระดับน้ำใต้ดิน โดยน้ำภายในพื้นที่ชุ่มน้ำซึ่งเป็นน้ำผิวดินจะค่อยๆ ไหลถ่ายเทลงสู่ชั้นน้ำใต้ดิน กลายเป็นน้ำใต้ดินที่ใสสะอาด หากจัดการควบคุมอัตราการนำน้ำขึ้นมาใช้ให้เหมาะสม และดูแลรักษาคุณภาพน้ำให้ดี จะสามารถนำกลับขึ้นมาใช้ได้อย่างยั่งยืน ในทางกลับกัน น้ำในชั้นน้ำใต้ดินก็อาจไหลกลับขึ้นมาเป็นน้ำผิวดินอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำ เป็นแหล่งน้ำใช้ของชุมชนที่อยู่โดยรอบได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในฤดูแล้ง

-เป็นแหล่งเก็บกักน้ำฝนและน้ำท่า ที่ไหลบ่าลงมาจากะพื้นที่ตอนบนของลุ่มน้ำ แทนที่จะไหลออกไปสู่ทะเล อย่างรวดเร็วทั้งหมด ช่วยลดและป้องกันปัญหาน้ำท่วมฉับพลันที่จะเกิดกับพื้นที่โดยรอบ หากพื้นที่ชุ่มน้ำถูกถมหรือเปลี่ยนแปลงไปจะเกิดปัญหาน้ำท่วมขังบ่อยครั้งขึ้น

- มีบทบาทช่วยป้องกันมิให้น้ำเค็ม รุกเข้ามาในแผ่นดิน น้ำจืดที่ไหลมาตามทางน้ำต่างๆ จะไหลผ่านพื้นที่ชุ่มน้ำแล้วไหลลงสู่ชั้นน้ำใต้ดินในพื้นที่ชุ่มน้ำ และช่วยผลักดันน้ำทะเลมิให้รุกเข้ามาในแผ่นดิน การถมทำลายพื้นที่ชุ่มน้ำ โดยเฉพาะบริเวณชายฝั่งทะเล การสูบน้ำใต้ดินขึ้นมาใช้มากเกินขนาด การผันน้ำจากทางน้ำมาใช้มากเกินไป รวมทั้งการเปลี่ยนเส้นทางน้ำ การขุดขยายทางน้ำและถากถางพืชพรรณชายคลองชายฝั่ง ล้วนมีผลทำให้น้ำเค็มรุกเข้ามาในแผ่นดินได้มาก โดยเฉพาะในช่วงน้ำขึ้นสูงสุด

- ช่วยป้องกันรักษาชายฝั่งทะเลและลดการพังทลายของชายคลองชายฝั่ง พืชพรรณในพื้นที่ชุ่มน้ำ พืชริมตลิ่ง ชายฝั่งคลองและชายฝั่งทะเล ที่โดดเด่นเห็นได้ชัดที่สุด คือ ป่าชายเลนจะช่วยยึดดิน ปะทะแรงลมพายุ กระแสน้ำ และคลื่น ทั้งยังช่วยป้องกันพื้นที่ กิจกรรมและทรัพย์สินต่างๆ บริเวณพื้นที่หลังชายฝั่งทะเลด้วย

- ช่วยชะลอการไหลของน้ำ ดักจับตะกอนที่พัดพามาจากพื้นที่ตอนบน พื้นที่ชุ่มน้ำชายฝั่งทะเล คือ ปราการด่านสุดท้ายของพื้นที่ลุ่มน้ำ ก่อนที่น้ำภายในลุ่มน้ำจะไหลออกสู่ทะเล พืชพรรณที่ขึ้นอยู่ในพื้นที่ชุ่มน้ำ เช่น อ้อ แขม กก และหญ้า ช่วยชะลอความเร็วของน้ำ กักเก็บตะกอน จึงช่วยลดการตื้นเขินของอ่าวและรักษาคุณภาพของพื้นที่ชายฝั่งทะเลและน้ำในทะเล

- ช่วยดักจับกักเก็บธาตุอาหาร ที่ถูกพัดพามากับน้ำและตะกอนไว้ ไม่ว่าจะเป็นปุ๋ยส่วนเกินจากพื้นที่เกษตรกรรม น้ำทิ้งจากชุมชนและอุตสาหกรรม รวมทั้งน้ำทิ้งจากแหล่งเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ พืชพรรณและสัตว์ภายในพื้นที่ชุ่มน้ำ สามารถดึงธาตุอาหารเหล่านั้นไปใช้เพื่อการเจริญเติบโต หากจัดการอย่างเหมาะสม เก็บเกี่ยวผลผลิตพืชและสัตว์ จากพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างเป็นระบบมีการหมุนเวียนใช้ธาตุอาหารที่ถูกเก็บกักไว้อย่างสมดุล นอกจากจะเกิดผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น ยังช่วยให้คุณภาพน้ำดีขึ้น ช่วยลดผลกระทบที่จะเกิดต่อสภาพแวดล้อมได้อีกทางหนึ่ง

- ช่วยดักจับกักเก็บสารพิษหลายชนิด ที่ยึดเกาะอยู่กับอนุภาคของดิน ที่พัดพามากับน้ำและตะกอนไว้ ช่วยลดอันตราย ที่เกิดกับระบบนิเวศโดยรอบ

-มีทรัพยากรธรรมชาติ ที่คนสามารถเข้าไปเก็บเกี่ยวนำมาใช้ประโยชน์ได้ มากมายหลายชนิด ซึ่งล้วนเป็นทรัพยากร ที่มีความสำคัญต่อชีวิตประจำวัน ความเป็นอยู่ของประชาชนที่อาศัยอยู่โดยรอบพื้นที่ชุ่มน้ำ และมีความสำคัญต่อสภาพเศรษฐกิจสังคมโดยส่วนรวมของชาติได้แก่

1.ทรัพยากรป่าไม้ ทั้งในรูปของพืชพรรณ ที่อาจนำมาใช้เป็นอาหาร สมุนไพร นำผลผลิตไม้มาแปรรูปเป็นวัสดุใช้สอยในครัวเรือน เช่น เนื้อไม้ ยางไม้ ทำอุปกรณ์เครื่องการทำมาหากิน โดยเฉพาะเครื่องมือประมง เช่น โพงพาง ลอบ นำมาเป็นวัสดุทำเสา รั้วบ้าน คอกสัตว์ รวมทั้งนำมาใช้เป็นวัตถุดิบของอุตสาหกรรมในครัวเรือน

2. ทรัพยากรพืชและสัตว์ป่า มีทั้งพืชน้ำที่เป็นอาหารของคนและสัตว์ สัตว์หลายชนิดในพื้นที่ชุ่มน้ำเป็นแหล่งอาหารโปรตีนสำคัญในท้องถิ่น พืชหลายชนิดนำมาใช้เป็นฝาบ้าน หลังคา เสื่อ พืชบางชนิดใช้ทำเส้นใย สีย้อม สมุนไพร ตลอดจนวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมในครัวเรือน

3. ทรัพยากรประมง พื้นที่ชุ่มน้ำเกือบทุกแห่งเป็นถิ่นที่อยู่หากิน ที่วางไข่ และเลี้ยงลูกอ่อนของปลานานาชนิด 2 ใน 3 ของปลา ที่รับประทานต้องใช้ช่วงชีวิตไม่ช่วงใดก็ช่วงหนึ่งในพื้นที่ชุ่มน้ำ

4. ทรัพยากรพืชอาหารสัตว์ พื้นที่ชุ่มน้ำอุดมสมบูรณ์ด้วยหญ้าและต้นไม้ โดยเฉพาะในบริเวณที่ราบน้ำท่วมเป็นบริเวณกว้างเมื่อหมดหน้าน้ำ หญ้าอ่อนระบัดงาม ต้นไม้ขึ้นปกคลุม เป็นแหล่งอาหารสำคัญของปศุสัตว์ จึงมีความสำคัญต่อชุมชนที่เลี้ยงสัตว์ ทั้งที่เลี้ยงไว้เพื่อบริโภค เพื่อใช้แรงงานและเพื่อขาย

5. ทรัพยากรการเกษตร พื้นที่ชุ่มน้ำหลายแห่ง ถูกใช้เพื่อทำเกษตรกรรม ทั้งที่ใช้ทำการเพาะปลูกชั่วคราว เฉพาะช่วงเวลาที่น้ำลด อาศัยธาตุอาหารที่ถูกพัดพามาพร้อมกับน้ำ ตลอดจนการเพาะปลูกพืชน้ำ เป็นอาหารของทั้ง คน และสัตว์ และการเพาะปลูกแบบถาวร โดยเฉพาะการปลูกข้าวทั้งนาน้ำฝนและชลประทาน รวมทั้งการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ บ่อปลา นากุ้ง เกษตรกรรมในพื้นที่ชุ่มน้ำนี้ หากได้รับการจัดการอย่างถูกต้องเหมาะสมจะสามารถให้ผลผลิตที่มั่นคงและยาวนานได้

- เป็นแหล่งส่งผ่านเคลื่อนย้ายถ่ายเทธาตุอาหารและมวลชีวภาพ ไปตามเส้นทางน้ำ หรือตามการไหลของน้ำผิวดิน เพิ่มพูนความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ระบบนิเวศโดยรอบและบริเวณใกล้เคียง

-

เป็นแหล่งทรัพยากรพลังงานหลายรูปแบบ เช่น ไม้เพื่อการเผาถ่าน ไม้ฟืนเพื่อการหุงต้ม สุมไฟไล่ยุง หรือเพื่อให้ความอบอุ่น เชื้อเพลิงเพื่อใช้ในการแปรรูปผลิตภัณฑ์ เช่นใช้รมควันปลา รวมทั้งเชื้อเพลิงในรูปของพีท (peat)

-มีความสำคัญต่อการคมนาคมในท้องถิ่น เป็นเส้นทางคมนามคมที่มีประสิทธิภาพเสียค่าใช้จ่ายน้อยและเกิดผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมน้อย

-เป็นแหล่งรวมสายพันธุ์พืชและสัตว์ประจำถิ่น อันเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาสายพันธุ์ ที่มีลักษณะเด่นเป็นที่ต้องการในเชิงพาณิชย์

- มีความสำคัญทางนิเวศวิทยาและการอนุรักษ์ธรรมชาติ สิ่งมีชีวิตหลายชนิดต้องพึ่งพา

อาศัยพื้นที่ชุ่มน้ำ เพื่อความสมบูรณ์ของวงจรชีวิต พืชและสัตว์ป่าหลายชนิดจะพบเห็นได้เฉพาะในพื้นที่ชุ่มน้ำเท่านั้น

- มีความสำคัญต่อนันทนาการและการท่องเที่ยว กิจกรรมที่พบเห็นได้เสมอ เช่น กีฬาทางน้ำ การตกปลา การดูนก การถ่ายภาพธรรมชาติ การศึกษาธรรมชาติ การศึกษาชีวิตสัตว์ป่า การว่ายน้ำ การดำน้ำ การเล่นเรือ การพายเรือเล่นและอื่นๆ อีกมากมาย

- เป็นแหล่งสำคัญสำหรับการศึกษาวิจัยทางธรรมชาติวิทยา การศึกษาขบวนการความสมดุลในระบบธรรมชาติทั้งระบบ เป็นแหล่งที่สมควรทำการติดตามตรวจสอบคุณภาพสิ่งแวดล้อม เป็นสถานที่ใช้สอนให้การศึกษาและให้การอบรมแก่ประชาชนได้ทุกกลุ่มทุกระดับ

- เป็นส่วนหนึ่งของภูมิทัศน์และ มีบทบาทช่วยส่งเสริมรักษาความสมดุลของขบวนการต่างๆ ที่เกิดขึ้นในธรรมชาติ เช่น เป็นแหล่งสะสมคาร์บอน ช่วยรักษาสมดุลของภูมิทัศน์อากาการท้องถิ่น เป็นต้น

ความสำคัญของการศึกษาและวางแผนการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำของไทย

ประเทศไทยมีพื้นที่ชุ่มน้ำใหญ่น้อยอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวไทย และสังคมไทยไม่ว่าจะในชนบทหรือในเมือง มีวิถีชีวิต ความเป็นอยู่พึ่งพาอาศัยและผูกพันกับพื้นที่ชุ่มน้ำมานานหลายชั่วคน ผลประโยชน์มากมายหลายอย่างที่ได้รับจากพื้นที่ชุ่มน้ำแต่ละแห่งนั้นอาจแตกต่างกัน แต่สิ่งที่เหมือนกันเป็นส่วนใหญ่ ก็คือผลประโยชน์เหล่านั้น โดยเฉพาะผลประโยชน์ที่ได้รับจากพื้นที่ชุ่มน้ำธรรมชาติ เป็นผลประโยชน์ที่ได้มามากมายหลายอย่างได้มาพร้อมๆ กัน ได้มาอย่างสม่ำเสมอต่อเนื่องยาวนานแทบไม่ต้องเสียเงินซื้อหา และที่สำคัญที่สุดเป็นผลประโยชน์ที่เกิดแก่ชุมชนและผู้คนเป็นจำนวนมาก มิได้เอื้อประโยชน์ให้แก่บุคคลใดหรือกลุ่มใดโดยเฉพาะ

แต่ในปัจจุบัน เป็นที่น่าวิตกอย่างยิ่งว่า พื้นที่ชุ่มน้ำของประเทศไทยถูกทำลายไปแล้วเป็นจำนวนมากที่เหลือก็กำลังถูกทำลาย มีสภาพเสื่อมโทรมหรือถูกเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว สาเหตุสำคัญได้แก่

- จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ความต้องการการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมสูงขึ้น อัตราการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ชุ่มน้ำจึงเพิ่มสูงขึ้น หรือมีความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่ชุ่มน้ำไปเพื่อใช้ในกิจกรรมการพัฒนาทางเศรษฐกิจ

- การใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำเป็นไปอย่างไม่มีประสิทธิภาพ ไม่ถูกต้อง ไม่เหมาะสม การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ชุ่มน้ำธรรมชาติไปเพื่อประโยชน์ในกิจกรรมต่างๆ เช่น การระบายน้ำออกจากพื้นที่เพื่อการเกษตรกรรม การชักน้ำเค็มเข้ามาในแผ่นดิน เพื่อการเพาะเลี้ยงสัตว์น้ำ การขุดถมพื้นที่เพื่ออุตสาหกรรม การขยายเมือง การพัฒนาที่อยู่อาศัยและชุมชน การพัฒนาโครงการสร้าง

พื้นฐานที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางอุทกวิทยา และการเปลี่ยนแปลงเส้นทางน้ำ เช่น การสร้างถนน ตลอดจนการพัฒนาการท่องเที่ยวโดยมิได้คำนึงถึงผลกระทบที่เกิดกับระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำและระบบนิเวศรวมทั้งระบบ ที่สำคัญที่สุดคือมิได้คำนึง ถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นกับวิถีชีวิตประจำวันของชุมชนในท้องถิ่นที่ต้องพึ่งพาอาศัยพื้นที่ชุ่มน้ำ

- ปัญหาการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำ ทั้งๆ ที่พื้นที่ชุ่มน้ำมีความสำคัญและมีบทบาทหน้าที่มากมายดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่สังคมซึ่งหมายรวมถึง องค์กรต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งภาครัฐและเอกชน ตลอดจนประชาชนทั่วไปทั้งในเมืองและชนบท ยังขาดความรู้ ความเข้าใจที่ถูกต้องเพียงพอในคุณลักษณะทางธรรมชาติ ของระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ และขาดความตระหนัก ถึงบทบาทหน้าที่ คุณค่าและคุณประโยชน์ที่ครบถ้วนแท้จริงของพื้นที่ชุ่มน้ำ จึงเป็นผลให้ขาดความระมัดระวัง และใช้ประโยชน์พื้นที่ชุ่มน้ำอย่างไม่ถูกต้องไม่เหมาะสม นอกจากนั้น ยังมีความไม่สอดคล้อง ขาดการประสานการปฏิบัติงานระหว่างหน่วยงานในการจัดการพื้นที่ และในหลายกรณีกฎหมายข้อบังคับที่เกี่ยวข้องไม่มีประสิทธิผลในการบังคับใช้และไม่เอื้ออำนวยต่อการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำอย่างยั่งยืน

การศึกษาและการวางแผนการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำ ในรูปแบบของโครงการนำร่อง จึงจำเป็นต้องกระทำโดยรีบด่วนเพื่อให้เกิดความเข้าใจ ในระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำ และให้ได้มาซึ่งแนวทางตัวอย่างในการจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำที่กำลังถูกคุกคามต่อไป[34]

[34] *Ibid.*

บทที่ 3

ตำแหน่งแห่งที่ของชุมชนที่ศึกษา

ในบทนี้จะนำเสนอภาพเกี่ยวกับพื้นที่ที่ศึกษา เพื่อให้เห็นถึงที่ตั้ง รูปร่างลักษณะและขนาด หรือเรียกรวมๆ ว่า “ตำแหน่งแห่งที่” ในมิติต่างๆ ของชุมชนที่ศึกษา เพื่อจะได้เห็นรายละเอียดได้ชัดเจนขึ้นในบทต่อๆ ไป

ทั้งนี้ผู้วิจัยจักได้แบ่งตำแหน่งแห่งที่ของชุมชนที่ศึกษาออกเป็น 3 ด้าน คือ ด้านที่ 1 ด้านการเมืองการปกครอง (ภูมิรัฐศาสตร์) ด้านที่ 2 ด้านนิเวศวิทยา (ภูมินิเวศ) และด้านที่ 3 ด้านเศรษฐกิจสังคมวัฒนธรรม (ภูมิวัฒนธรรม)

ภาพที่ 3.1 แผนที่ทางอากาศของพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา

ด้านที่ 1 ด้านการเมืองการปกครอง (ภูมิรัฐศาสตร์)

พื้นที่ที่ศึกษาทั้งหมดในครั้งนี้ พื้นที่ทั้งหมดอยู่ในเขตการปกครองของเทศบาลเมืองวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ตั้งอยู่ในเขตรอยต่อระหว่างเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ โดยมีลำน้ำมูลเป็นเส้นแบ่งเขตแดนธรรมชาติ

อย่างไรก็ตาม ก่อนที่จะกล่าวถึงภูมิรัฐศาสตร์ของชุมชนที่ศึกษา จำเป็นที่จะต้องเข้าใจภูมิรัฐศาสตร์ของจังหวัดอุบลราชธานี อำเภอวารินชำราบ และเทศบาลเมืองวารินชำราบเสียก่อน เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจในเรื่องพัฒนาการทางการเมืองการปกครองของจังหวัด และพื้นที่ที่ศึกษาในส่วนรวม

แผนที่ 3.2 แสดงที่ตั้งของจังหวัดอุบลราชธานี

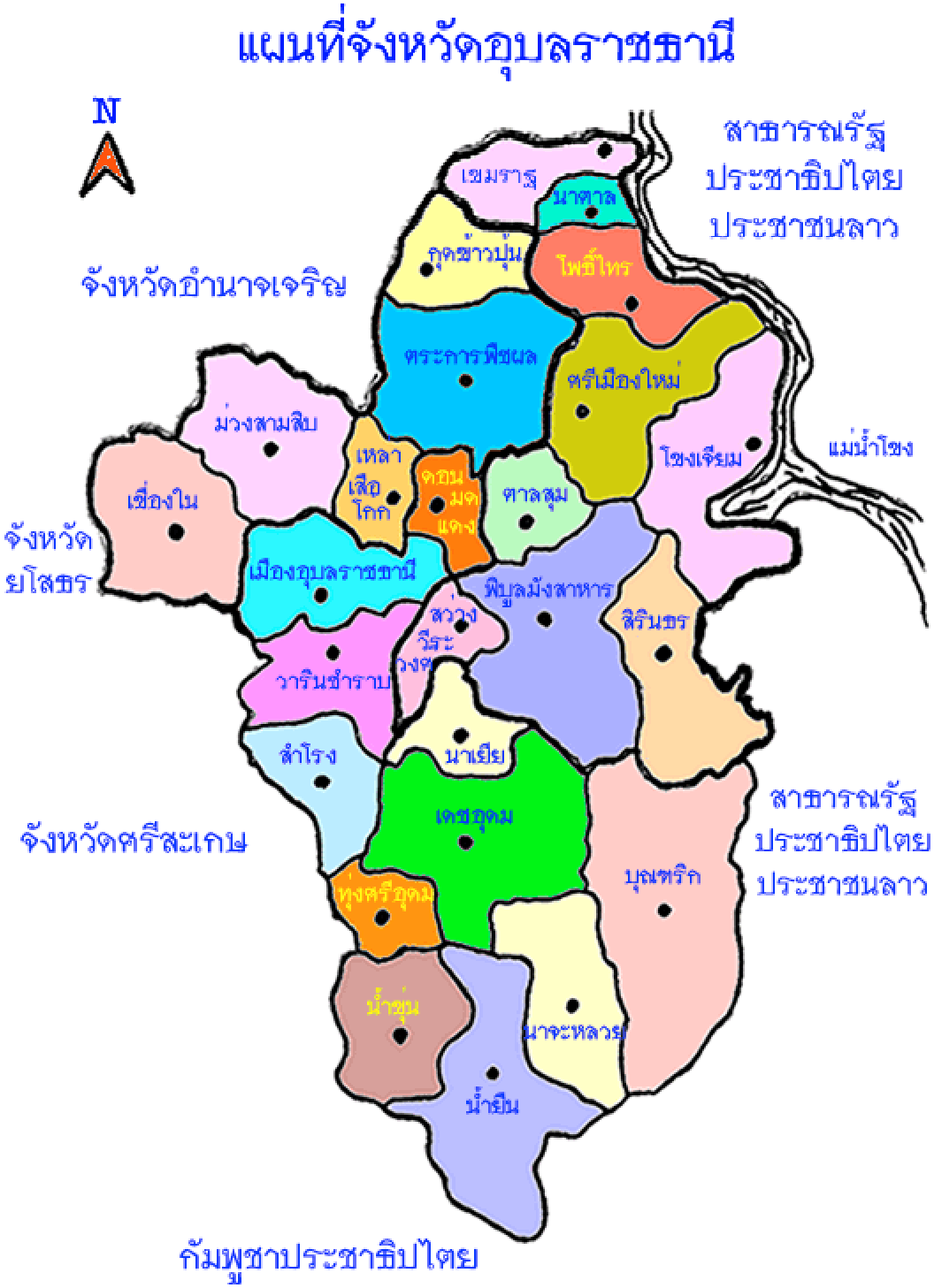

แผนที่ 3.3 แสดงเขตการปกครองของจังหวัดอุบลราชธานี

ภูมิรัฐศาสตร์จังหวัดอุบลราชธานีและเทศบาลเมืองวารินชำราบ

อุบลราชธานี เป็นจังหวัดที่มีเขตปกครองกว้างขวางที่สุดทางด้านตะวันออกของของภาคอีสานตอนล่าง[1] ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย อยู่ห่างจากกรุงเทพมหานครประมาณ 630 กิโลเมตรโดยทางรถยนต์ หรือ 575 กิโลเมตรโดยทางรถไฟ มีเนื้อที่ประมาณ 16,112,650 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 10.069 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 9.16 ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและมีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับจังหวัดอำนาจเจริญ ยโสธร และสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ทิศตะวันออก ติดต่อกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ทิศใต้ ติดต่อกับราชอาณาจักรกัมพูชา และจังหวัดศรีสะเกษ

ทิศตะวันตก ติดต่อกับจังหวัดศรีสะเกษ และยโสธร

สำหรับแนวพรมแดนติดต่อกับประเทศเพื่อนบ้านนั้น มีความยาวทั้งสิ้น 428 กิโลเมตร กล่าวคือแนวพรมแดนติดกับสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) 361 กิโลเมตร (จากอำเภอเขมราฐถึงอำเภอน้ำยืน ติดกับแขวงสะหวันนะเขตและแขวงจำปาสัก) และแนวพรมแดนติดกับราชอาณาจักรกัมพูชา 67 กิโลเมตร (อำเภอน้ำยืน ติดกับจังหวัดพระวิหาร)[2]

ปัจจุบันจังหวัดอุบลราชธานี มีประชากรทั้งสิ้น 1,782,574 คน (เป็นชาย 889,051 คน และหญิง 896,523 คน) แบ่งการปกครองส่วนภูมิภาคออกเป็น 20 อำเภอ 5 กิ่งอำเภอ 219 ตำบล 2,469 หมู่บ้าน ส่วนการแบ่งการปกครองส่วนท้องถิ่นนั้น ประกอบด้วยองค์การบริหารส่วนจังหวัด 1 แห่ง เทศบาล 23 แห่ง คือเทศบาลนครอุบลราชธานี เทศบาลเมืองวารินชำราบ และเทศบาลตำบลอีก 20 แห่ง และมีองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) 215 แห่ง[3]

สำหรับอำเภอวารินชำราบนั้น เดิมเป็นส่วนของเขตการปกครองเมืองอุบลราชธานี มีที่ว่าการอำเภอหลังแรกสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2451 เรียกชื่อว่า “ทักษิณูปนิคม” ผู้ดำรงตำแหน่งนายอำเภอคนแรกคือ ท้าวธรรมกิติกา (เป้ย สุวรรณกุฎ) ครั้นปี พ.ศ. 2456 ในสมัยนายอำเภอคนที่ 2 คือ ขุนภูมิพัฒน์เขตร์ (แท่ง เหมะนัค) ได้ย้ายมาจากฝั่งอำเภอเมืองอุบลราชธานี มาตั้งที่ท้องที่ตำบลธาตุบ้านคำน้ำแซบ แล้วเปลี่ยนชื่ออำเภอใหม่เป็น “อำเภอวารินชำราบ” ตามความหมายของชื่อบ้านคำ

---

[1]กรมศิลปากร, *เมืองอุบลราชธานี*, กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุบลราชธานี วันที่ 30 มิถุนายน 2532, หน้า 24.

[2] เทศบาลเมืองวารินชำราบ, *แผนพัฒนาเทศบาลระยะ 5 ปี (พ.ศ. 2545 – 2549)*, อุบลราชธานี: เทศบาลเมืองวารินชำราบ, มปป,: มปท., หน้า 1.

[3]เทศบาลเมืองวารินชำราบ, *แผนพัฒนาเทศบาลระยะ 5 ปี (พ.ศ. 2545 – 2549)*, อ้างแล้ว, หน้า 3.

น้ำแซบ ซึ่งมีความหมายว่าหมู่บ้านที่มีน้ำแซบ (หมู่บ้านที่มีน้ำซับน้ำซึมที่มีรสอร่อยและไหลรินอยู่ตลอดเวลา อันเป็นสัญลักษณ์ของอำเภอวารินชำราบ)

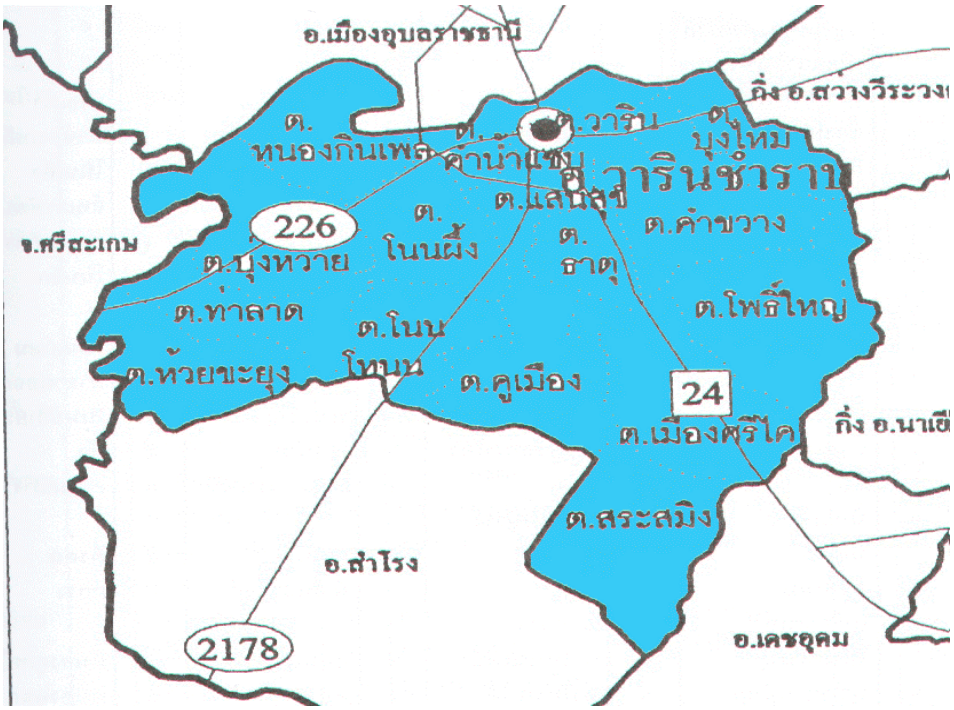

แผนที่ 3.4 แผนที่อำเภอวารินชำราบ

(ที่มา: http://www.lib.ubu.ac.th/html/ub_info/map/warin_map.html)

อำเภอวารินชำราบ เป็นอำเภอหนึ่งในจำนวน 20 อำเภอ 5 กิ่งอำเภอ ของจังหวัดอุบลราชธานี ตั้งอยู่ทางตอนกลางของจังหวัดอุบลราชธานี มีระยะห่างจากตัวจังหวัดอุบลราชธานีประมาณ 2 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 619 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 386,875 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 3.93 ของพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี มีอาณาเขตติดต่อกับอำเภอต่างๆ ดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับอำเภอเมืองอุบลราชธานี

ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอเดชอุดมและอำเภอสำโรง จังหวัดอุบลราชธานี

ทิศตะวันออก ติดต่อกับกิ่งอำเภอสว่างวีระวงศ์ จังหวัดอุบลราชธานี

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ

ปัจจุบันอำเภอวารินชำราบมีประชากร (รวมเขตเทศบาล) ทั้งสิ้น 153,183 คน (เป็นชาย 78,557 คน หญิง 74,626 คน) ความหนาแน่นเฉลี่ยต่อพื้นที่ประมาณ 202 คน/ตารางกิโลเมตร แบ่ง

เขตการปกครองออกเป็น 15 ตำบล 181 หมู่บ้าน มีเทศบาล 3 แห่ง และองค์การบริหารส่วนตำบล 14 แห่ง[4]

สำหรับเทศบาลเมืองวารินชำราบนั้น ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของตัวเมืองอุบลราชธานี แต่เดิมชื่อว่า "บ้านคำน้ำแซบ" ตั้งอยู่ที่หมู่ที่ 23 ตำบลธาตุ อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยที่ชุมชนแห่งนี้มีประชากรหนาแน่นประกอบกับเป็นที่ตั้งหน่วยราชการสำคัญๆ เช่น มณฑลทหารบกที่ 22 สถานีรถไฟอุบลราชธานี เขตการทางอุบลราชธานี ฯลฯ จึงได้มีพระราชกฤษฎีกายกฐานะท้องที่ "บ้านคำน้ำแซบ" เป็น "เทศบาลตำบลธาตุ" เมื่อวันที่ 14 มีนาคม 2480 ประกาศในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 54 ตอนที่ 76 ลงวันที่ 14 มีนาคม 2480 เรียกชื่อว่า "เทศบาลตำบลธาตุ" มีเนื้อที่ประมาณ 1 ตารางกิโลเมตร และภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงอีกหลายครั้งดังนี้

พ.ศ. 2486 มีพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนแปลงชื่อ "เทศบาลตำบลธาตุ" เป็น "เทศบาลตำบลวารินชำราบ"

พ.ศ. 2509 มีพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนแปลงเขตเทศบาลตำบลวารินชำราบ (ฉบับที่ 1) ขยายเขตเทศบาลเพิ่มขึ้น รวมเนื้อที่ทั้งสิ้น 5.7 ตารางกิโลเมตร

พ.ศ. 2534 มีพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนแปลงเขตเทศบาลตำบลวารินชำราบ (ฉบับที่ 2) ขยายเขตเทศบาลเพิ่มขึ้นอีก รวมเนื้อที่ทั้งสิ้น 12.9 ตารางกิโลเมตร

พ.ศ. 2538 มีพระราชกฤษฎีกายกฐานะ "เทศบาลตำบลวารินชำราบ" เป็น "เทศบาลเมืองวารินชำราบ" ได้ประกาศในราชกิจจานุเบกษา ฉบับกฤษฎีกา เล่มที่ 112 ตอนที่ 40 ก. ลงวันที่ 24 กันยายน 2538 และมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันถัดวันประกาศในราชกิจจานุเบกษา[5]

ภูมิรัฐศาสตร์ชุมชนที่ศึกษา

สำหรับชุมชนในเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบนั้นมีทั้งหมด 28 ชุมชนด้วยกัน ซึ่งทางเทศบาลฯ ได้แบ่งประเภทของชุมชนออกเป็น 5 ประเภท คือ ชุมชนย่านธุรกิจ ชุมชนเขตเมือง ชุมชนเขตเมืองกึ่งชนบท หมู่บ้านจัดสรรค์ และชุมชนแออัด โดยใช้เกณฑ์การแบ่งตามพื้นที่ ประวัติความเป็นมา และการมีปฏิสัมพันธ์ร่วมของประชาชนในชุมชน ทั้งนี้แต่ละชุมชนจะไม่มีผู้ใหญ่บ้าน หากแต่มีคณะกรรมการที่เรียกว่า "คณะกรรมการชุมชน" ทำหน้าที่แทน

แนวคิดการจัดตั้งชุมชนในเขตเทศบาลนั้น เป็นนโยบายของกรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย ที่ต้องการจะให้ทุกเทศบาลจัดตั้งชุมชนย่อยในเขตเทศบาลขึ้นเพื่อพัฒนาชุมชนย่อย โดยสนับสนุนความร่วมมือของประชาชนในชุมชนและผู้นำชุมชนให้มีบทบาทสำคัญในการดำเนินงาน[6]

---

[4] *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 11.

[5] *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 13.

[6] เทศบาลตำบลวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี. *เอกสารสรุปผลการปฏิบัติงานการพัฒนาชุมชน เทศบาลตำบลวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ปี 2535-2536*, เอกสารอัดสำเนา: ไม่มีเลขหน้า.

สำหรับความเป็นมาของการจัดตั้งชุมชนในเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบนั้น นายจีระชัย ไกรกังวาร นายกเทศมนตรี ได้เขียนไว้ในคำปรารภในเอกสารสรุปผลการปฏิบัติงานการพัฒนาชุมชน เทศบาลตำบลวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ปี 2535-2536 สรุปได้ว่า การจัดตั้งชุมชนและคณะกรรมการชุมชนเป็นนโยบายที่เทศบาลตำบลวารินชำราบ มีเป้าหมายที่จะกระจายอำนาจบางส่วนของเทศบาลไปยังชุมชนต่างๆ ให้มีส่วนร่วมในการตัดสินใจแก้ไขปัญหาและพัฒนาชุมชนด้วยตนเอง โดยเน้นการนำทรัพยากรและความร่วมมือร่วมใจกันของชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาของชุมชน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม สุขภาพอนามัยสิ่งแวดล้อม และการรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อยในชุมชน หรือตามสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นและทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน

ในการดำเนินงานพัฒนาชุมชนจะให้คณะกรรมการชุมชนเป็นกำลังหลัก และเป็นแกนนำเพื่อการผลักดันและการกระตุ้นความสนใจ และความร่วมมือของชาวชุมชนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลและพัฒนาชุมชนของตนเองให้มากที่สุด นอกจากนี้คณะกรรมการชุมชนยังจะทำหน้าที่เป็นผู้ประสานงานกับเทศบาล หน่วยงานของรัฐหรือเอกชนอื่นๆ เพื่อรับการสนับสนุนหรือนำบริการเข้าสู่ชุมชน[7]

การจัดตั้งชุมชน และการเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนในเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบ ได้เริ่มดำเนินการในปีงบประมาณ 2534 ซึ่งขณะนั้น นายไพฑูรย์ ศรีสวัสดิ์ เป็นนายกเทศมนตรี นายจีระชัย ไกรกังวาร และนายสุบิน ฟองงาม เป็นเทศมนตรี โดยชุมชนที่เทศบาลได้จัดให้มีการเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนเป็นชุมชนนำร่องก็คือ ชุมชนบ้านลับแลถนนกองทาง เมื่อวันที่ 28 มกราคม 2534 ต่อมาในปีงบประมาณ 2535 เทศบาลก็ได้ดำเนินการจัดตั้งชุมชนและเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชนอีก 11 ชุมชน และในปีงบประมาณ 2536 ก่อนที่จะมีการจัดตั้งและเลือกตั้งคณะกรรมการชุมชน เทศบาลก็ได้ออกระเบียบว่าด้วยคณะกรรมการชุมชน พ.ศ. 2536 ขึ้น โดยกำหนดให้คณะกรรมการชุมชนคณะหนึ่งประกอบด้วยกรรมการชุมชน 9 ตำแหน่งคือ

(1) ประธานกรรมการ
(2) รองประธานกรรมการ
(3) กรรมการฝ่ายปกครอง
(4) กรรมการฝ่ายคลัง
(5) กรรมการฝ่ายสวัสดิการสังคม
(6) กรรมการฝ่ายสาธารณสุข
(7) กรรมการฝ่ายพัฒนา
(8) กรรมการฝ่ายการศึกษา
(9) กรรมการเลขานุการ

---

[7] *เรื่องเดียวกัน*, ไม่ปรากฏเลขหน้า

สำหรับพื้นที่ที่ศึกษานั้น ตั้งอยู่ทางทิศเหนือของตัวเทศบาล ประกอบด้วยชุมชน 10 ชุมชน คือ ชุมชนบ้านดอนงิ้ว ชุมชนบ้านกุดปลาขาว ชุมชนบ้านหาดสวนยา ชุมชนบ้านหาดสวนสุข (2 ชุมชน) ชุมชนบ้านเกตุแก้ว ชุมชนบ้านคูยาง ชุมชนบ้านท่าบังมั่ง ชุมชนบ้านดีงาม ชุมชนบ้านท่ากอไผ่ และชุมชนบ้านลับแล รวมเนื้อที่ 1,836 ไร่ และมีครัวเรือนทั้งหมด 1,533 ครัวเรือน จำนวนประชากรประมาณ 8,632 คน หรือคิดเป็นความหนาแน่นเฉลี่ย 5.63 คนต่อครัวเรือน (ดังตาราง) ซึ่งชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในบริเวณดังกล่าวที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดสามารถสืบย้อนประวัติศาสตร์ได้ร่วม 130 ปี

ตารางที่ 3.1 แสดงข้อมูลชุมชนที่ศึกษา

ที่	ชื่อชุมชน	พื้นที่	จำนวนครัวเรือน	ประชากร
1	หาดสวนยา	69 ไร่	82	450
2	ลับแล	21 ไร่	250	2,180
3	ดอนงิ้ว	576 ไร่	110	612
4	กุดปลาขาว	150 ไร่	181	917
5	เกตุแก้ว	83 ไร่	75	205
6	ท่าบังมั่ง	120 ไร่	197	1,150
7	ดีงาม	97 ไร่	29	178
8	หาดสวนสุข	270 ไร่	360	1,831
9	คูยาง	400 ไร่	139	537
10	ท่ากอไผ่	50 ไร่	94	518
รวม		**1,836 ไร่**	**1,533**	**7,245**

หมายเหตุ:

1. ข้อมูลเกี่ยวกับพื้นที่ได้จากข้อมูลสนาม ส่วนข้อมูลครัวเรือนและประชากรได้จากเทศบาลเมืองวารินชำราบ

2. ต้นปี 2548 ชุมชนหาดสวนสุขแยกออกเป็น 2 ชุมชน คือชุมชนบ้านหาดสวนสุข มีครัวเรือน 232 ครัวเรือน ประชากร 1,234 คน และชุมชนบ้านหาดสวนสุข 1 มีครัวเรือน 128 ครัวเรือน ประชากร 597 คน

ตารางที่ 3.2 แสดงอาณาเขตของชุมชนในพื้นที่ศึกษา

ชุมชน	ทิศเหนือ	ทิศใต้	ทิศตะวันออก	ทิศตะวันตก
หาดสวนยา	ติดกับลำน้ำมูล	ติดกับกุดเต่า	ติดกับชุมชนดีงาม	ติดกับชุมชนหาดสวนสุข
ลับแล	ติดกับชุมชนดอนงิ้ว	ติดกับสถานีรถไฟจังหวัดอุบลราชธานี	ติดกับทางหลวงหมายเลข 24	ติดกับบ้านกุดปลาขาว ม.16
ดอนงิ้ว	ติดกับกุดศรีมังคละ	ติดกับกุดบ้าน	ติดกับทางหลวงหมายเลข 24	ติดกับกุดศรีมังคละ
กุดปลาขาว	ติดกับบุ่งเป็ด	ติดกับกุดปลาขาว	ตำบลบุ่งไหม	ติดกับทางหลวงหมายเลข 24
เกตุแก้ว	ติดกับชุมชนท่าบ่งมั่ง และกุดไข่นุ่น	ติดกับสำนักงานที่ดิน และกุดเต่า	ติดกับกุดศรีมังคละ	ติดกับห้างสรรพสินค้า ยงสงวนและดีมาร์ท
ท่าบังมั่ง	ติดกับลำน้ำมูล	ติดกับชุมชนเกตุแก้ว	ติดกับบุ่งง้าว	ติดกับชุมชนดีงาม
ดีงาม	ติดกับลำน้ำมูล	ติดกับกุดเต่า	ติดกับท่าบ่งมั่ง	ติดกับชุมชนหาดสวนยา
หาดสวนสุข	ติดกับลำน้ำมูล	ติดกับชุมชนคูยาง	ติดกับชุมชนหาดสวนยา	ติดกับชุมชนท่ากอไผ่ บ้านช่างหม้อ ม.5 และกุดศรีมังคละ
คูยาง	ติดกับชุมชนหาดสวนสุข	ติดกับโรงแรมอุบลบุรีรีสอร์ท	ติดกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 24	ติดกับกุดศรีมังคละและชุมชนหาดสวนสุข
ท่ากอไผ่	ติดกับลำน้ำมูล	ติดกับชุมชนหาดสวนสุข	ติดกับชุมชนหาดสวนยา	ติดกับแม่น้ำมูล

ทั้งนี้ 9 ใน 10 ชุมชนดังกล่าวเทศบาลเมืองวารินชำราบจัดเป็น “ชุมชนเขตเมืองกึ่งชนบท” (Semi-urban area) ประกอบด้วย ชุมชนบ้านดอนงิ้ว ชุมชนบ้านกุดปลาขาว ชุมชนบ้านหาดสวนยา ชุมชนบ้านหาดสวนสุข (2 ชุมชน) ชุมชนบ้านเกตุแก้ว ชุมชนบ้านคูยาง ชุมชนบ้านท่าบังมั่ง ชุมชน

บ้านดีงาม ชุมชนบ้านท่ากอไผ่ ส่วนอีก 1 ชุมชนคือ ชุมชนบ้านลับแล ถูกจัดเป็นชุมชนแออัด (crowed community)[8]

มีข้อที่น่าสังเกตว่าในเชิงวิชาการโดยเฉพาะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยานั้น การปรับเปลี่ยนพื้นที่จาก “บ้าน/หมู่บ้าน” (village) มาเป็น “ชุมชน” (community) ในเขตเทศบาลนั้น มีนัยมากกว่าเรื่องของการเปลี่ยนแปลงชื่อเรียก (name) หรือการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพ โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาในมิติความสัมพันธ์ทางสังคม เพราะในบริบทของสังคมไทยนั้น คำว่า “บ้าน/หมู่บ้าน” ผูกติดอยู่กับ “ความเป็นชนบท” (rural) ขณะที่ “ชุมชน” ในเขตเทศบาล ผูกติดอยู่กับ “ความเป็นเมือง” (urban) ซึ่งพื้นที่ทั้งสองประเภทนี้มีนัยที่แตกต่างกันยิ่งในแง่ของความสัมพันธ์ระหว่างคน นั่นก็ย่อมโยงไปถึงแนวคิดการพัฒนาพื้นที่ทั้งสองแบบด้วยว่า มิอาจที่จะมองแค่เพียงเรื่องการพัฒนาพื้นที่ในเชิงกายภาพเท่านั้น หากแต่ต้องมองหรือให้ความสำคัญกับระบบความสัมพันธ์ของคนในพื้นที่ด้วย ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมดังกล่าวก็คือ “พลังท้องถิ่น” นั่นเอง

อาจารย์ ม.ร.ว. อคิน ระพีพัฒน์ (2542) ได้กล่าวถึงแนวคิดเรื่องชุมชนไว้ว่า เป็นแนวคิดทางวิชาการที่มีมานานแล้ว แต่ยังไม่สู้ชัดเจนนัก ถ้าพิจารณาจากวิวัฒนาการของการใช้แนวคิดนี้ในการวิเคราะห์สังคม ก็จะพบว่ามีองค์ประกอบที่สำคัญอยู่สองประการ คือ คุณภาพความสัมพันธ์ระหว่างคน กับ หน่วยในพื้นที่ในพื้นที่ที่มีขอบเขตจำกัด[9] นั่นก็คือต้องพิจารณาทั้งในแง่ของลักษณะทางสังคม (ระบบความสัมพันธ์) และลักษณะทางภูมิศาสตร์

ด้านที่ 2 ด้านนิเวศวิทยา (ภูมินิเวศ)

2.1. นิเวศวิทยาของชุมชนที่ศึกษา

ชื่อของ “บ้านคำน้ำแซบ” ซึ่งเป็นที่มาของเทศบาลเมืองวารินชำราบนั้น มีความหมายว่าเป็นหมู่บ้านที่มีน้ำแซบ (หรือ “อร่อย” ในภาษาไทย) เนื่องจากหมู่บ้านนี้มีน้ำซับน้ำซึมที่มีรสอร่อยและไหลรินอยู่ตลอดเวลา อันเป็นสัญลักษณ์ของอำเภอวารินชำราบ ดังนั้น ดวงตราของเทศบาลเมืองวารินชำราบ จึงเป็นรูปแม่พระธรณีหลั่งน้ำสังข์ ซึ่งหมายถึงมีน้ำไหลตลอดไม่มีขาด เพราะในเขตเทศบาลเมืองวารินชำราบมีลำธารเล็กๆ สายหนึ่งเรียกว่า “ลำคำน้ำแซบ” ไหลผ่าน เป็นลำธารที่มีน้ำซับไหลซึมอยู่ตลอดชั่วนาตาปี และก่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่ท้องถิ่นตลอดมาเช่นกัน ประชาชนทั่วไปได้ใช้น้ำจากลำคำน้ำแซบนี้ใช้บริโภคและอุปโภคเป็นน้ำที่ใสสะอาดและรสอร่อย[10]

น้ำจากลำคำน้ำแซบ ได้ไหลลงสู่แหล่งน้ำในเขตพื้นที่รอยต่อระหว่างเขตเทศบาลนครอุบลราชธานีกับเทศบาลเมืองวารินชำราบ ซึ่งคนในพื้นที่เรียกกันว่า “กุด” (Oxbow Lake) ที่มีอยู่

---

[8] เทศบาลเมืองวารินชำราบ, *แผนพัฒนาเทศบาลระยะ 5 ปี (พ.ศ. 2545 – 2549)*, อ้างแล้ว, หน้า 16-17.

[9] อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., บรรณาธิการ, *ชุมชนแออัด: องค์ความรู้กับความเป็นจริง* (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2542): 22.

[10] *เรื่องเดียวกัน*, หน้า 13.

หลายแหล่งด้วยกัน ซึ่งเป็นระบบนิเวศแบบพื้นที่ชุ่มน้ำ (wetland area) ประเภทหนึ่ง และมีป่าไม้ที่มีลักษณะเฉพาะซึ่งเรียกกันในหมู่คนท้องถิ่นว่า “ป่าบุ่งป่าทาม” (flood plain vegetation) อันเป็นชื่อเรียกระบบนิเวศป่าที่สำคัญของพื้นที่ชุ่มน้ำของภาคอีสาน ทั้งลำคำน้ำแซบ และกุดต่างๆ ได้หล่อเลี้ยงสรรพชีวิตและผู้คนที่อาศัยอยู่ในบริเวณใกล้เคียงมานับแต่อดีต ก่อให้เกิดสายสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกับสายน้ำผ่านกิจกรรมต่างๆ ซึ่งยังสามารถพบเห็นถึงทุกวันนี้ จนอาจจะกล่าวได้ว่า ชาวอุบลฯ และชาววารินชำราบนับเป็นผู้ที่โชคดีอย่างมาก ที่ธรรมชาติได้มอบสายน้ำแห่งนี้เป็นมรดกหรือ “มูนมัง” มาให้

ภาพที่ 3.5 ดวงตราเทศบาลเมืองวารินชำราบ

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในพื้นที่ที่ศึกษาดังกล่าว จึงนับว่ามีลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากลักษณะทั่วไปของการตั้งหมู่บ้านหรือชุมชนอื่นๆ ในประเทศไทย อันเนื่องมาจากการมีสภาพทางภูมิศาสตร์เฉพาะ เพราะเป็นพื้นที่ที่มีระบบนิเวศแบบพื้นที่ชุ่มน้ำ (Wetland Area) กล่าวคือ บริเวณที่ตั้งถิ่นฐานเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีระบบนิเวศที่สำคัญ 2 แบบซ้อนกันอยู่ นั่นก็คือ “น้ำ” หรือระบบนิเวศแบบ **“กุด”** (Oxbow lake) และ “ป่า” หรือระบบนิเวศแบบ **“ป่าบุ่งป่าทาม”** (flood plain vegetation) อันเป็นลักษณะเฉพาะที่แตกต่างจากชุมชนเขตเมืองทั่วไป

ระบบนิเวศในพื้นที่ที่ศึกษาไม่ว่าจะเป็น “กุด” “ป่าบุ่งป่าทาม” และระบบนิเวศย่อยอื่นๆ นั้นต่างอยู่ในระบบนิเวศใหญ่ที่สำคัญของ “แม่น้ำมูล” อันเป็นระบบนิเวศที่สำคัญต่อวิถีการดำรงชีวิตของชาวอุบลราชธานี และประชากรในเขตอีสานใต้และอีสานตะวันออกอีกหลายจังหวัด

ระบบนิเวศทั้งสองแบบข้างต้นนั้นมี “น้ำ” เป็นปัจจัยหลัก ซึ่งน้ำก็จัดเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับระบบการผลิตที่หล่อเลี้ยงชุมชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าว พื้นที่ดังกล่าวประกอบด้วย “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ขนาดต่างๆ ทั้งเล็กและใหญ่ จำนวนนับสิบแห่ง ซึ่ง “กุด” ต่างๆ เหล่านี้นอกจากจะทำหน้าที่เสมือน “แก้มลิง” ที่รองรับน้ำหลากจากแม่น้ำมูลในฤดูฝน อันเป็นการช่วยบรรเทาภาวะน้ำท่วมเมืองอุบลในแต่ละปีแล้ว วิถีชีวิตของผู้คนในพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ก็มีความผูกพันกับ “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” อย่างลึกซึ้ง เนื่องจาก “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” เป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่เป็นแหล่งทำมาหากินของชาวบ้านนับแต่อดีต จนก่อให้เกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ และระบบนิเวศ สั่ง

สมเป็นภูมิปัญญาในการใช้ประโยชน์จาก “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” ไม่ว่าจะเป็นการทำประมงพื้นบ้าน การปลูกผักริมกุด การเก็บผักและหาของป่าในป่าบุ่งป่าทาม การเลี้ยงวัวควาย รวมไปถึงการปั้นอิฐที่อาศัยดินจากป่าทามเป็นวัตถุดิบ อันเป็นระบบเศรษฐกิจในแง่ของอาชีพที่สืบทอดกันมาแต่อดีต ซึ่งรูปแบบการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศในพื้นที่ดังกล่าวก็หมุนเวียนไปสอดคล้องตามฤดูกาล

นอกจากนี้ สิ่งที่จะต้องกล่าวถึงอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับระบบนิเวศในพื้นที่ที่ศึกษานี้ก็คือ เขตดังกล่าวตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูล และเป็นพื้นที่ลุ่มที่รองรับน้ำจากแม่น้ำใหญ่อีกสายหนึ่งของภาคอีสาน นั่นคือแม่น้ำชี ก่อนที่จะไหลรวมกันเป็นแม่น้ำมูลไปทางทิศตะวันออกสู่แม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม เหตุนี้ระบบนิเวศดังกล่าวจึงเป็นระบบนิเวศย่อยของแม่น้ำโขงด้วย

เพื่อให้เกิดความเข้าใจและเห็นภาพรวมของระบบนิเวศพื้นที่ชุ่มน้ำในบริเวณดังกล่าว จึงขอนำเสนอรายละเอียดโดยสังเขปของระบบนิเวศหลักทั้ง 2 แบบ (กุดและป่าบุ่งป่าทาม) และระบบนิเวศย่อยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

2.1.1. ระบบนิเวศหลัก

ด้วยลักษณะเฉพาะของสภาพภูมิประเทศ ทำให้จังหวัดอุบลราชธานีเป็นจังหวัดที่มีความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ เพราะมีความอุดมสมบูรณ์ทั้งเรื่องดิน น้ำ ป่า ทั้งยังเป็นพื้นที่ที่มีแหล่งน้ำมากที่สุดในภาคอีสาน ไม่ว่าจะเป็นแม่น้ำมูล แม่น้ำชี ลำเซบก ลำเซบาย เป็นต้น อุบลราชธานีจึงเป็นจังหวัดที่มีน้ำท่าบริบูรณ์ ดังชื่อของอำเภอวารินชำราบอันเป็นอำเภอหนึ่งที่อยู่ติดกับตัวจังหวัด ที่มีความหมายว่าเป็น “ดินแดนแห่งสายน้ำ” ได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ การเป็นพื้นที่ชายขอบของที่ราบสูงโคราช ยังทำให้จังหวัดอุบลราชธานีเป็นศูนย์รวมของสายน้ำที่ไหลมาจากหลายจังหวัด ที่ไหลมาบรรจบกันกับแม่น้ำมูลและไหลออกสู่แม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม รวมทั้งแหล่งน้ำสาขาย่อยที่เกิดจากการแบ่งตัวออกจากแม่สายหลักอย่างแม่น้ำมูล ทำให้เกิดแหล่งน้ำและระบบนิเวศขนาดเล็กปลีกย่อยลงไปอีก ซึ่งมีชื่อเรียกเป็นภาษาท้องถิ่นแตกต่างกันออกไปต่างๆ นานา เช่น **“บุ่ง” “ทาม” “กุด” “ฮ่อง” “คู” “บวก”** เป็นต้น อันเป็นการจำแนกชื่อตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ของพื้นที่ ซึ่งลักษณะปลีกย่อยที่เป็นชื่อเฉพาะของท้องถิ่นดังกล่าวยังสามารถแบ่งออกได้อีกมากมาย อย่างไรก็ตาม ในการศึกษาครั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดแบ่งระบบนิเวศหลักนี้ออกเป็น 2 แบบ คือ ระบบนิเวศแบบกุดและระบบนิเวศแบบป่าบุ่งป่าทาม

ก. ระบบนิเวศแบบกุดหรือบุ่ง (Oxbow lake ecosystem)

สำหรับกุดหรือบุ่งที่พบในพื้นที่บริเวณที่ศึกษานี้ พบเห็นเฉพาะกุดหรือบุ่งที่มีน้ำตลอดทั้งปี ซึ่งมีทั้งสิ้น 13 แห่ง คือ[11]

[11] ข้อมูลเกี่ยวกับขนาดของกุด ได้จากการสำรวจของนักวิจัยไทบ้าน (ยกเว้นกุดเผิ่งใหญ่และกุดเผิ่งน้อย ที่ได้จากการสอบถามชาวบ้านในพื้นที่)

1. กุดบ้าน (ตะกุดบ้าน หรือ กุดน้ำใส)

กุดบ้านหรือกุดน้ำใส เป็นกุดที่มีขนาดใหญ่ มีความกว้างประมาณ 129 เมตร และมีความยาวประมาณ 780 เมตร และมีความลึกประมาณ 3 เมตร ทิศเหนือจรดกับชุมชนดอนงิ้ว ทิศใต้จรดกับชุมชนลับแล สำหรับที่มาของชื่อนั้น ในอดีตชุมชนลับแลจะเรียกชื่อกุดแห่งนี้ว่า **"ตะกุดบ้าน"** และต่อมามีการเรียกชื่อให้สั้นลงว่ากุดบ้านเนื่องมาจากตั้งอยู่ใกล้บ้านเรือนของผู้คน ส่วนชื่อ **"กุดน้ำใส"** นั้น เข้าใจว่า เป็นการเรียกชื่อตามลักษณะของกุด เพราะในอดีตน้ำในกุดนี้มีลักษณะค่อนข้างใสมาก ชาวบ้านบางคนบอกว่าสามารถดื่มได้ โดยชาวประมงในอดีต เมื่อลงหาปลาและกระหายน้ำ ก็จะดำน้ำมุดลงไปแล้วดื่มน้ำที่อยู่เหนือผิวดินบริเวณนั้น แต่ปัจจุบันสิ่งนี้เหลือเป็นเพียงตำนาน เนื่องจากน้ำมีลักษณะขุ่นและเน่าเสียในบางช่วงเวลา

ภาพที่ 3.6 แสดงลักษณะทางกายภาพของกุดบ้าน

นอกจากนี้ พื้นที่ริมกุดก็เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุดทั้งสองชุมชนจึงใช้ประโยชน์จากความอุดมสมบูรณ์ดังกล่าวในการทำการเกษตรริมกุดและพื้นที่ใกล้เคียง ซึ่งพืชผักที่ปลูกได้แก่ แตงกวา ถั่ว ผักบุ้ง ผักกระเฉด ซึ่งผักสองประเภทสุดท้ายนี้มักจะปลูกในน้ำริมกุดเป็นหลัก

จากการศึกษาพบว่า อาชีพที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกุดบ้านที่เห็นได้อย่างเด่นชัดในปัจจุบันก็คือ อาชีพหาปลา โดยชุมชนที่หาปลาในบริเวณกุดนี้ได้แก่ ชุมชนลับแล และชุมชนชนดอนงิ้ว ซึ่งอุปกรณ์ที่ใช้หาปลามีหลากหลาย เช่น มอง แห เบ็ดราว เยาะ ลอบ จั่น ฟด เป็นต้น

2. กุดศรีมังคละหรือกุดใหญ่

กุดศรีมังคละ มีความกว้างประมาณ 100 เมตร ยาวประมาณ 1,234 เมตร[12] มีความลึกประมาณ 3 เมตร ทิศเหนือจรดกับบุ่งง้าว ทิศใต้จรดกับชุมชนดอนงิ้ว ทิศเหนือจรดกับชุมชนคูยาง ทิศตะวันออกจรดเตาอิฐชุมชนหาดสวนสุข ทิศตะวันออกจรดบุ่งง้าว ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุดศรีมังคละได้แก่ ชุมชนดอนงิ้ว (ทิศใต้) ชุมชนคูยาง (ทิศเหนือ)

สำหรับที่มาของชื่อนั้น พ่อประศาสตร์ ธนาสนธิ์ พรานปลาจากชุมชนดอนงิ้วที่คุ้นเคยกับการหาปลาในกุดแห่งนี้ เล่าว่า ในอดีตชาวบ้านเรียกว่า กุดใหญ่ ต่อมาพระยาประทุมเทพภักดี (ธน ณ สงขลา) ได้เป็นนายกเทศมนตรีเทศบาลตำบลวารินจึงได้ตั้งชื่อกุดว่า กุดศรีมังคละ อย่างไรก็ตามยังมีชาวบ้านท้องถิ่นเรียกว่ากุดใหญ่

ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่รอบกุด ในบริเวณริมฝั่งชุมชนดอนงิ้วจะมีความลาดชันไม่เหมาะสำหรับการทำเกษตร ขณะที่พื้นที่ทิศตะวันตก (ชุมชนคูยาง) เป็นพื้นที่ราบลุ่มเหมาะสำหรับการทำการเกษตร ดังนั้นผู้คนที่อาศัยอยู่ในชุมชนดอนงิ้วจะใช้ประโยชน์จากกุดในฐานะที่เป็นแหล่งหาปลา ขณะที่ชุมชนคูยางจะใช้ประโยชน์เพื่อทำการเกษตร คือปลูกผักขาย โดยพืชผักที่ปลูกได้แก่ แตงกวา ถั่ว ข้าวโพด ผักคะน้า ผักบุ้ง โดยเฉพาะแตงกวานั้นนับเป็นผักที่ขึ้นชื่อของชุมชนคูยาง เพราะได้ผลผลิตดีและขายได้ราคาเนื่องจากความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่

ในยุคที่ชุมชนเมืองมีการขยายตัว ทำให้พื้นที่กุดลดลงไปเรื่อยๆ ปัจจุบันพื้นที่กุดศรีมังคละถูกแปรสภาพ ทั้งจากโครงการของรัฐและภาคธุรกิจเอกชนเพื่อรองรับอาคารพาณิชย์มากขึ้น มีการถมที่ปรับปรุงภูมิทัศน์เพื่อความสวยงาม และถมที่เพื่อปลูกสร้างอาคารของธุรกิจเอกชน ซึ่งเริ่มปรากฏชัดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 โดยพื้นที่ริมกุดในเขตชุมชนคูยาง ถูกเช่าจากกลุ่มนักธุรกิจเพื่อสร้างโรงแรม ทำให้กุดมีขนาดแคบลงจากอดีตที่มีความกว้างประมาณ 100 เมตร เหลือเพียงประมาณ 60 เมตร ยังผลให้อาชีพปลูกผักหยุดชะงักไปด้วย เพราะไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ริมกุดได้ ส่วนบริเวณริมฝั่งด้านทิศตะวันออกซึ่งเป็นที่ตั้งของชุมชนดอนงิ้ว ก็มีการขายที่ให้กับนายทุนและนักธุรกิจเช่นกัน ทำให้ชุมชนต้องถอยร่นเข้าไปตั้งชุมชนในบริเวณปัจจุบัน ต่อมาในปี พ.ศ. 2546 มีการถมที่ในพื้นที่บางส่วนของกุดศรีมังคละเพื่อปลูกสร้างอาคารโกกังสินค้าขนาดใหญ่ ทำให้ตลิ่งมีความสูงและชันเพิ่มมากขึ้น รวมทั้งกุดมีความลึกมากกว่าเดิมอีกประมาณ 1 เมตร

อย่างไรก็ตาม กุดศรีมังคละก็ยังคงเป็นแหล่งน้ำที่ยังมีความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายของปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ เป็นแหล่งที่เพาะพันธุ์สัตว์น้ำ เป็นศูนย์รวมของนกหลากหลายชนิดได้ลงหาปลาขนาดเล็กกินบริเวณใจกลางกุด นอกจากนี้อาชีพที่ยังสร้างรายได้ให้กับผู้คนที่อาศัยอยู่ริมกุดคืออาชีพหาปลา ที่ยังคงหล่อเลี้ยงชีวิตของผู้คนทั้งสองชุมชนหลายครัวเรือน

3. กุดปลาขาว

[12] ข้อมูลจากพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ พรานปลาที่หาปลาอยู่บริเวณนั้น ซึ่งใช้การคำนวณจากอุปกรณ์หาปลาคือมอง ที่มีความยาว 180 เมตร ต่อมอง 1 ตอน

กุดปลาขาวเป็นกุดที่มีน้ำตลอดทั้งปี มีความกว้างประมาณ 138 เมตร ยาวประมาณ 1,000 เมตร[13] และมีความลึกประมาณ 4 เมตร อาณาเขตทางทิศตะวันตกจรดกับกุดบ้านซึ่งเป็นหัวกุดที่มีความตื้นเขิน ทิศเหนือติดกับกุดปลาขาวน้อยซึ่งพื้นที่เป็นสันทรายเดินข้ามได้ ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุดนี้ก็คือ ชุมชนกุดปลาขาว (ทิศเหนือ) และชุมชนวัดวารินทราราม (ทิศใต้) สาเหตุที่กุดแห่งนี้มีชื่อว่ากุดปลาขาว เนื่องมาจากปลาที่ชาวบ้านอาศัยอยู่ในบริเวณนี้จับได้จากกุดจำนวนมากคือปลาขาว ชาวบ้านจึงเรียกชื่อกุดแห่งนี้ว่า “กุดปลาขาว”

นอกเหนือไปจากการเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลาตามธรรมชาติแล้ว ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ริมฝั่งกุดปลาขาว ยังเป็นพื้นที่เหมาะสำหรับทำการเกษตรริมน้ำ ชุมชนริมกุดจึงได้ใช้พื้นที่ทำการเกษตรปลูกผักริมกุด ผักที่ชาวบ้านปลูกได้แก่ ผักคะน้า ผักบุ้ง ผักกระเฉด ขณะที่ริมฝั่งของกุดปลาขาวจะหนาแน่นไปด้วยบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของผู้คนในชุมชน

ในปี พ.ศ. 2543 เทศบาลเมืองวารินชำราบ ได้มีโครงการปรับปรุงภูมิทัศน์ โดยการจัดสร้างอาคารศูนย์จำหน่ายสินค้าสำหรับนักท่องเที่ยว และลานกีฬา โดยการถมที่บางส่วนของกุด ทำให้พื้นที่ของกุดแคบลง และกุดต่าง ๆที่ที่อยู่ในเขตพื้นที่ของโครงการดังกล่าวล้วนได้รับผลกระทบในลักษณะเดียวกัน

4. กุดเป่ง

กุดเป่งเป็นกุดที่มีน้ำตลอดปี กว้างประมาณ 121 เมตร และยาวประมาณ 700 เมตร ลึกประมาณ 3 เมตร ทิศตะวันออกที่เรียกว่า “หัวกุด” จรดกับกุดบ้าน ทิศตะวันตกเรียกว่า “ยอดกุด” ติดถนนดินที่เชื่อมจากกุดเป่งไปดอนงิ้วและเชื่อมกับลำห้วยคำนางรวย

ที่มาชื่อของ “กุดเป่ง” นั้น เข้าใจว่าน่าจะตั้งตามชื่อของลักษณะของน้ำจากคำว่า “เป่ง” ภาษาอิสานแปลว่า การขุดร่องน้ำให้น้ำไหลถึงกันได้

ลักษณะของพื้นที่บริเวณกุดเป็นป่าบุ่งป่าทามและมีหวายขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ชุมชนกุดเป่งและชุมชนดอนงิ้วมีอาชีพทำการเกษตรกรรม ปลูกดอกไม้ส่งขายภายในตัวจังหวัดอุบลราชธานี อำเภอวารินชำราบและจังหวัดใกล้เคียง เช่นจังหวัดศรีสะเกษ นอกจากการเกษตรริมกุดแล้ว ยังมีการหาปลา ซึ่งอุปกรณ์ที่ใช้ในการหาปลาได้แก่ จั่น ลอบ ฟด นอกจากอุปกรณ์หาปลาแล้ว บ้านเรือนของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุดมักจะมีเรือที่ใช้เป็นพาหนะในการหาปลา และเป็นพาหนะที่ใช้เดินทางไปมาหาสู่กันระหว่างชุมชนดอนงิ้วและชุมชนกุดเป่งซึ่งอยู่คนละฟากอีกด้วย

ปัจจุบันพื้นที่ริมกุดเป่งมีผักตบชวาขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ขณะที่ในอดีตนั้นในบริเวณดังกล่าวจะเต็มไปด้วยบัวเป็นจำนวนมาก แต่เมื่อมีผักตบชวาซึ่งเป็นพืชน้ำที่ขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็ว บัวก็เริ่มมีจำนวนลดลง ขณะเดียวกันสภาพพื้นดินของกุดก็กลายเป็นโคลนตม เนื่องจากน้ำในกุดไม่

[13] ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ นายเข็มเพชร กอมณี ชาวบ้านชุมชนกุดปลาขาว ซึ่งอ้างข้อมูลจากที่เคยมีการวัดขนาดของกุดเพื่อใช้สำหรับการแข่งเรือในอดีต

มีการถ่ายเท เพราะมีการสร้างพนังกั้นน้ำในบริเวณฮ่องกุดเป่งและบริเวณกุดปลาขาว นอกจากนี้การสร้างพนังกั้นน้ำดังกล่าวยังทำให้การลงกุดเพื่อหาปลาของชาวบ้านทำได้ยากกว่าเดิม อีกทั้งปริมาณของปลาที่จับได้ลดลงกว่าเดิม เนื่องจากน้ำในกุดนั้นเน่าเสียเพราะมีการทิ้งน้ำใช้จากชุมชนลงในกุด

5. กุดตะกวย

กุดตะกวยจัดเป็นกุดขนาดกลาง มีความกว้างประมาณ 58.50 เมตร ยาวประมาณ 1000 เมตร ความลึก 1.80 เมตร ทิศตะวันออกติดกับกุดศรีมังคละ ทิศตะวันตกติดกับป่าบุ่งป่าทาม ทิศเหนือติดกับกุดใหญ่และปากเจ้าหมื่น ทิศใต้ติดกับพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม กุดตะกวยยังไม่ทราบที่มาของกุดอย่างชัดเจน และจากคำบอกเล่าของชาวบ้านถึงที่มาของชื่อกุด ก็อธิบายความเป็นมาแตกต่างกันไปดังจะได้กล่าวถึงต่อไปนี้

พ่ออุดม เผ่าภูรี นักวิจัยไทบ้านคนหนึ่งจากชุมชนหาดสวนสุขอธิบายว่า “ที่เรียกชื่อว่ากุดตะกวยเนื่องมาจากรูปทรงของกุดที่มีลักษณะคล้ายกับกรวย”

ขณะที่นายสมนึก วงศ์ทะเล นักวิจัยไทบ้านจากชุมชนลับแลอธิบายว่า “ในอดีตว่าบริเวณกุดแห่งนี้มีเถาวัลย์ขึ้นตามต้นไม้ใหญ่ แล้วมีกา (นก) มายืนเกาะเถาวัลย์แล้วโยกเล่น ซึ่งภาษาอีสานเรียกอาการเช่นนี้ว่า “กวย”(ไกว) จึงเรียกติดปากว่ากุดกากวย ต่อมาชื่อเรียกเพี้ยนเป็นกุดตากวย”

ส่วนพ่อประศาสตร์ ธนาสนธิ์ นักวิจัยไทบ้านด้านประมงพื้นบ้านจากชุมชนดอนงิ้วเล่าว่า “เมื่อก่อนในฤดูน้ำหลาก ก่อนวันแข่งเรือชาวบ้านจะได้ยินเสียงตีกลองตีฆ้องดังมาจากทางปากเจ้าหมื่นลงมา ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเทพชื่อเจ้ากวยจึงเรียกกุดแห่งนี้ว่ากุดตะกวย”

ลักษณะทางกายภาพของพื้นที่กุด จะมีพืชพันธุ์ขนาดเล็กขึ้นอยู่ในน้ำและริมฝั่ง ซึ่งปลาและสัตว์น้ำได้ใช้เป็นที่อยู่อาศัย ขณะเดียวกันบริเวณผิวน้ำมีวัชพืชขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งนี้พื้นที่บริเวณกุดตะกวยยังมีความอุดมสมบูรณ์เพราะยังไม่ถูกบุกรุกสร้างสิ่งก่อสร้างเช่นกุดอื่นๆ

สำหรับการทำประมงพื้นบ้านบริเวณกุดตะกวยนั้น ชุมชนที่ลงหาปลาได้แก่ ชุมชนดอนงิ้วและชุมชนหาดสวนสุข เนื่องจากชุมชนมีพื้นที่ใกล้กุดและสามารถพายเรือล่องผ่านทะลุถึงกันได้ อุปกรณ์ที่ชาวบ้านใช้หาปลาในกุดตะกวย ส่วนมากได้แก่ มองและเบ็ดเผือก

6. กุดขี้เห็น

เป็นกุดที่มีขนาดกลาง มีความกว้างประมาณ 57.30 เมตร ยาวประมาณ 480 เมตร ทิศตะวันออกติดกับกุดตะกวย ทิศตะวันตกติดกับพื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์และป่าบุ่งป่าทาม ทิศเหนือติดกับกุดตะกวย และป่าบุ่งป่าทาม ทิศใต้จรดชุมชนดอนงิ้วและฮ่องกุดเป่ง กุดขี้เห็นเป็นร่องน้ำที่แยกสาขาออกมาจากกุดตะกวย

ที่มาของชื่อนั้น ก็สืบเนื่องมาจากบริเวณกุดขี้เห็นมีต้นไม้ที่เป็นเอกลักษณ์ของกุดจำนวนมาก คือ ต้นขี้เห็น ทำให้ชาวบ้านเรียกกุดแห่งนี้ว่า “กุดขี้เห็น” กลุ่มคนที่มาหาปลาในบริเวณกุดขี้

เห็น ได้แก่ ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนกุดเป่ง ชุมชนหาดสวนสุข อุปกรณ์ที่ใช้ในการหาปลาส่วนใหญ่ได้แก่ เบ็ดเผือก และมอง แต่ก่อนชาวบ้านหนองตะโผ่นได้มาทำสวนแตงกวาตลอดแนวกุด

7. กุดเผิ่งใหญ่

กุดเผิ่งใหญ่ (หรือภาษาไทยเรียกว่า ผึ้งใหญ่) จัดว่าเป็นกุดที่มีขนาดเล็ก เพราะมีลักษณะเป็นร่องน้ำที่ไหลเชื่อมต่อกับกุดผึ้งน้อย ขนาดของกุดกว้างประมาณ 50 เมตร และยาวประมาณ 600 เมตร ทิศเหนือติดกับชุมชนท่ากอไผ่ ทิศตะวันออกติดกับชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุดคือชุมชนหาดสวนสุข ในอดีตบ้านเรือนที่อยู่รมกุดเผิ่งใหญ่ได้หาปลากินหลังจากว่างเว้นจากการทำงานรับจ้าง เวลาน้ำหลาก น้ำมูลจะไหลผ่านไปยังกุดศรีมังคละ

8. กุดเผิ่งน้อย

กุดเผิ่งน้อย (หรือภาษาไทยเรียกว่า ผึ้งน้อย) เป็นกุดที่มีขนาดเล็กเช่นเดียวกับกุดเผิ่งใหญ่ มีความกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 300 เมตร กุดเผิ่งน้อยเป็นกุดที่ไหลผ่านกลางชุมชนหาดสวนสุข ทิศใต้ติดกับป่าบุ่งป่าทาม ทิศเหนือติดกับกุดเผิ่งใหญ่บริเวณที่ตั้งของวัดหาดสวนสุขในปัจจุบัน

ในอดีต กุดเผิ่งน้อยนับเป็นกุดที่มีความสำคัญต่อชุมชนหาดสวนสุข กล่าวคือชุมชนหาดสวนสุขได้หาปลาในกุดเผิ่งน้อยในเวลาเลิกจากทำงาน ส่วนน้ำในกุดก็ถูกนำมาใช้ในครัวเรือน แต่ต่อมาเมื่อชุมชนมีการขยายตัวทำให้กุดผึ้งน้อยตื้นเขินและแคบลงไปเรื่อย ๆ การใช้ประโยชน์ก็ลดลงตามลำดับ

ในปี พ.ศ.2536 มีการสร้างโรงแรมอุบลบุรีรีสอร์ทซึ่งพื้นที่ส่วนหนึ่งเป็นกุดเผิ่งน้อย ทำให้กุดเผิ่งน้อยถูกตัดขาดจากกุดศรีมังคละ และกุดเผิ่งน้อยที่เคยไหลไปบรรจบกับกุดเผิ่งใหญ่ถูกแบ่งออกเป็นช่วง อีกทั้งการขยายตัวของชุมชน และการสร้างสิ่งปลูกสร้าง ทำให้กุดถูกถมในแต่ละจุด ปัจจุบันกุดผึ้งน้อยเหลือเพียงร่องรอยที่พอมองเห็นว่าเป็นกุดเท่านั้น

9. กุดเต่า

กุดเต่าจัดเป็นกุดขนาดเล็ก มีความกว้างประมาณ 100 เมตร ยาวประมาณ 500 เมตร ความลึกประมาณ 1 เมตร ทิศตะวันออกติดกับชุมชนดีงาม ทิศตะวันตกติดกับถนนอุบลฯ - วารินฯ ที่เรียกว่ากุดเต่าเพราะกุดแห่งนี้มีลักษณะคล้ายเต่าที่โผล่หัวออกมา ซึ่งบริเวณส่วนหัวเรียกว่าหัวกุด ซึ่งอยู่บริเวณชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนที่อยู่ริมกุดและใกล้กุดเต่ามากที่สุดคือชุมชนดีงาม

กุดเต่าหากมองไปจากถนนอุบลฯ-วาริน จะไม่รู้เลยว่าบริเวณดังกล่าวเป็นกุด เนื่องจากบริเวณกุดเต็มไปด้วยพันธุ์ไม้ขนาดเล็กมากมายอันเป็นระบบนิเวศของป่าบุ่งป่าทาม อย่างไรก็ตามจากการลงไปสำรวจพบว่านอกจากป่าบุ่งป่าทามแล้ว กุดเตายังมีวัชพืชเป็นหญ้าคาเต็มพื้นที่ จนแทบจะไม่เห็นน้ำเลย

นอกจากนี้กุดเต่ายังชุกชุมไปด้วยพันธุ์ปลาหลากหลายชนิด ทำให้กุดเป็นแหล่งทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน โดยชุมชนที่เข้ามาหาปลาในบริเวณกุดเต่า ส่วนใหญ่ก็คือชุมชนดีงามและ

ชุมชนหาดสวนยา อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันในบริเวณกุดเต่ามีวัชพืชขึ้นอยู่หนาแน่นและมีโคลนที่ไม่ได้รับการขุดลอกมานานหลายปี ทั้งยังมีไมยราพยักษ์เกิดขึ้นอยู่เป็นจำนวนมาก นับเป็นอุปสรรคต่อการหาปลาของชาวบ้านเป็นอย่างมาก

10. กุดไข่นุ่นหรือกุดไค้นุ่น

กุดไข่นุ่นหรือกุดไค้นุ่น จัดว่าเป็นกุดที่มีขนาดใหญ่ มีความกว้างประมาณ 200 เมตร ความยาว 580 เมตร และแคบที่สุด 100 เมตร ทิศตะวันตกจรดถนนวาริน – อุบลและทิศเหนือติดกับโนนกุดเต่า ทิศตะวันออกและทิศใต้ติดกับชุมชนเกตุแก้วและท่าบุ้งมั่ง ชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้กุดคือ ชุมชนท่าบ่งมั่ง และชุมชนดีงาม เนื่องจากในอดีตบริเวณกุดมีต้นไค้นุ่น (ไข่นุ่น ในภาษาไทย) อยู่เป็นจำนวนมากเป็นสัญลักษณ์ของกุด ทำให้ชาวบ้านเรียกกุดว่า “กุดไข่นุ่น”

พื้นที่กุดไข่นุ่นปัจจุบัน อยู่ในเขตพื้นที่สาธารณะของเทศบาลเมืองวารินชำราบ พื้นที่โดยรอบกุดเป็นป่าบุ่งป่าทามมีพันธุ์ไม้ขนาดเล็ก ขณะที่ต้นไข่นุ่นเริ่มหมดไปแล้ว อีกทั้งบริเวณนี้ยังเป็นแหล่งหามันแซงที่ชุมชนใกล้เคียงหาขุดมันแซงไปขาย ชุมชนที่หามันแซงได้แก่ ชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนดีงาม และ ชุมชนท่าบังมั่ง

ในอดีต ชุมชนที่อยู่ใกล้กุดได้แก่ชุมชนคูยาง ชุมชนดีงาม ได้อาศัยพื้นที่ริมกุดไข่นุ่นปลูกผักประเภทแตงกวา ถั่ว ต่อมาเมื่อชุมชนขยายตัว ชุมชนคูยางได้ย้ายออกไปตั้งชุมชนบริเวณกุดศรีมังคละ จึงได้ไปปลูกผักริมกุดศรีมังคละ เพราะใกล้ชุมชน นอกจากนี้ในอดีตยังมีกลุ่มปั้นอิฐ ที่มีเตาเผาอิฐอยู่บริเวณริมกุด ต่อมาได้เลิกกิจการไปในช่วงประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา เนื่องจากเจ้าของกิจการย้ายไปอยู่ชุมชนใหม่คือชุมชนหาดสวนสุข

ปัจจุบันชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้กุดจะหาปลาในช่วงเลิกงาน และปลาก็มีจำนวนมากหากินได้ง่าย ส่วนใหญ่จะหามาไว้กินภายในครัวเรือน ชุมชนที่หาปลาในกุดไข่นุ่นคือ ชุมชนดีงาม ชุมชนท่าบ่งมั่ง ชุมชนหาดสวนยา และชุมชนใหม่คือชุมชนเกตุแก้ว อุปกรณ์ที่ใช้หาปลาส่วนใหญ่ก็ได้แก่ แห เบ็ด มอง

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา เกิดเหตุการณ์น้ำท่วมต่อเนื่องเป็นเวลาหลายปีทำให้พื้นที่บริเวณกุดไข่นุ่นเต็มไปด้วยวัชพืชและมีต้นไมยราพยักษ์ขึ้นอยู่ในพื้นที่กุดจำนวนมาก บริเวณที่เคยลงไปหาปลาได้พบว่ามีสภาพเป็นดินโคลนยากต่อการหาปลา ทำให้กลุ่มที่มีอาชีพหาปลาเปลี่ยนไปหาปลาในบริเวณบุ่งง้าวและแม่น้ำมูลแทน

11. บุ่งง้าว

บุ่งง้าว จัดเป็นบุ่งที่มีขนาดใหญ่ มีความกว้างประมาณ 40.20 เมตร ความยาวประมาณ 1,446 เมตร ลึกประมาณ 1.80 เมตร ทิศใต้ติดกับชุมชนกุดปลาขาว ทิศเหนือติดกับบ่อบำบัดน้ำเสีย ทิศตะวันตกติดกับกุดศรีมังคละ ทิศตะวันออกติดกับแม่น้ำมูล ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมบุ่งง้าวได้แก่ ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนเกตุแก้ว และชุมชนท่าบ่งมั่ง

บุ่งง้าวมีลักษณะโค้งงอคล้ายตะขอหรือง้าว ชาวบ้านจึงเรียกกุดนี้ว่า “บุ่งง้าว” ลักษณะทางกายภาพ บริเวณริมบุ่งก็จะเป็นพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งในช่วงปี พ.ศ. 2518 ได้มีชุมชนเกตุแก้วเข้ามาบุกเบิกสร้างเพิงพักเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนพื้นที่ริมกุดชาวบ้านได้ปลูกผัก เช่น แตงกวา ถั่ว ผักคะน้า ข้าวโพดและต้นปอส่งขายตลาดวาริน

นอกจากนี้บุ่งง้าวยังเป็นแหล่งน้ำที่ชาวบ้านใช้อุปโภคและบริโภคในครัวเรือน อีกทั้งชุมชนที่ตั้งอยู่ริมบุ่งง้าวได้หาปลาทั้งกินและขาย ขณะที่พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามซึ่งมีต้นมันแซงขึ้นอยู่ทั่วไป ชาวบ้านก็ได้เก็บขายสร้างรายได้ให้แก่ชุมชน

บุ่งง้าวยังมีความสำคัญ ในฐานะที่เป็นแหล่งหาปลาที่สำคัญ เนื่องจากบุ่งง้าวทำให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในเชิงระบบนิเวศที่เกิดจากแม่น้ำสายหลักและนำไปสู่ระบบนิเวศอื่นๆ โดยผ่านบุ่งง้าวเชื่อมต่อไปยังกุดศรีมังคละและกุดอื่นๆ ทำให้ปลาจากแม่น้ำมูลส่วนหนึ่งจะผ่านมาทางบุ่งง้าวและส่วนหนึ่งจะมาทางปากเจ้าหมื่นและกุดปลาขาว ในช่วงฤดูน้ำหลากเป็นช่วงที่ปลาวางไข่ บุ่งง้าวจึงมีความสำคัญต่ออาชีพหาปลาของคนในเขตพื้นที่ริมกุด อุปกรณ์ที่ใช้หาปลาได้แก่ เบ็ด มอง แห กลุ่มที่หาปลาเป็นอาชีพส่วนใหญ่จะมีเรือพายสำหรับหาปลา กลุ่มที่หาปลากินจะมีเพียงแหที่ใช้หว่านในพื้นที่ระดับความลึกไม่มากบริเวณริมบุ่งง้าว

ในปี พ.ศ. 2542 เทศบาลได้สร้างบ่อบำบัดน้ำเสียขึ้น ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นพื้นที่ริมบุ่งง้าว ประกอบกับมีการสร้างถนนริมบ่อบำบัดน้ำเสียของเทศบาล และถนนเชื่อมจากหน้าสหกรณ์ผ่านชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนท่าบังมั่ง จนถึงถนนระหว่างอุบลฯ-ชุมชนกุดปลาขาว ทำให้พื้นที่กุดมีขนาดลดลง ปัจจุบันบุ่งง้าวมีขนาดความกว้างเหลือเพียง 100 เมตร การสร้างถนนตัดผ่านบุ่งง้าวทำให้น้ำไหลไม่สะดวก เกิดภาวะน้ำไหลช้าเพราะท่อระบายน้ำระหว่างถนนมีขนาดเล็ก

12. บุ่งเป็ดใหญ่

บุ่งเป็ดใหญ่ จัดเป็นบุ่งที่ขนาดกลางรองลงมาจากบุ่งง้าว มีเนื้อที่ประมาณ 100 ไร่ ความกว้างประมาณ 114 เมตร ความยาวประมาณ 1,400 เมตร ความลึกประมาณ 1 เมตร ทิศเหนือเชื่อมกับแม่น้ำมูล ทิศตะวันออกติดกับโนนบ้านท่ากกเสียวและถนนบ้านกุดปลาขาว ทิศใต้ติดกับชุมชนกุดปลาขาว ทิศตะวันตกติดกับวัดหายโศก โนนคูสวนโนนปู่ตา

ปัจจุบันบุ่งเป็ดใหญ่มีถนนลูกรังตัดผ่าน ซึ่งเกิดจากที่นายทุนทำถนนเพื่อไปขุดเอาหน้าดินมาถมที่บริเวณที่ตั้งของห้างสรรพสินค้าทั้ง 2 แห่งในปัจจุบัน ลักษณะของบุ่งนี้ หน้าแล้งน้ำจะแห้งมีเหลือบางพื้นที่ที่เป็นหนอง ที่เรียกว่าบุ่งเป็ดใหญ่นั้น เนื่องจากมีนกเป็ดมาลงจำนวนมาก ในเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน ทำให้ชาวบ้านเรียกว่า บุ่งเป็ด กลุ่มที่มาหาปลาบริเวณบุ่งเป็ดได้แก่ ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนเกตุแก้ว และชาวบ้านท่ากกเสียว เครื่องมือที่ใช้ได้แก่ มอง แห ในช่วงฤดูแล้งน้ำเริ่มลด จะมีชาวบ้านท่ากกเสียวประมาณ 7-8 คนใช้ลอบและตาข่ายดักปลาหรือเรียกว่า “ลงต้อน” มาหาปลาบริเวณบุ่งเป็ด หลังจากที่น้ำลดลงไปได้ระดับหนึ่งก็จะมีขาวบ้านท่ากกเสียวปลูกผักกระเฉดขาย

13. บุ่งเป็ดน้อย

บุ่งเป็ดน้อย จัดว่าเป็นบุ่งขนาดเล็ก เป็นบุ่งใหม่เกิดจากการกัดเซาะของกระแสน้ำจากแม่น้ำมูลจึงมีลักษณะเป็นบุ่งขนาดเล็ก มีความกว้างประมาณ 30 เมตร ยาวประมาณ 500 เมตร ทิศเหนือปากบุ่งเชื่อมกับแม่น้ำมูล ทิศตะวันออกติดกับวัดหายโศก ทิศใต้ติดกับถนนลูกรังท่ากกเสียว-ท่าบ้งมั่ง ส่วนที่มาของชื่อก็สืบเนื่องมาจากอยู่ใกล้กับบุ่งเป็ดใหญ่ และมีลักษณะทางกายภาพคล้ายๆ กัน

ข. ระบบนิเวศแบบป่าบุ่งป่าทาม

งานศึกษาเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามที่ผ่านมานั้น มักจะเป็นงานศึกษาเกี่ยวกับป่าบุ่งป่าทามที่อยู่นอกเขตเมืองแทบทุกชิ้น ไม่ว่าจะเป็นงานศึกษาของนักวิชาการในสถาบันการศึกษา และนักวิชาการป่าไม้ เช่น ประสิทธิ์ คุณุรัตน์ (2535, 2537, 2544) ศันสนีย์ ชูแวว (2544) และ วิสูตร อยู่คง (2544) หรืองานศึกษาของ “นักวิจัยไทบ้าน” เช่น คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูน (2545) เครือข่ายองค์กรชาวบ้านร่วมอนุรักษ์ป่าทามแม่น้ำมูน 3 จังหวัด (2547) หรือ คณะนักวิจัยไทบ้านลุ่มน้ำสงคราม (2547) เป็นต้น แต่ไม่พบว่ามีงานศึกษาป่าบุ่งป่าทามในเขตเมืองดังที่โครงการวิจัยนี้ได้ดำเนินการ จนอาจจะกล่าวได้ว่าป่าบุ่งป่าทามแห่งนี้ เป็น “ป่าบุ่งป่าทามในเขตเมืองที่ถูกมองข้าม”

จากการศึกษา เราพบว่าบริเวณพื้นที่ที่ทำการศึกษานี้ แม้จะเป็นพื้นที่ “เขตเมือง” เพราะเป็นพื้นที่เขตรอยต่อของจังหวัดอุบลราชธานีกับอำเภอวารินชำราบ แต่ก็เป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ของป่าบุ่งป่าทามอยู่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ราบลุ่มซึ่งมีอาณาเขตเชื่อมต่อกับกุดและบุ่งทาม ทั้งยังมีชุมชนตั้งรายล้อม เช่น ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนลับแล ชุมชนท่าบ้งมั่ง ชุมชนดีงาม และชุมชนกุดปลาขาว บางชุมชนก็อยู่ในเขตของป่าบุ่งป่าทาม เช่น ชุมชนเกตุแก้ว ซึ่งชุมชนเหล่านั้นต่างก็พึ่งพาและพึ่งพิงระบบนิเวศของบุ่งทามมากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป ทั้งนี้พื้นที่ของป่าบุ่งป่าทามที่พบในพื้นที่ทั้ง 10 ชุมชน มีจำนวนทั้งสิ้นประมาณ 170 ไร่

แม้ว่าชุมชนที่ศึกษาจะเป็นชุมชนในเขตเมือง ทว่าเราก็พบว่าการพึ่งพาระบบนิเวศแบบป่าบุ่งป่าทามมีอยู่ในทุกชุมชน และในบางชุมชนก็ยังมีสูงดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อๆ ไป

2.1.2. ระบบนิเวศย่อย

นอกเหนือไปจากระบบนิเวศน์หลักที่กล่าวแล้วคือระบบนิเวศแบบกุดและป่าบุ่งป่าทาม จากการศึกษายังพบว่ามีระบบนิเวศย่อยในพื้นที่ศึกษา ดังนี้

ดอน

เป็นภูมิประเทศที่เป็นที่สูงของทาม บริเวณที่เป็นดอนนั้นน้ำไม่ท่วม นานนานครั้งจึงมีน้ำท่วม ดอนจึงเป็นแหล่งชุมนุมของสัตว์ในฤดูน้ำหลาก พันธุ์พืชที่เกิดอยู่บนดอนดอนคือพืชบก ในส่วนของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของดอนไว้ดังนี้

“ดอน คือ ดินที่โผล่เป็นเกาะอยู่กลางแม่น้ำ บนดอนมีพืชพันธุ์ต่างๆ เกิดอยู่” (วีระชัย ธานี, ชุมชนเกตุแก้ว)

“ดอน คือ ดินที่มีความสูงมากกว่าพื้นดินที่อยู่รอบๆ ดอนบางดอนก็อยู่กลางน้ำ” (อาทิตย์ บุญกลิ่น, ชุมชนหาดสวนยา)

“ดอน คือ ดินที่เป็นเนินสูงขึ้นเล็กน้อย มีพืชพันธุ์เกิดขึ้นบนดอน” (ขาน อุทาจันทร์, ชุมชนลับแล)

“ดอน คือ พื้นที่สูงที่มีน้ำล้อมรอบ บนดอนมีป่าบุ่งป่าทาม” (ประศาสตร์ ธนาสนธิ์, ชุมชนดอนงิ้ว) ในพื้นที่ศึกษาพบว่ามีพื้นที่ที่เป็นดอนก็คือชุมชนดอนงิ้ว มีเนื้อที่ประมาณ70 ไร่

โนน

โนน เป็นภูมิประเทศที่สูงของทาม น้ำมักจะไม่ท่วม หรือนานๆ ครั้งจึงจะเกิดน้ำท่วม จึงเป็นแหลงที่ชุมนุมของสัตว์ในฤดูน้ำหลาก ลักษณะของพันธุ์พืชจะประกอบไปด้วยพืชพันธุ์ บกขึ้นปะปนมาก เช่น ตะเคียน ยาง สะแบง พอก เป็นต้น ในส่วนของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของบุ่งไว้ว่า “โนน คือ พื้นดินที่สูงขึ้นจาดพื้นดินระดับปกติ โนนจะมีความสูงประมาณ 30 เมตร” (ประศาสตร์ ธนาสนธิ์, ชุมชนดอนงิ้ว)

หาด

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของหาดไว้ว่า

“หาด คือ พื้นดินปนทรายที่ลาดยาวลงไปในแม่น้ำมูล (อาทิตย์ บุญกลิ่น, ชุมชนหาดสวนสุข)

ในบริเวณพื้นที่ศึกษาพบระบบนิเวศย่อยแบบหาดอยู่ 2 แห่ง คือ หาดสวนยา เป็นหาดที่อยู่ติดกับแม่น้ำมูล และ หาดสวนสุข เป็นหาดริมแม่น้ำมูล ทิศใต้จรดกับหาดสวนยา ทิศตะวันออกจรดกับบ้านช่างหม้อ ตำบลวารินชำราบ

ฮ่อง

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของบุ่งไว้ว่า

“ฮ่อง คือ ร่องน้ำที่มีความยาวประมาณ 3 – 4 เมตร” (สมนึก ธรรมวิชา, ชุมชนดอนงิ้ว)

น้ำซับ

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของบุ่งไว้ว่า

“น้ำซับ คือ น้ำที่ไหลออกมาจากใต้ผิวดิน” (คำแก้ว จันทร์หอม, ชุมชนกุดปลาขาว)

“น้ำซับ คือ น้ำที่ซึมออกมาจากพื้นดินและไหลไปตามพื้นดิน บริเวณที่มีน้ำซับสามารถปลูกเตยได้ดี” (ขาน อุทาจันทร์, ชุมชนลับแล)

“น้ำซับ คือ น้ำที่ไหลซึมออกมาจากผิวดิน” (ประศาสตร์ ธนาสนธิ์, ชุมชนดอนงิ้ว)

บริเวณที่พบว่ามีน้ำซับคือชุมชนลับแล ซึ่งมีกระจายอยู่ตามริมกุดบ้าน

น้ำบุ้น

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของน้ำบุ้นไว้ว่า

“น้ำบุ้น คือ น้ำที่ผุดออกมาจากพื้นดิน ลักษณะการผุดของน้ำคล้ายกับน้ำเดือด น้ำที่ผุดออกมาใส เย็น มีรสจืด น้ำที่ผุดออกมาสามารถนำมาบริโภคได้” (ขาน อุทาจันทร์, ชุมชนลับแล)

“น้ำบุ้น คือ ตาน้ำที่มีน้ำไหลออกมาจากใต้ดิน สังเกตเห็นว่ามีฟองอากาศผุดออกมาด้วย” (โอภาส เจริญพจน์, อายุ 51 ปี, ชุมชนลับแล)

น้ำโจ้ก

ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในบริเวณพื้นที่ศึกษาได้ให้นิยามความหมายของน้ำโจ้กไว้ว่า

“น้ำโจ้ก คือ น้ำบุ้นที่ผุดออกมาจากพื้นดิน แล้วมีการวางท่อรอบตาน้ำเพื่อกักน้ำไว้ใช้” (ขาน อุทาจันทร์, ชุมชนลับแล)

คู

เป็นลักษณะภูมิสัณฐานที่เป็นสันคันดิน หรือแนวดินบนที่ราบป่าบุ่งป่าทามที่ทอดยาวไปตามสายน้ำ คูเกิดจากการเคลื่อนตัวตัวของสันคันดินธรรมชาติ หรือเกิดจากการไหลเวียนของน้ำในวัฏจักรต่างๆ

หัวยอด หรือยอดกุด

เป็นลักษณะของกุดที่เป็นคอคอดของกุดหนึ่งเชื่อมกับอีกกุดหนึ่งด้วยฮ่อง หรือร่องน้ำทำให้เกิดกุดที่กว้างแล้วแคบเข้าไปต่อเชื่อมกับกุดที่กว้าง

บวก

มีลักษณะเล็กกว่ากุดบุ่ง และหนองพื้นที่เป็นหลุมหลุบต่ำช่วงน้ำลดจะเกิดน้ำขังอยู่บริเวณบวกมีปลาตกค้างชาวบ้านจะลงหาปลาที่ติดค้างมากินส่วนใหญ่จะเป็นปลาขนาดเล็ก

ด้านที่ 3 ด้านเศรษฐกิจสังคมวัฒนธรรม (ภูมิวัฒนธรรม)

ด้านเศรษฐกิจ

พื้นที่ศึกษาในครั้งนี้ ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่เป็นจุดเชื่อมระหว่างตัวเมืองอุบลราชธานีกับตัวเมืองวารินชำราบ โดยมีแม่น้ำมูลและกุดต่างๆ เป็นเส้นแบ่งเขตแดน ทำให้พื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทั้งในเชิงทรัพยากรและในเชิงเศรษฐกิจสังคม

ในแง่ของทรัพยากรนั้น พื้นที่บริเวณนี้เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ซึ่งหล่อเลี้ยงผู้คนในบริเวณนี้ ซึ่งมีจำนวนร่วม 10,000 คน มาแต่อดีต อีกทั้งทรัพยากรบางอย่าง เช่น ปลา อิฐ ยังได้กระจายไปยังชุมชนอื่นๆ รวมทั้งจังหวัดต่างๆ ผ่านระบบการซื้อขายและการแลกเปลี่ยนในรูปแบบต่างๆ อีกด้วย ดังนั้น ทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในพื้นที่แห่งนี้จึงมีความสำคัญในเชิงเศรษฐกิจอยู่ไม่น้อย

ทั้งนี้ในแง่เศรษฐกิจนั้น ด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์ที่อยู่ใกล้เขตเมือง ทำให้อิทธิพลเมืองหรือความเป็นเมืองได้เข้ามาถึงชุมชนอย่างไม่ยากเย็นนัก อย่างไรก็ตาม ด้วยลักษณะภูมินิเวศที่เป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ ก็มีส่วนใหญ่การขยายตัวของเมือง (ในเชิงกายภาพ) ถูกจำกัดอยู่เฉพาะบริเวณที่อยู่สองข้างเส้นทางคมนาคมสายวาริน-อุบลฯ โดยจะพบว่ามีการปรับพื้นที่โดยการถมที่ ส่งผลให้เปลี่ยนจากพื้นที่ชุ่มน้ำ หรือที่ลุ่ม กลายเป็นพื้นที่บกสำหรับปลูกสร้างอาคารพาณิชย์และที่อยู่อาศัย ซึ่งในบางกรณีก็มีการถมที่สูงร่วม 5 เมตร ด้วยเหตุนี้ อาคารบริเวณที่ติดกับถนนทั้งสองข้างเกือบทั้งหมดนั้นเป็นอาคารพาณิชย์ของบริษัทห้างร้านต่างๆ โดยมีอาคารบ้านเรือนซ่อนอยู่ด้านหลังอาคารเหล่านั้น ในส่วนของคนงานของบริษัทห้างร้านต่างๆ เหล่านี้ ส่วนหนึ่งก็เป็นคนในชุมชน

นอกจากนี้ การอยู่ใกล้กับตัวเมืองทำให้ชุมชนบางส่วน แปรสภาพกลายเป็นที่รองรับบรรดาคนงานที่ทำงานตามบริษัทห้างร้านต่างๆ ดังจะพบเห็นการปรับสภาพบ้านพักอาศัยให้เป็นร้านอาหารตามสั่ง ร้านก๋วยเตี๋ยว ร้านขายของชำ หรือห้องให้เช่า ผุดขึ้นมาเรื่อยๆ ขณะเดียวกันบริเวณแม่น้ำมูลซึ่งมีทัศนียภาพที่งดงาม ก็ได้รับการจับจองและปรับเป็นแพขายอาหาร โดยแขกที่มารับประทานก็จะเป็นคนที่อาศัยอยู่ในเมือง ทั้งตัวเมืองอุบลฯ และเมืองวารินชำราบ นอกเหนือไปจากนี้เราก็จะพบกับป้ายโฆษณาขนาดต่างๆ ตั้งแต่ขนาดเล็กไม่กี่สิบเซนติเมตร ไปจนถึงป้ายคัดเอ้าท์ขนาดใหญ่ที่มีความกว้างและยาวร่วมสิบเมตร และมีการประดับไฟส่องสว่างสำหรับในยามกลางคืนด้วย

ภาพที่ 3.7 เรือนแพอาหารในแม่น้ำมูล ณ ชุมชนหาดสวนยา

สำหรับบริษัทห้างร้านต่างๆ ในชุมชนนั้น ประกอบด้วยปั๊มน้ำมัน 3 แห่ง ร้านขายรถจักรยานยนต์ 1 แห่ง ร้านขายรถยนต์มือสอง 1 แห่ง ห้างสรรพสินค้า 2 แห่ง บริษัทรถทัวร์ 1 แห่ง ร้านขายเฟอร์นิเจอร์ 1 แห่ง บริษัทขายวัสดุก่อสร้าง 1 แห่ง โรงพิมพ์ 1 แห่ง และโรงแรมอีก 1 แห่ง นอกจากนี้ยังมีที่ตั้งของส่วนราชการอีก 3 แห่ง

ภาพที่ 3.8 ธุรกิจที่ตั้งอยู่สองฟากถนนสายอุบลฯ-วาริน

ดังนั้น ความเป็นไปทางเศรษฐกิจของชุมชนในพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ จึงผูกพันและเกี่ยวโยงกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของเมืองอุบลฯ อย่างแยกไม่ออก แต่อย่างไรก็ตาม สภาพทางเศรษฐกิจของประชาชนส่วนใหญ่ในพื้นที่ ยังไม่สู้จะดีนัก เพราะสมาชิกส่วนใหญ่ในพื้นที่มีอาชีพรับจ้างเป็นหลัก นั่นหมายความว่าประชาชนส่วนใหญ่ที่อยู่ในวัยทำงานยังอยู่ในสภาพหาเช้ากินค่ำ อีกทั้งชุมชนที่ศึกษาส่วนใหญ่ก็จัดอยู่กลุ่มชุมชนแออัด กล่าวคือในจำนวน 10 ชุมชนที่ศึกษานั้น มีเพียงชุมชนเดียว คือชุมชนดอนงิ้ว ที่ไม่ได้เป็นสมาชิกของเครือข่ายชุมชนแออัดจังหวัดอุบลราชธานี

ด้านสังคม

เนื่องจากชุมชนที่อยู่บริเวณนี้มิใช่เป็นชุมชนใหม่ หากแต่เป็นชุมชนที่ตั้งมาเป็นเวลานาน โดยบางชุมชนก็พอมีหลักฐานว่าน่าจะตั้งมาพร้อมๆ กับการตั้งเมืองอุบลราชธานีเลยทีเดียว ดังนั้นพื้นที่แห่งนี้จึงเป็นพื้นที่แห่งความหลากหลายของกลุ่มคน และขณะเดียวกัน จากสภาพของพื้นที่ที่อยู่ใกล้ตัวเมืองอุบลราชธานี ทำให้ลักษณะทางสังคมที่สำคัญของพื้นที่ประการหนึ่งก็คือ “การเป็นพื้นที่แห่งการซ้อนทับ” ทั้งในแง่ของการเป็นพื้นที่แห่งการซ้อนทับของการพัฒนา ทั้งการพัฒนาของภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชน และการซ้อนทับของความเป็นเมืองและชนบท

นอกจากนี้ หากมองในแง่ของระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น ก็จะพบว่าการดำรงอยู่ของชุมชนไม่ได้ดำรงอยู่อย่างโดดๆ หากแต่มีความสัมพันธ์กับคนนอกชุมชนทั้งที่อยู่ใกล้และอยู่ไกล นั่นก็หมายความว่าเส้นความสัมพันธ์ของชุมชนมีขอบเขตที่กว้างขวางมาก โดยอาจพิจารณาจากประเด็นทางเศรษฐกิจและทางสังคม ดังนี้

ประเด็นทางเศรษฐกิจ ซึ่งหากพิจารณาจากเศรษฐกิจปลา พืชผัก ก็จะพบว่าปลาจากพื้นที่จะถูกนำไปขายที่ตลาดสดเทศบาลเมืองวารินชำราบเป็นหลัก และอาจกล่าวได้ว่าเป็นตลาดขายปลา

ธรรมชาติที่จับจากกุดและแม่น้ำมากที่สุดของจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งกลุ่มที่มาซื้อนอกจากคนในอำเภอวารินชำราบแล้ว ก็ยังมีคนที่มาจากอำเภอรอบนอกเช่น พิบูลมังสาหาร โขงเจียม สิรินธร เดชอุดม ที่เดินทางมาพร้อมรถโดยสารที่มาจอดที่ตลาดสดเทศบาลเมืองวารินชำราบ ทั้งนี้ผู้โดยสารที่มาพร้อมกับรถโดยสารเหล่านี้ ส่วนหนึ่งก็คือกลุ่มพ่อค้าแม่ค้าที่นำเอาสินค้าท้องถิ่นมาจำหน่ายด้วย และในส่วนของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูลก็จะนำผลผลิตไปขายที่ตลาดสดฝั่งอำเภอเมือง (ตลาดใหญ่)

นอกจากเศรษฐกิจปลาและพืชผักแล้ว เศรษฐกิจที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คืออิฐ ซึ่งอิฐ (แดง) นอกจากจะถูกนำมาใช้ในการก่อสร้างอาคารบ้านเรือนในจังหวัดอุบลราชธานีแล้ว ยังพบว่า มีการจำหน่ายให้กับผู้ซื้อในจังหวัดใกล้เคียงในภาคอีสานอีกหลายจังหวัด เช่น ศรีสะเกษ อำนาจเจริญ ยโสธร สุรินทร์ ร้อยเอ็ด เป็นต้น

นอกจากนี้ เราพบว่าสมาชิกของชุมชนจำนวนไม่น้อยที่เป็นแรงงานในห้างร้านและบริษัทต่างๆ ในตัวเมืองอุบลราชธานี และตัวอำเภอวารินชำราบ

ประเด็นทางสังคม กล่าวคือกลุ่มที่อพยพเข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่และตั้งชุมชนนั้นเป็นกลุ่มคนที่มาจากหลายที่หลายแห่ง จากการศึกษาพบว่า กลุ่มที่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ในชุมชนที่ศึกษานั้นจำแนกออกเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ กลุ่มไทย–โคราช หรือลาว–โคราช กับกลุ่มลาวอีสาน

สำหรับกลุ่มลาว-โคราช อพยพเข้ามาในช่วงที่มีการสร้างทางรถไฟ (พ.ศ. 2474) ส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณชุมชนลับแล ส่วนกลุ่มลาวอีสานมาจากหลายที่ด้วยกันไม่ว่าจะเป็น ชัยภูมิ นครพนม มหาสารคาม ยโสธร ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ ร้อยเอ็ด รวมทั้งมาจากอำเภอต่างๆ ที่อยู่ในเขตพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี เช่น อำเภอตระการพืชผล อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอโพธิ์ไทร อำเภอโขงเจียม ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้จะตั้งบ้านเรือนกระจายอยู่ตามชุมชนต่างๆ ที่เหลือ นอกจากนี้ยังมีกลุ่มคนมาจากฝั่งตัวเมืองอุบลราชธานี ที่อพยพเข้ามาจับจองพื้นที่ทำกินในบริเวณชุมชนดีงาม ทั้งนี้การอพยพเข้ามาอยู่อาศัยในพื้นที่ดังกล่าวมีวัตถุประสงค์แตกต่างกันไป ซึ่งจำแนกได้ 3 กลุ่มคือ กลุ่มที่หนึ่ง คือกลุ่มที่เข้ามาใช้แรงงานรับจ้างเช่นกรรมกรท่าเรือ กรรมกรรถไฟ กรรมกรโรงสี และรับจ้างในเขตตัวเมืองอุบลราชธานี กลุ่มที่สอง คือกลุ่มที่มาหาปลา ซึ่งมักจะเป็นกลุ่มที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียง และติดลำน้ำมูล และกลุ่มสุดท้าย คือกลุ่มที่ติดตามเครือญาติมา

ทั้งนี้ กลุ่มคนที่อพยพมาจากที่ต่างๆ นั้น ต่างก็ยังคงมีความสัมพันธ์กับภูมิลำเนาเดิมของตนเอง ดังจะเห็นได้จากการที่มักจะหาโอกาสไปเยี่ยมเยียนญาติพี่น้องในจังหวัด อำเภอนั้นๆ ขณะเดียวกัน ชุมชนก็ได้มีโอกาสต้อนรับเครือญาติที่มาจากแดนไกลอยู่สม่ำเสมอ

บทที่ 4

พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของชุมชน

ชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษาซึ่งอยู่ในเขตรอยต่อระหว่างตัวเมืองอุบลราชธานี กับเมืองวารินชำราบนั้น หลายชุมชนที่มีพัฒนาการมาเป็นเวลาช้านานแล้ว และอาจจะพร้อมๆ กับกำเนิดของเมืองอุบลราชธานีเลยก็ว่าได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจบริบทเชิงนิเวศประวัติศาสตร์ของชุมชนเหล่านี้ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องพิจารณาพัฒนาการของเมืองอุบลราชธานีพร้อมๆ ไปด้วย ในบทนี้จึงแบ่งหัวข้อย่อยออกเป็น 3 หัวข้อด้วยกันคือ พัฒนาการของเมืองอุบลราชธานี พัฒนาการของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำ และประวัติศาสตร์ของชุมชน

พัฒนาการของเมืองอุบลราชธานี

หากจะแบ่งลักษณะทางภูมิศาสตร์ของจังหวัดอุบลราชธานี โดยอาศัยแม่น้ำมูลเป็นเกณฑ์ ก็จะสามารถแบ่งออกเป็น 2 ส่วนคือ ฝั่งเหนือและฝั่งใต้แม่น้ำมูล ซึ่งจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบสามารถยืนยันได้ว่า เมืองอุบลราชธานีมีพัฒนาการของชุมชนและวัฒนธรรมมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ลงมาจนถึงสมัยเจนละ ทวารวดี และลพบุรี

พัฒนาการของชุมชนมนุษย์ในระยะแรกมาจนถึงสมัยยุคต้นประวัติศาสตร์ ที่เรียกว่าเจนละและทวารวดีในเขตจังหวัดอุบลราชธานีนั้น เกิดขึ้นในบริเวณฝั่งเหนือของแม่น้ำมูล อันได้แก่ บริเวณลุ่มน้ำชี เซบาย และเซบก ก่อนอย่างชัดเจน เป็นกลุ่มของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มชนที่อยู่บนที่สูงบนเทือกเขาภูพาน และมีการติดต่อกับภายนอกทางเหนือและตะวันออกมาช้านานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย

ส่วนบริเวณทางฝั่งใต้ของแม่น้ำมูลนั้น เพิ่งมีพัฒนาการขึ้นในสมัยหลัง ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ลงมา อันเนื่องมาจากการติดต่อสัมพันธ์กับพวกขอมที่เมืองพระนครในประเทศกัมพูชา ดังแลเห็นได้จากการสร้างปราสาทวัดภูที่ภูเก้า และเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่เรียกกันว่าเศรษฐปุระแขวงเมืองจำปาสักในประเทศลาว และการพบชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง และปราสาทขอมต่างๆ ในเขตอำเภอวารินชำราบ เดชอุดม บุณฑริก และน้ำยืน เป็นต้น

เมื่อนำบรรดาหลักฐานต่างๆ มาปะติดปะต่อให้แลเห็นภาพรวมของพื้นที่และภูมิประเทศทั้งสองฝั่งแม่น้ำมูลแล้ว ก็กล่าวได้ว่า บรรดาชุมชนบ้านเมืองทั้งหลายในเขตจังหวัดอุบลราชธานีที่มีมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย และยุคสมัยต้นประวัติศาสตร์นั้น มีพัฒนาการอย่างสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันอย่างที่เรียกว่าเกือบจะไม่ขาดสายก็ว่าได้

นั่นก็คือก่อนสมัยที่จะมีการเคลื่อนย้ายของพวกลาวลงมานั้น ชุมชนต่างๆ ในเขตจังหวัดอุบลราชธานีมีความรุ่งเรืองอยู่แล้วในสมัยลพบุรี แม้ว่าจะไม่มีร่องรอยอะไรให้เห็นว่ามีเมือง

สำคัญก็ตาม แต่เมืองที่อยู่ใกล้เคียงคือเมืองเศรษฐปุระ และปราสาทวัดภู ก็สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมกับบริเวณจังหวัดอุบลราชธานีอย่างไม่ต้องสงสัย

หลังพุทธศตวรรษที่ 19 อำนาจขอมและอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมขอมอาจเสื่อมไป แต่ผู้คนในแถบนี้ยังคงอยู่ ยังมีบ้านเมืองอยู่อย่างสืบเนื่อง ดังเช่นที่บริเวณเมืองเศรษฐปุระก็เกิดมีเมืองจำปาสักขึ้นมาแทน มีกษัตริย์และเจ้านายท้องถิ่นปกครองสืบมา เพราะเมื่อพระราชครูหลวงโพนเสม็กพาเจ้าหน่อกษัตริย์อพยพจากเมืองเวียงจันทน์มาที่จำปาสัก เมื่อพุทธศตวรรษที่ 23 นั้น ได้มีเจ้าพื้นเมืองคือ นางเภา เป็นกษัตริย์ปกครองบ้านเมืองอยู่แล้ว และนางเภาเองคือผู้ที่ยินยอมและจัดการราชาภิเษกเจ้าหน่อกษัตริย์ให้เป็นเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรครองเมืองจำปาสักต่อจากนาง

การขึ้นครองเมืองจำปาสักของเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูร ทำให้เกิดรัฐลาวขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งโดยเป็นอิสระจากเวียงจันทน์ และน่าจะมีคนลาวอีกเป็นจำนวนมากที่อพยพตามพระราชครูหลวงโพนเสม็กกับเจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรมาอยู่ในแคว้นจำปาสัก แต่นั่นก็ไม่ได้หมายความว่าจำปาสักจะมีแต่คนลาวเท่านั้น เพราะผู้คนที่เป็นไพร่บ้านพลเมืองแต่เดิมก็คงไม่ถูกขับไล่หรือสูญหายไปไหน ยังคงอยู่ที่เดิมแต่ทว่าผสมปนเปกับพวกลาวไป

แต่ที่น่าสนใจก็คือ การเกิดการขยายบ้านเมืองขึ้นอันเนื่องมาจากการมีผู้คนเพิ่มขึ้นนั่นเอง ดังเห็นได้จากการที่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรให้คนของพระองค์มาตั้งบ้านท่ง ซึ่งต่อมาคือเมืองสุวรรณภูมิในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด มีการกำหนดเขตบ้านเมืองเพื่อการปกครองขึ้นไปจนถึงหินทอดยอดยาง ในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นต้น

อาจกล่าวได้ว่า พวกลาวจำปาสักได้ขยายตัวเข้ามาในภาคอีสานโดยการกระจายไปตามที่ต่างๆ ตามฝั่งแม่น้ำมูล เขตจังหวัดอุบลราชธานี และศรีสะเกษ แล้วผ่านขึ้นไปทางลุ่มน้ำชีผ่านยโสธรไปถึงร้อยเอ็ดและกาฬสินธุ์ก็ว่าได้ เข้าไปสร้างบ้านสร้างวัดเป็นบ้านเป็นเมืองตามที่ต่างๆ มาก่อนที่ลาวกลุ่มอื่น เช่น กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร และพระวอ-พระตา จะเคลื่อนมาจากทางอุดรธานีและหนองคาย โดยเฉพาะในเขตจังหวัดอุบลราชธานีนั้นก็มีหลักฐานให้เห็นชัดว่า มาตั้งบ้านพระเหลาและเมืองพนานิคมขึ้น เป็นต้น

ต่อจากลาวจำปาสักก็เป็นลาวกลุ่มพระวอ-พระตา ที่แตกแยกกับเวียงจันทน์ในพุทธศตวรรษที่ 24 เคลื่อนย้ายมาตั้งเมืองที่หนองบัวลำพู หรือนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน ในเขตจังหวัดอุดรธานี จนถูกทางเวียงจันทน์ตีแตก ก็อพยพหนีมาพึ่งจำปาสัก เลยอพยพเข้ามาตั้งแหล่งอยู่ที่ดอนมดแดง ริมฝั่งแม่น้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานี แล้วเข้าขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกรุงธนบุรี และยโสธร ซึ่งในที่สุดก็มีเมืองอุบลราชธานีเป็นเมืองสำคัญจนกระทั่งทุกวันนี้[1]

---

[1] ศรีศักร วัลลิโภดม, *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (พิมพ์ครั้งที่ 3) (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2540): 560-561.

จากข้อมูลที่กล่าวมาจะเห็นว่าถ้าจะว่ากันตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เมืองอุบลราชธานีก็เกิดขึ้นจากการที่บรรดาเชื้อสายของพระวอ-พระตา ทำความดีความชอบให้กับแผ่นดินไทย โดยเป็นกำลังสำคัญในการปราบกบฏผีบุญอ้ายเชียงแก้วที่ยึดเมืองจำปาสัก ทำให้รัชกาลที่ 1 โปรดให้ท้าวคำผง บุตรของเจ้าพระตาเป็น พระปทุมวรราชสุริยวงศ์ ปกครอง เมืองอุบลราชธานีศรีวนาลัย ซึ่งในระยะแรกตั้งอยู่ ณ บ้านจาระแม และต่อมาย้ายลงมาตั้งใหม่ที่ดงอู่ผึ้ง ริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล คือบริเวณที่เป็นเมืองอุบลราชธานีในปัจจุบัน

ในขณะเดียวกันก็โปรดให้ท้าวฝ่ายหน้า บุตรของเจ้าพระตาอีกคนหนึ่งเป็น เจ้าพระวิไชยราชขัติยวงศา ครองนครจำปาสักแทนพระเจ้าองค์หลวง (ไชยกุมาร) ที่ถึงแก่พิราลัยเมื่อคราวกบฏอ้ายเชียงแก้ว ทำให้เมืองอุบลราชธานีกลายเป็นเมืองสำคัญขึ้นมาแทนนครจำปาสัก ซึ่งเคยเป็นรัฐลาวที่มีความรุ่งเรืองมาก่อน มีการกำหนดเขตแดนในภาคอีสานได้ชัดเจนว่าไปถึงไหน พร้อมกันนั้นก็มีการตั้งเมืองต่างๆ ขึ้นใหม่ให้อยู่ภายในเขตปกครองของเมืองอุบลราชธานีในสมัยต่อๆ มา เช่น เมืองเขมราฐธานี (พ.ศ. 2357 สมัยรัชกาลที่ 2 เดิมชื่อบ้านโคกกงพเนียง) เมืองเสนางคนิคม (พ.ศ. 2388 สมัยรัชกาลที่ 3 เดิมชื่อบ้านช่องนาง) เมืองเดชอุดม (พ.ศ. 2388 สมัยรัชกาลที่ 3 เดิมชื่อบ้านน้ำโดมใหญ่) เมืองพิบูลมังษาหาร (พ.ศ. 2406 สมัยรัชกาลที่ 4 เดิมชื่อบ้านกว้างลำชะโด) เมืองตระการพืชผล (พ.ศ. 2406 สมัยรัชกาลที่ 4 เดิมชื่อบ้านสะพือ) เมืองพนานิคม (พ.ศ. 2422 สมัยรัชกาลที่ 5 เดิมชื่อบ้านเผลา) และเมืองวารินชำราบ (พ.ศ. 2423 สมัยรัชกาลที่ 5 เดิมชื่อบ้านนากอนจอ)[2] เป็นอาทิ

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมืองอุบลราชธานี คือหัวเมืองประเทศราชที่มีเจ้าปกครองเช่นเดียวกันกับเมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์ คือประกอบด้วยเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร หรือที่เรียกว่า “อาญาสี่” โดยที่เจ้าในตระกูลพระวอ-พระตา ปกครองต่อเนื่องกันมา

พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีการตั้งมณฑลขึ้น เมืองอุบลราชธานีและเมืองจำปาสักก็ถูกรวมเข้าด้วยกันเป็น “มณฑลลาวกาว” กรมหลวงพิชิตปรีชากรเสด็จมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงประทับอยู่ ณ เมืองอุบลราชธานี แต่ดำรงตำแหน่งอยู่ได้ 2 ปี ก็ย้ายกลับพระนคร โดยมีกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จมาดำรงตำแหน่งแทน

การมาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ของกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์นั้น มีความหมายต่อเมืองอุบลราชธานีเป็นอย่างมาก เพราะได้ตั้งบุตรีของของเจ้าในตระกูลพระวอ-พระตา คนหนึ่งขึ้นเป็นชายาคือ หม่อมเจียงคำ เท่ากับเป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่แน่นแฟ้นขึ้นระหว่างราชสำนักของกรุงเทพมหานครกับเมืองอุบลราชธานี ที่มีผลไปถึงเรื่องเกียรติภูมิและการ

---

[2] กรมศิลปากร, *เมืองอุบลราชธานี*, กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอุบลราชธานี วันที่ 30 มิถุนายน 2532, หน้า 32-33.

เปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมของเมืองอุบลราชธานีเป็นอย่างมาก นั่นก็คือเจ้าในตระกูลพระวอ-พระตาได้รับการยกย่อง ขณะเดียวกันก็มีการรับประกันประเพณีทางวัฒนธรรมของทางกรุงเทพฯ เข้าไปผสมผสาน จนทำให้สังคมของชาวอุบลราชธานีมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมขึ้นหลายอย่าง เมื่อเปรียบเทียบกับสังคมของเมืองอื่นๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในส่วนรวม

โดยประวัติความเป็นมาเมืองอุบลราชธานีมีกำเนิดมาจากการต่อสู้ และแสวงหาความเป็นอิสระของคนในตระกูลเจ้าพระวอ-พระตา โดยแท้ เจ้าพระวอ-พระตาจะเป็นเจ้านายในราชสำนักเวียงจันทน์ หรือเป็นเพียงขุนนาง หรืออะไรก็ตามแต่ แต่ความจริงที่เห็นชัดก็คือการแยกตัวออกจากการอยู่ใต้อำนาจของเวียงจันทน์ เข้ามาตั้งตัวเป็นอิสระอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย สร้างเมืองและตั้งชื่อเมืองในเชิงที่เป็นสัญลักษณ์ทั้งความเป็นอิสระและความเจริญรุ่งเรืองว่า “นครเขื่อนขันฑ์กาบแก้วบัวบาน” ซึ่งย่อมเป็นที่แน่นอนว่าทางเวียงจันทน์ไม่อาจยินยอมด้วย ได้ทำการปราบปรามและติดตามกำจัดเรื่อยมา แม้กระทั่งหนีมาพึ่งพาทางเมืองจำปาสักซึ่งก็นับเป็นรัฐเอกราชจากทางเวียงจันทน์ก็ตาม ก็หนีไม่พ้นการคุกคาม จนในที่สุดต้องหันมาพึ่งพระบรมโพธิสมภารของกรุงธนบุรีและกรุงเทพมหานคร เมื่อมีโอกาสก็ได้แสดงความกล้าหาญในการปราบกบฏ จนได้ความดีความชอบเป็นเจ้าเมืองปกครองเมืองอุบลราชธานี และพัฒนาบ้านเมืองจนเป็นหัวเมืองสำคัญในภาคอีสาน นับได้ว่าเป็นความสำเร็จอย่างใหญ่หลวงของบรรดาเจ้าในตระกูลพระวอ-พระตา

แม้ว่าเมืองอุบลราชธานี จะไม่ได้อยู่ในฐานะเป็นรัฐอิสระอย่างเช่นเมืองจำปาสักเคยเป็นมาก่อนก็ตาม แต่ก็ได้กลายเป็นเมืองสำคัญที่มีความยิ่งใหญ่ทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าทางจำปาสักเลย ยิ่งกว่านั้นยังเป็นเมืองที่พัฒนาขึ้นมามีความสำคัญแทนที่เมืองจำปาสักด้วยซ้ำ โดยเฉพาะความเจริญทางด้านศิลปวัฒนธรรมนั้น เมืองอุบลราชธานีมีทั้งการสืบเนื่อง สะสม และพัฒนาสิ่งที่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมของบรรดาบ้านเมืองที่เคยเจริญมาแล้วในภูมิภาคนี้มากกว่าเมืองอื่นๆ จนกล่าวได้ว่า เกิดรูปแบบทางวัฒนธรรมที่เป็นของตนเองอย่างโดดเด่น[3]

แม้ว่าประวัติศาสตร์ของพื้นที่ที่ศึกษาหรือแม้แต่เมืองวารินชำราบ จะถูกบดบังหรือลดทอนความสำคัญลง อันเนื่องมาจากความยิ่งใหญ่หรือความสำคัญของเมืองอุบลราชธานีก็ตาม ทว่าก็ใช่ว่าพื้นที่ที่ศึกษาจะกลายเป็น “พื้นที่ไร้ซึ่งประวัติศาสตร์” ไม่ ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

พัฒนาการของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำ

[3] ศรีศักร วัลลิโภดม, *แอ่งอารยธรรมอีสาน* (พิมพ์ครั้งที่ 3) (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, 2540): 574-577.

ชุมชนในช่วงบุกเบิก (ก่อนปี พ.ศ. 2400)

พัฒนาการของชุมชนในช่วงบุกเบิกนี้ สัมพันธ์โดยตรงกับการพัฒนาการของเมืองอุบลราชธานี กล่าวคือเนื่องจากบริเวณพื้นที่ศึกษาอยู่ใกล้กับที่ตั้งของตัวเมืองอุบลราชธานี โดยมีเพียงแม่น้ำมูลกั้นเท่านั้น ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าชุมชนที่ศึกษานี้เริ่มปรากฏร่องรอยการตั้งรกรากของผู้คนในช่วงไล่เลี่ยกับการสร้างบ้านแปงเมืองอุบลราชธานี นั่นก็หมายความว่าพื้นที่บริเวณนี้มีคนอยู่อาศัยมาเป็นระยะเวลาไม่น้อยกว่า 200 ปีแล้ว ดังคำบอกเล่าของชาวบ้านชุมชนบ้านท่ากอไผ่ในเวทีโสเหล่ (สนทนากลุ่ม) เรื่องประวัติศาสตร์ชุมชนที่ว่า คนที่มาตั้งรกรากรุ่นแรกๆ คือบรรดาทหารที่มาจากเมืองจำปาสัก ที่เคลื่อนทัพมาทางเรือจากปากเซ เพื่อมาบุกเบิกสร้างเมืองอุบลในอดีต ซึ่งสันนิฐานว่าเหล่าบรรดาแม่ทัพนายกองก็จะตั้งค่ายพักแรมอยู่ทางฟากทิศเหนือของแม่น้ำมูล (แถวๆ วัดสุปัฏนาราม ในปัจจุบัน ซึ่งในอดีตเคยมีท่าเรืออยู่หน้าวัด) ส่วนบรรดาทหารชั้นผู้น้อยก็จะตั้งค่ายพักแรมอยู่ทางด้านใต้ของแม่น้ำมูล ซึ่งก็คือบริเวณชุมชนท่ากอไผ่ในปัจจุบัน

ทั้งนี้สิ่งที่ยืนยันถึงความเชื่อมโยงดังกล่าวก็คือ การนับถือผีมเหสักข์หลักเมือง กล่าวคือในแต่ละปีช่วงเดือน 6 จะมีการประกอบพิธีบูชาศาลหลักเมืองของจังหวัดอุบลราชธานี ผู้ที่มาประกอบพิธีส่วนหนึ่ง ก็จะเป็นบรรดาลูกหลานกลุ่มสายตระกูลที่เกี่ยวข้องกับเจ้าเมืองในอดีต ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งก็คือกลุ่มตระกูลจากชุมชนท่ากอไผ่

ด้วยเหตุนี้ ผีมเหสักข์จึงเป็นความเชื่อที่แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวข้องสัมพันธ์ของผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำมูล และเป็นสิ่งที่บอกเล่าถึงความเก่าแก่ของพื้นที่ เพราะมีความเชื่อมโยงกับตำนานของเจ้าครองเมืองอุบลฯ

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น ก็พอที่จะคาดคะเนสภาพของชุมชนในช่วงบุกเบิกนี้ว่า เป็นชุมชนที่มีระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมหรือแบบพอเพียง สามารถพึ่งพาตนเองในเรื่องปัจจัย 4 ทั้งนี้ปัจจัยที่สำคัญในการพึ่งตนเองก็คือ ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ขณะที่ประชากรก็ยังมีจำนวนน้อย ระบบความสัมพันธ์ก็จะเน้นกลุ่มเครือญาติเป็นสำคัญ และทั้งฝั่งท่ากอไผ่และฝั่งวัดสุปัฏนาราม[4] ต่างก็สัญจรไป-มาหาสู่กันโดยทางเรือ

---

[4] วัดสุปัฏนาราม ตั้งอยู่ริมแม่น้ำมูล ในอดีตสามารถเข้าถึงได้ง่ายจากทางน้ำ เพราะมีท่าน้ำและบันไดลงไป วัดแห่งนี้เป็นพระอารามหลวงชั้นตรีชนิดวรวิหาร เป็นวัดธรรมยุตวัดแรกในเมืองอุบลราชธานี สร้างเมื่อ พ.ศ. 2396 สมัยพระพรหมราชวงศา (พระอุปราชกุทอง) เป็นเจ้าเมืองอุบลราชธานีคนที่ 3 ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์ร่วมด้วย และพระราชทานชื่อวัดว่า “สุปัฏน์” แปลว่า “ฝั่งดี” เพราะตัววัดตั้งอยู่บริเวณคุ้งน้ำริมฝั่งแม่น้ำมูล ((อ้างใน ธาดา สุทธิธรรม, *รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำน้ำมูล*, ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 68.)

อนึ่ง ชุมชนในยุคบุกเบิกนี้นอกจากชุมชนหาดสวนยา ชุมชนท่ากอไผ่แล้ว ยังมีชุมชนท่าบังมั่งอีกด้วย เนื่องจากบริเวณท่าบังมั่งก็มีท่าเรือที่ใช้สัญจรไปมาระหว่างตัวเมืองอุบลฯ กับชุมชน ขณะเดียวกัน ยังมีการสัญจรทางเรือระหว่างฝั่งเมืองกับฝั่งวารินชำราบโดยใช้เส้นผ่านล่องเรือตามบุ่งง้าว เข้ามายังกุดปลาขาวโดยผ่านฮ่องที่เชื่อมระหว่างบุ่งง้าวกับกุดปลาขาวด้วย

ภาพที่ 4.1 **ลักษณะการจัดตั้งบ้านเรือนริมฝั่งแม่น้ำ ตามหัวเมือง มณฑลอิสาน**

(ที่มา : http://www.ubonratchathani.go.th/)

ภาพที่ 4.2 อาชีพประมงลุ่มแม่น้ำ ตามหัวเมืองในมณฑลอิสาน

(ที่มา : http://www.ubonratchathani.go.th/)

ชุมชนในช่วงขยายตัว (พ.ศ. 2400 – 2497)

พัฒนาการของชุมชนในช่วงนี้จะอยู่ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2400 – 2497 โดยเริ่มตั้งแต่การขยายตัวของการค้าข้าวของสยาม ที่นำมาซึ่งการติดต่อระหว่างเมืองอุบลราชธานีกับเมืองนครราชสีมาโดยทางเรือ (เพื่อขนข้าวและสินค้า) ตามแม่น้ำมูล การขยายเส้นทางรถไฟจากนครราชสีมามาถึงเมืองอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2473 มาจนถึงการก่อสร้างสะพานข้ามแม่น้ำมูลเชื่อมฝั่งเมืองอุบลราชธานีกับเมืองวารินชำราบในปี พ.ศ. 2497

จะเห็นได้ว่าเงื่อนไขของการเปลี่ยนแปลงของชุมชนในช่วงนี้ มีทั้งลักษณะทางภูมิศาสตร์ของเมืองอุบลราชธานี ปัจจัยด้านเศรษฐกิจการค้าข้าวซึ่งสัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจโลก ที่นำมาซึ่งแรงงานอิสระต่างชาติโดยเฉพาะชาวจีน ตลอดจนการขยายเส้นทางคมนาคม อันจัดอยู่ในช่วงการก่อตัวของรัฐชาติ (Nation State) สมัยใหม่ของสยาม

ด้านลักษณะทางภูมิศาสตร์นั้น ในอดีตการเดินทางในแม่น้ำมูลโดยทางเรือเป็นระยะทางไกลดูจะไม่เป็นที่นิยม เนื่องจากแม่น้ำมูลคดเคี้ยว การเดินทางระหว่างเมืองต่างๆ แม้อาจจะมีเรือยาวสำหรับเจ้าเมืองและผู้มีบรรดาศักดิ์ใช้ แต่จากร่องรอยถนนโบราณต่างๆ การใช้ช้างและเกวียน น่าจะทำให้เชื่อว่าการสัญจรในสมัยอดีตนั้นเน้นการเดินทางทางบก โดยเฉพาะในฤดูแล้ง อย่างไรก็ตามการสัญจรทางน้ำในระยะสั้น โดยเรือพื้นบ้านต่างๆ ยังคงมีมาโดยตลอดจวบจนปัจจุบัน โดยแต่ละท้องถิ่นจะมีเรือในรูปแบบแตกต่างกันไปบ้าง เหมือนกันบ้าง และอาจจะเรียกชื่อที่แตกต่างกัน[5] จากสภาพดังกล่าวนี่เอง ก็ทำให้กลายเป็นข้อจำกัดต่อการขยายตัวของชุมชนในอดีต

อย่างไรก็ตาม การเดินทางในแม่น้ำมูลกลับมาเป็นเส้นทางสัญจรที่สำคัญที่สุด และมีผลต่อการพัฒนาประเทศอีกครั้งในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการนำเรือกลไฟมาแล่นขนส่งสินค้าและผู้โดยสารระหว่างเมืองอุบลราชธานีและนครราชสีมา[6] ทั้งนี้เหตุผลสำคัญก็สืบเนื่องมาจากสนธิสัญญาเบาริ่ง พ.ศ. 2398 ที่ทำให้ความต้องการข้าวเป็นสินค้าออกเพิ่มขึ้น ในช่วงเวลาดังกล่าวเมืองอุบลราชธานีในฐานะที่เป็นหัวเมืองหลักของมณฑลอีสาน และมีทำเลที่ตั้งอยู่ติดแม่น้ำมูล ก็มีบทบาทสำคัญในแง่ที่เป็นแหล่งรวมของเศรษฐกิจค้าข้าวของภูมิภาคนี้ ดังจะพบว่าบริเวณริมแม่น้ำมูลทั้งสองฝั่งมีท่าเรือขนถ่ายสินค้าลง “เรือฉลอม”[7] ที่ลากจูงโดยเรือกลไฟ เพื่อส่งไปยังเมืองนครราชสีมา โดยโรงสีที่สำคัญที่อยู่ริมแม่น้ำมูลก็คือ โรงสีแหลมทอง ที่อยู่ในเขตชุมชนหาดสวนยา (ดูภาพที่ 4.4)

---

[5] ธาดา สุทธิธรรม, *รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำน้ำมูล*, ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 25.

[6] เพิ่งอ้าง

[7] เป็นเรือที่มีหลังคากาบธง ทำด้วยไม้ไผ่ถอดเก็บได้

ภาพที่ 4.3 กรรมกรกำลังขนข้าวลงเรือริมฝั่งแม่น้ำมูล

(ที่มา : โครงการฮักแพงแปงอุบล)

ในช่วงเวลานั้น ท่าเรือที่ใหญ่และสำคัญซึ่งเป็นที่รับรู้กันมากที่สุดก็คือ ท่าเรือดอนจวน (บริเวณตลาดใหญ่ปัจจุบัน) กับท่าเรือบ้านหาดสวนยา ซึ่งอยู่ห่างจากท่าเรือวัดสุปัฏนาราม-ท่ากอไผ่ มาทางทิศตะวันออกประมาณ 1 กิโลเมตร ปัจจุบันคือชุมชนบ้านหาดสวนยา

ชุมชนบ้านหาดสวนยา นับเป็นชุมชนเก่าแก่ชุมชนหนึ่งที่สามารถสืบย้อนประวัติศาสตร์ไปจนถึงราวสมัยรัชกาลที่ 5 ดังคำบอกเล่าของพ่อใหญ่รอด ตามสีวัน อายุ 97 ปี ชาวชุมชนหาดสวนยาซึ่งได้เข้ามาอาศัยอยู่ที่ชุมชนหาดสวนยาตั้งแต่ยังเป็นเด็กเล่าว่า

"พ่อแม่เคยเล่าให้ฟังว่าเมื่อก่อนประมาณปลายสมัยรัชกาลที่ 5 มีการปราบขบถผีบุญทางหลวงขนปืนใหญ่ไปรบกับขบถผีบุญที่บ้านสะพือ อำเภอตระการพืชผล เมื่อสังหารแล้วจะตัดคอใส่เรือแล้วล่องเรือมาตามแม่น้ำมูล เอาหัวของขบถมาฝังที่หาดสวนยา สมัยยังเป็นหนุ่ม ๆ เคยเห็นน้ำเซาะดินออกแล้วเจอกระดูกหัวคนเยอะแยะ"

นอกจากนี้ในอดีต การเดินทางและการขนส่งสินค้าระหว่างจังหวัดอุบลราชธานีกับจังหวัดอื่นๆ ที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลก็อาศัยเรือเป็นหลัก โดยสินค้าทางเรือจะมาจากทั้งทางตอนบนคือหัวเมืองนครราชสีมา และทางตอนล่างคือจากเมืองพิบูลมังสาหาร โขงเจียม เมืองจำปาสัก เมืองปากเซ ซึ่งเชื่อมไปถึงทะเลสาบเขมร นอกจากนี้ส่วนหนึ่งก็มาตามแม่น้ำชี จากเมืองยโสธร ร้อยเอ็ด กาฬสินธ์ เป็นต้น

สินค้าที่สำคัญที่ขนส่งทางเรือก็คือข้าว สำหรับเรือที่ขนส่งระหว่างอุบลราชธานีและนครราชสีมาในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้นก็จะเป็นเรือกลไฟ ซึ่งสามารถเดินทางได้เฉพาะในช่วงฤดูฝน

ซึ่งสินค้าจะถูกนำไปขึ้นที่ท่าช้าง จากนั้นก็จะถูกขนส่งโดยรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ ทั้งนี้การสัญจรตามลำน้ำมูลในระยะทางข้ามจังหวัดนั้น ได้หมดลงนับจากมีการสร้างทางรถไฟต่อจากจังหวัดนครราชสีมามายังจังหวัดอุบลราชธานี (ก่อสร้างในสมัยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2462 – 2473) ทำให้การขนส่งสินค้าทำได้ตลอดปี การสัญจรทางลำน้ำมูลเหลือเพียงเรือพื้นบ้านในระยะทางสั้นๆ และเพื่อใช้จับสัตว์น้ำเท่านั้น[8]

มีการเดินเรือกลไฟระหว่างเมืองอุบลกับเมืองนครราชสีมาอยู่หลายสิบปี ก่อนที่ทางรถไฟสายนครราชสีมาถึงอุบลราชธานีจะเริ่มเปิดดำเนินการใน พ.ศ. 2473 โดยสินค้าจะมาขึ้นท่าเรือที่ท่าช้าง ซึ่งปัจจุบันคือตัวอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมา 17 กิโลเมตร มีประวัติความเป็นมาว่า ท่าช้างเป็นท่าเรือที่สำคัญที่สุดของมณฑลนครราชสีมา โดยสินค้าจากมณฑลอีสาน (อุบล) จะมาทางเรือ สินค้าจากมณฑลอุดรจะมาทางเกวียน[9] กิจการเรือกลไฟที่ท่าช้างจึงมีความรุ่งเรืองมากที่สุดกิจการหนึ่งของชาวไทยเชื้อสายจีน ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองนครราชสีมาในยุคแรกๆ โดยเรือกลไฟที่ใช้แล่นในแม่น้ำมูลจะมีขนาดเล็ก ทั้งสามารถเดินเรือได้เฉพาะในฤดูน้ำเพียงปีละไม่กี่เดือนเท่านั้น[10]

ระยะทางจากอุบลถึงท่าช้างถ้าเป็นขาขึ้นมาจากอุบลจะใช้เวลาเดินทาง 20-25 วัน ส่วนขาล่องจากท่าช้างถึงเมืองอุบลใช้เวลาเดินทาง 8-10 วัน การขนส่งสินค้าโดยทางเรือตามลำน้ำมูลนี้ ไม่สามารถจะใช้ได้ตลอดปี เนื่องจากมีเกาะแก่งในแม่น้ำมูลมาก ในหน้าแล้งน้ำจะลด ดังนั้นจึงใช้เส้นทางขนส่งทางเรือในแม่น้ำมูลได้ประมาณ 2 เดือนใน 1 ปี แต่ถึงแม้ว่าจะเป็นช่วงระยะเวลาเพียง 2 เดือน แต่กิจการเดินเรือสินค้าในแม่น้ำมูลระหว่างท่าช้างกับอุบลก็นับว่าคึกคักมาก ในฤดูน้ำมากจะมีเรือจอดเทียบท่าอยู่ที่ท่าช้างไม่ขาด มากบ้างน้อยบ้างตามโอกาส บางครั้งมีเรือจอดอยู่ที่ท่าช้างนับได้ถึง 40 ลำ ขนาดของเรือเป็นเรือที่สามารถบรรทุกของได้ประมาณ 150-200 หาบ[11]

---

[8] พัชรี บุญศิริ และคณะ, *รายงานการวิจัยเรื่องปริมาณและคุณภาพน้ำในแม่น้ำมูลที่เหมาะสมกับการท่องเที่ยว*. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 50-51.

[9]ในเอกสารหอจดหมายเหตุแห่งชาติ มีบันทึกว่า "...บ้านท่าช้างเป็นท่าเรือสำหรับส่งสินค้าจากแขวงเมืองอุบล มีทางเกวียนเดินตลอดถึงเมืองนครราชสีมามาบรรทุกสินค้า ปลา หนัง ไหม น้ำมันยางแลอื่นๆ ส่งไปยังเมืองนครราชสีมา ประมาณวันละ 100 เล่มเกวียนแทบทุกวัน..." (อ้างใน ชุมพล แนวจำปา "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ.2443-2468" *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต* ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529: 176.)

[10]ธาดา สุทธิธรรม, *รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำน้ำมูล*, ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 28.

[11]ชุมพล แนวจำปา "การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468" *วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต* ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529: 176.

ภาพที่ 4.4 ซากปล่องโรงสีแหลมทอง ซึ่งเคยเป็นแหล่งค้าข้าวที่สำคัญในอดีต

ในบันทึกของเอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) นักมานุษยวิทยาชาวฝรั่งเศส[12] ที่มีภารกิจในการสำรวจหาศิลาจารึกในเขตประเทศลาว ซึ่งอยู่ในอาณานิคมฝรั่งเศส และในพื้นที่ใกล้เคียงคือในภาคอีสานของไทย โดยได้สำรวจแม่น้ำโขง แม่น้ำมูล แม่น้ำชี และแม่น้ำสาขาต่างๆ ในช่วงปี พ.ศ. 2425-2427 หรือราวๆ 121 ปีที่แล้ว โดยล่องเรือทวนน้ำจากปากแม่น้ำมูลที่อุบลราชธานี (โขงเจียม) ไปยังจังหวัดนครราชสีมา (ท่าช้าง) ทั้งมีการขึ้นฝั่งสำรวจโดยอาศัยเกวียนไปยังชุมชนต่างๆ พร้อมทั้งมีการบันทึกการเดินทางพร้อมแผนที่ประกอบ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ที่ศึกษาในครั้งนี้นั้น ในบันทึกดังกล่าวได้ระบุถึงประเภทของสินค้าที่ขนส่งจากอุบลไว้ว่า "...เรือที่ลงไปจากอุบลราชธานี โดยมากจะบรรทุกเกลือไป ขากลับก็จะซื้อผลกระวาน เขา

[12] บันทึกการเดินทางดังกล่าวได้เริ่มพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1895 (พ.ศ. 2438) ชื่อว่า "Voyage dans le Laos: Tome Premier 1895" และ ใน ค.ศ. 1897 (พ.ศ. 2440) ชื่อว่า "Voyage dans le Laos: Tome Premier 1897" และได้รับการแปลและพิมพ์เผยแพร่เป็นภาษาในหนังสือสองเล่มคือ "บันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438" และ "บันทึกการเดินทางในลาวภาคสอง พ.ศ. 2440"

สัตว์ และขี้ผึ้ง...[13] ส่วนสินค้าที่มาจากอำเภอต่างๆ เช่นอำเภอโขงเจียม อำเภอพิบูลมังสาหาร และอำเภอตระการพืชผล ที่สำคัญคือข้าว ที่ส่วนหนึ่งถูกบรรทุกใส่เกวียนจากบริเวณใกล้เคียงตัวเมืองอุบลเพื่อมาขายต่อกับพ่อค้าบริเวณท่าดอนจวน (บริเวณตลาดใหญ่ในปัจจุบัน) ที่อยู่ฝั่งเหนือแม่น้ำมูล หรือท่าเรือบริเวณหาดสวนยา ก่อนที่จะลำเลียงต่อทางเรือไปยังนครราชสีมาตรงบริเวณท่าเรือบ้านหาดสวนยา ซึ่งก็ทำให้เกิดมีแรงงานเข้ามารับจ้างแบกกระสอบข้าวเพื่อไปขายต่อที่โรงสีริมฝั่งแม่น้ำมูลมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณดังกล่าวด้วย

จากข้อมูลดังกล่าวทำให้สันนิษฐานได้ว่าบริเวณชุมชนหาดสวนยา น่าจะมีชุมชนหรือคนเข้ามาอยู่อาศัยมาตั้งแต่อดีต เพื่อมาเป็นกรรมกรรับจ้างขนส่งสินค้าที่บริเวณท่าเรือ โดยการสร้างที่อยู่อาศัยในสมัยนั้นเป็นไปอย่างเรียบง่าย สร้างเป็นเพิงพักพอได้อยู่อาศัยและเริ่มเป็นจุดที่กรรมกรแรงงานเข้ามาอยู่อาศัยที่บริเวณหาดสวนยาและท่าบ้งมั่ง ต่อมาก็ได้ขยายไปยังบริเวณใกล้เคียง จนนำมาซึ่งชุมชนหาดสวนสุขและชุมชนคูยางในกาลต่อมา

พัฒนาการที่สำคัญของชุมชนในช่วงนี้อีกประการหนึ่งก็คือ การมาถึงของรถไฟในปี พ.ศ. 2473 และการก่อสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตยข้ามแม่น้ำมูล เชื่อมระหว่างฝั่งเมืองอุบลกับเมืองวารินชำราบ ในปี พ.ศ. 2497

ในช่วงเวลาก่อนที่จะมีสะพานเสรีประชาธิปไตย เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2473 มีการสร้างทางรถไฟมาสิ้นสุดลงตรงบริเวณอำเภอวารินชำราบ เพราะไม่สามารถสร้างต่อไปยังตัวเมืองจังหวัดอุบลราชธานีได้ เนื่องจากระหว่างอำเภอวารินชำราบกับตัวเมืองจังหวัดอุบลราชธานีเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำมีกุด ป่าบุ่งป่าทาม รวมทั้งมีแม่น้ำมูลคั่นกลาง

รถไฟในยุคแรกยังเป็นเครื่องจักรไอน้ำที่ใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิง สินค้า อาหารสด และอาหารทะเลต่างๆ จะถูกลำเลียงมาโดยรถไฟ จะมีแรงงานที่คอยรับจ้างลำเลียงสินค้าจากรถไฟไปยังบริเวณหาดสวนยาเพื่อขนถ่ายไปยังฝั่งเมืองอุบล และมีการก่อตั้งอาคารองค์การรับส่งสินค้า (ร.ส.พ.) ขึ้นเมื่อ พ.ศ.2491 เพื่อทำหน้าที่เป็นตัวกลางรับส่งสินค้า ซึ่งตั้งอยู่ริมกุดปลาขาว ในช่วงนั้นการขนส่งสินค้าจะใช้ทั้งรถม้าและรถยนต์ รวมทั้งเรือที่ล่องผ่าน “ฮ่องดักดำ” จากกุดปลาขาว เข้าสู่บุ่งง้าว และออกแม่น้ำมูลเพื่อไปยังท่าดอนจวน ฝั่งเมืองอุบลราชธานี

การเข้ามาของรถไฟ ทำให้มีอาชีพสำคัญที่เกิดขึ้นคือ กรรมกรรับจ้างขนสินค้าขึ้น – ลงรถไฟ ซึ่งส่วนมากมาจากจังหวัดนครราชสีมา แรงงานเหล่านี้ก็จะพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งตะกุดบ้านที่เดิมมีบ้านเรือนเพียงไม่กี่หลัง เนื่องจากอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ทำให้จำนวนบ้านเรือนเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นบ้านตะกุดในกาลต่อมา ชาวบ้านในชุมชนเล่าถึงภาพในอดีตว่าบริเวณบ้านตะกุดนี้คึกคักมาก เพราะนอกจากจะมีบ้านเรือนของบรรดาแรงงานรับจ้างขนสินค้าขึ้นลงรถไฟแล้ว บริเวณดังกล่าวยังเป็นที่พักสินค้าจำพวกสัตว์เลี้ยงเช่น หมู เป็ด ไก่ ที่รอการขน

---

[13] ธาดา สุทธิธรรม, *รายงานการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวแหล่งทรัพยากรทางวัฒนธรรมตามเส้นทางลำน้ำมูล*, ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์: 13.

ขึ้นรถไฟด้วย ฉะนั้น เสียงอึกทึกคึกโครมจึงดังอยู่เนืองนิตย์ นอกจากนี้ บริเวณตัวเมืองวารินชำราบยังคึกคักไปด้วยโรงแรมนับ 10 โรง เพื่อรองรับบรรดาผู้โดยสารที่รอโดยสารรถไฟ

นอกจากนี้ ในช่วงนี้มีการขยายตัวของบ้านเรือนไปตามริมฝั่งแม่น้ำมูล จากบ้านที่ไม่ค่อยมั่นคงก็เริ่มมีการปลูกสร้างใหม่ให้บ้านเรือนมีความมั่นคงมากขึ้น และมีการหาปลาตามแม่น้ำมูล และในกุด ทำให้เกิดชุมชนขึ้นมา เช่น ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนกุดปลาขาว ในกรณีบ้านลับแลก็เช่นเดียวกัน การเกิดขึ้นเป็นชุมชน ก็เริ่มจากการมีแรงงานเข้ามารับจ้างในกิจการขนส่งของรถไฟและ รสพ. และได้เข้ามาปลูกสร้างที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้นบริเวณกุดบ้าน ขณะเดียวกันในทุกชุมชนต่างก็มีการลงไปหาปลาที่กุดซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับบริเวณที่พักอาศัย และเริ่มมีการขยายตัวของหมู่บ้านเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

ก่อนปี พ.ศ. 2497 ที่จะมีสะพานเสรีประชาธิปไตยนั้น การคมนาคมทางบกยังไม่สะดวกนัก เนื่องจากถนนยังเป็นทางลูกรังและยังไม่มีการบุกเบิก ทำให้การเดินทางโดยเรือเป็นพาหนะในการขนส่งสินค้ามีความสะดวกมากกว่าทางบก แม่น้ำมูลและแม่น้ำสาขาจึงเป็นเส้นทางคมนาคมที่มีความสำคัญยิ่ง แม้แต่การข้ามฟากระหว่างอำเภอวารินชำราบกับเมืองอุบลราชธานีก็อาศัยเรือพายบ้าง เรือแจวบ้าง เรือยนต์บ้าง ไม่มีสะพานข้ามเช่นปัจจุบัน การขนส่งของหนักก็ต้องลงแพไม้ไผ่มีคนถ่อข้าม ค่าจ้างเรือข้ามก็คนละหนึ่งสตางค์ ต่อมามีผู้นำเรือยนต์แล่นข้ามฟากรับคนโดยสาร เก็บเงินคนละ 5 สตางค์ ท่าเรือที่สำคัญมี 2 ท่าคือ ท่าขุนพงษ์ (ท่าตลาดหลวงเก่า) และท่ากวางตุ้ง (คือท่าวัดหลวง)[14] ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับชุมชนหาดสวนยา

ในช่วงเวลาดังกล่าว ท่าเรือบริเวณจึงเป็นแหล่งสร้างรายได้ของผู้คน เป็นแหล่งรวมของการคมนาคมขนส่ง จนกระทั่งเมื่อภายหลังปี พ.ศ. 2497 ได้มีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำมูลระหว่างอำเภอเมืองกับอำเภอวารินชำราบ ชื่อสะพานเสรีประชาธิปไตย ซึ่งเป็นสะพานคอนกรีตที่มีความยาวที่สุดในภาคอีสานคือ 450 เมตร อีกทั้งเริ่มมีการคมนาคมโดยรถยนต์ ทำให้ประชาชนเปลี่ยนการเดินทางโดยเรือไปใช้รถยนต์แทน อาชีพรับจ้างขนสินค้าลงเรือ แจวเรือรับจ้าง ค้าขายบริเวณท่าข้าม จึงค่อยๆ ลดลงและหายไปในที่สุด และแน่นอนที่สุดทำให้ท่าเรือที่เคยคึกคักต้องปิดตัวเองลง คงเหลือเพียงร่องรอยอดีตที่เคยรุ่งเรืองของท่าเรือให้ชนรุ่นหลังได้เรียนรู้ ถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบนถิ่นเกิดของตน[15]

ชุมชนในช่วงปรับตัว (พ.ศ. 2497 จนถึงปัจจุบัน)

ช่วงนี้จะเป็นช่วงตั้งแต่หลังปี พ.ศ.2497 จนถึงปัจจุบัน กล่าวคือในปี พ.ศ. 2497 สะพานเสรีประชาธิปไตยถูกสร้างขึ้น เพื่อเชื่อมต่อระหว่างอำเภอวารินชำราบกับตัวเมืองจังหวัด

---

[14] คณะกรรมการดำเนินงานฝ่ายจัดทำหนังสือ, *อุบลราชธานี 200 ปี*, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2535: 44.

[15] *จดหมายข่าวฮักแพง* ปีที่ 2 ฉบับที่ 10 เดือนพฤศจิกายน 2547: 14.

อุบลราชธานี ในช่วงนี้จะพบเห็นการปรับตัวทั้งของภาครัฐ เอกชน และประชาชนในหลากหลายรูปแบบ ซึ่งเหตุการณ์สำคัญๆ มีดังนี้

การสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตย

การสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตย เป็นจุดเริ่มต้นและจุดเปลี่ยนของแรงงานที่เข้ามาใช้แรงงานดังที่กล่าวไปบ้างแล้ว เพราะหลังจากที่สร้างสะพานขึ้น การคมนาคมของคนทั้งสองฟากฝั่งมีความสะดวกเพิ่มมากขึ้น ทำให้อาชีพแจวเรือเริ่มมีรายได้ลดน้อยลง เนื่องจากส่วนหนึ่งของชาวบ้านที่เคยข้ามฟากโดยอาศัยเรือแจวหรือเรือเครื่อง (เรือยนต์) เปลี่ยนไปนั่งรถโดยสารหรือเดินข้ามสะพาน คงมีเฉพาะคนที่อยู่ในเขตหาดสวนยาที่นั่งเรือข้ามฟากเพราะอยู่ใกล้ ต่อมาเรือข้ามฟากค่อยๆ หายไปเนื่องจากมีรถยนต์เพิ่มมากขึ้นคนจะเริ่มเปลี่ยนไปนั่งรถโดยสารภายหลังจากการก่อสร้างสะพานเสร็จ

เมื่อมีสะพานความเจริญก็เริ่มขยายตัวเพิ่มมากขึ้น มีกลุ่มคนหลายชาติพันธุ์ที่อพยพเข้ามาอยู่ทั้งที่ตัวจังหวัดและในต่างอำเภอ มีทั้งพ่อค้าจีน คนเวียดนามที่เข้ามาค้าขาย และมีกลุ่มแรงงานที่เข้ามารับจ้างขนสินค้าซึ่งมาจากจังหวัดโคราชเป็นส่วนใหญ่ และมาอาศัยอยู่บริเวณบ้านลับแลและบ้านหาดสวนยา มีการสร้างที่อยู่อาศัยที่มีความถาวรและมั่นคง และขยายตัวออกไปตามริมแหล่งน้ำต่าง ๆ เช่น แม่น้ำมูล กุดต่าง ๆ เช่น กุดปลาขาว กุดบ้าน เป็นต้น

การก่อสร้างปั๊มน้ำมัน

ประมาณปี พ.ศ. 2518 ปั๊มน้ำมันแห่งแรกชื่อปั๊มน้ำมันสามทหารเสือ ก็ถูกสร้างขึ้น ก่อนที่ต่อมาจะกลายเป็นปั๊มน้ำมันของการปิโตรเลียมแห่งประเทศไทยในปัจจุบัน ปั๊มน้ำมันเกิดจากการที่นายทุนเห็นว่ารถยนต์ที่ใช้เส้นทางวาริน-อุบลฯ มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ จึงมีการสร้างปั๊มน้ำมันขึ้นเพื่อรองรับความต้องการน้ำมันที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งจัดอยู่ในยุคที่มีการขยายตัวของเมือง ปัจจุบัน บริเวณนี้มีปั้มน้ำมันเกิดขึ้นถึง 3 แห่งด้วยกัน คือปั๊มน้ำมันเชลล์ ปั๊มน้ำมัน ปตท. และปั๊มน้ำมันคาลเท็กซ์

การเกิดขึ้นของชุมชนเกตุแก้วและการแยกตัวของชุมชน

ในช่วงนี้ พบว่ามีการเข้ามาตั้งรกรากของชาวบ้านชุมชนเกตุแก้ว ในบริเวณริมถนนสายอุบลฯ-วาริน (ช่วงแรกอยู่บริเวณที่เป็นที่ตั้งของห้างสรรพสินค้าในปัจจุบัน) โดยชาวบ้านส่วนใหญ่เป็นกลุ่มที่อพยพมาจากบริเวณชุมชนวังสงัด ในเขตเมืองอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2518 ที่ถูกกลุ่มทุนธุรกิจปรับเปลี่ยนพื้นที่สร้างอาคารพาณิชย์และทำเป็นตลาดค้าขาย ทำให้ชาวบ้านที่อาศัยอยู่เดิมต้องอพยพออกไป ส่วนหนึ่งไปอยู่ที่ชุมชนเกตุแก้ว และส่วนหนึ่งได้ย้ายไปอยู่ที่ชุมชนวังสว่าง อย่างไรก็ตาม เมื่อพื้นที่เดิมได้ถูกเช่าโดยกลุ่มธุรกิจที่เข้ามาก่อสร้างห้างสรรพสินค้า ชุมชนจึงต้องขยับถอยลงไปยังที่ลุ่มกว่าเดิม จนกล่าวได้ว่าพื้นที่ที่ชาวชุมชนเกตุแก้วอาศัยอยู่

ปัจจุบัน เป็นพื้นที่ลุ่มชุ่มน้ำ ซึ่งนับเป็นชุมชนเดียวที่ตั้งอยู่ในที่ลุ่ม อย่างไรก็ตามก็เป็นพื้นที่มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเพราะเป็นพื้นที่ที่ติดกับบุ่งง้าวสามารถหาอาหารได้ง่ายและสะดวก

นอกจากนี้ ชุมชนดั้งเดิมเช่นชุมชนหาดสวนยา ก็มีประชากรและบ้านเรือนเพิ่มมากขึ้นจนนำมาสู่การจัดตั้งชุมชนที่เดิมเคยมีฐานะเป็นเพียง “คุ้ม” ในสังกัดของบ้านหาดสวนยา เพิ่มขึ้นอีก 3 แห่ง ในช่วงระหว่างปี 2526 – 2537 คือชุมชนหาดสวนสุข (ตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2526) ชุมชนท่ากอไผ่ (ตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2536) และชุมชนคูยาง (ตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2537) และล่าสุดก็คือการแยกตัวออกมาจากชุมชนหาดสวนสุข ที่ตั้งชื่อว่า ชุมชนหาดสวนสุข 1 เมื่อปี พ.ศ. 2547

การขยายตัวของเขตเทศบาลวารินชำราบ

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 เป็นต้นมา เทศบาลเมืองวารินชำราบได้มีการขยายตัวอย่างมาก กล่าวคือในปีดังกล่าวได้มีพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนแปลงเขตเทศบาลตำบลวารินชำราบ (ฉบับที่ 2) ขยายเขตเทศบาลเพิ่มขึ้นจากเดิม 5.7 ตารางกิโลเมตร เป็น 12.9 ตารางกิโลเมตร ก่อนที่จะมีพระราชกฤษฎีกายกฐานะเทศบาลตำบลวารินชำราบ เป็นเทศบาลเมืองวารินชำราบ” ในปี พ.ศ. 2538

การขยายตัวดังกล่าวของเทศบาล ได้มีการผนวกเอาหมู่บ้านต่างๆ ซึ่งเดิมขึ้นตรงกับอำเภอ มาอยู่ภายใต้การดูแลของเทศบาล ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่งต่อชุมชน เพราะเท่ากับเป็นการแปลงสภาพจากชนบท มาเป็นเมือง อีกทั้งในแง่การบริหารการปกครองนั้น ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านก็หมดไป กลายเป็นประธานชุมชน

การเกิดขึ้นของร้านค้า ห้างสรรพสินค้า และโรงแรม

ความเจริญที่มีการพัฒนาและมีการขยายตัวอยู่ตลอดเวลา ทำให้นายทุนเริ่มเข้ามามีบทบาทในพื้นที่สองฟากริมถนนจากอำเภอวารินชำราบไปยังตัวจังหวัดอุบลราชธานี ในปี พ.ศ. 2520 เริ่มมีการออกกฎหมายให้กลุ่มที่มีการจับจองที่ดินสามารถแสดงความจำนงเป็นเจ้าของสิทธิ์ในที่ดินได้โดยการออกเป็นโฉนดที่ดินและเช่าที่ ทำให้กลุ่มนักธุรกิจ ได้เข้ามาจับจอง ขอซื้อและเช่าพื้นที่ ทำให้กรรมสิทธิ์ในที่ดินเปลี่ยนมือมาสู่กลุ่มธุรกิจ โดยเฉพาะในเขตชุมชนดีงาม คูยาง หาดสวนยา และหาดสวนสุข

ต่อมาพื้นที่ดังกล่าวก็ถูกปรับเปลี่ยนเป็นอาคารร้านค้า ห้างสรรพสินค้า และโรงแรม ซึ่งจะเกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 เป็นต้นมา

การก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานของเทศบาล

ในช่วงประมาณ 5 ปีที่ผ่านมา เราพบว่าเทศบาลเมืองวารินชำราบได้มีโครงการก่อสร้างโครงสร้างพื้นฐานในพื้นที่หลายโครงการ ดังเช่น

โครงการกั้นปากน้ำบริเวณปากเจ้าหมื่น เพื่อไม่ให้น้ำทะลักเข้ามาบริเวณที่เรียกว่า “กุดตะกวย” ที่แยกออกมาจากกุดศรีมังคละ(กุดใหญ่) ตามนโยบายการแก้ปัญหาภาวะน้ำท่วมเมืองวารินชำราบ โครงการดังกล่าวสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2544 นอกจากนี้ยังมีโครงการของเทศบาลในการแก้ปัญหาน้ำแห้งขอดในฤดูแล้ง โดยการทำเขื่อนดินขนาดเล็กบริเวณกุดบ้าน ใต้สะพานข้าม ซึ่งเป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างกุดบ้านกับกุดปลาขาว

โครงการก่อสร้างบ่อบำบัดน้ำเสีย เทศบาลเมืองวารินชำราบได้มีนโยบายแก้ไขปัญหาน้ำเน่าเสียที่เกิดขึ้นบริเวณกุดต่างๆ โดยการสร้างบ่อบำบัดน้ำเสียขึ้นที่บริเวณหลังชุมชนเกตุแก้ว ซึ่งอยู่ในพื้นที่ติดกับบุ่งง้าว ซึ่งเดิมเป็นที่อาศัยของชาวชุมชนเกตุแก้วส่วนหนึ่งและเป็นพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม และเป็นสวนแตงของชาวบ้านซึ่งมาจากชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนกุดปลาขาว และชุมชนท่าบ้งมั่ง การสร้างบ่อบำบัดน้ำเสียใช้พื้นที่ประมาณ 38 ไร่ จุดประสงค์ในเพื่อเป็นการบำบัดน้ำเสียก่อนที่จะปล่อยลงสู่บุ่งง้าวและไหลออกสู่แม่น้ำมูล บ่อบำบัดน้ำเสียถูกสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2542

โครงการปรับปรุงภูมิทัศน์ แผนพัฒนาตามนโยบายของเทศบาลเมืองวารินชำราบในปี พ.ศ. 2542 ได้มีการจัดทำโครงการปรับปรุงภูมิทัศน์บริเวณกุดปลาขาว โดยได้งบประมาณสนับสนุนจากสถาบัน OECF จำนวน 40 ล้านบาทเพื่อนำมาปรับปรุงภูมิทัศน์ การปรับปรุงพื้นที่สาธารณะ ประกอบด้วยการปูตัวหนอน การปรับสันสันพนังกั้นน้ำบริเวณใต้กุดปลาขาว การปลูกต้นก่อและต้นบกบริเวณริมกุดปลาขาว การสร้างอาคารศูนย์สินค้าชุมชนในบริเวณที่ติดกับชุมชนดอนงิ้ว 1 หลัง เพื่อใช้เป็นที่จำหน่ายสินค้าของชุมชน

นอกจากนี้ ก็ยังมีการนำจักรยานน้ำมาไว้บริการแก่ผู้ที่มาเที่ยวในบริเวณกุดบ้าน และมีการปรับปรุงภูมิทัศน์โดยรอบขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2546 เพื่อเป็นแหล่งพักผ่อนและเป็นสถานที่รองรับนักท่องเที่ยวแห่งใหม่

ประวัติศาสตร์การก่อตัวของชุมชนที่ศึกษา

เมื่อพิจารณาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำโดยรวม พอที่กล่าวรวบยอดถึงลักษณะของชุมชนว่าเป็น “แหล่งหาปลา ทำนาแซง และท่าเรือข้ามฟาก มุดตักทรายในแม่น้ำมูล” ซึ่งพัฒนาการของแต่ละชุมชน เมื่อพิจารณาภูมิหลังของกลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานก็พบว่า ต่างมีวัตถุประสงค์ของการอพยพย้ายถิ่นฐานเข้ามาอยู่อาศัยที่แตกต่างกันออกไป บ้างก็มาใช้แรงงาน บ้างก็มาหาปลา บ้างก็มีลักษณะคล้ายกัน และแตกต่างกันไป ประวัติศาสตร์ของชุมชนจึงเป็นส่วนหนึ่งที่สามารถชี้ให้เห็นที่มาของกลุ่มคนที่เข้ามาอาศัยในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ รวมทั้งเห็นพัฒนาการการขยายตัวของชุมชนในช่วงต่างๆ ซึ่งประวัติศาสตร์ของชุมชนที่ศึกษาทั้ง 10 ชุมชน สามารถจัดแบ่งตามช่วงเวลาการก่อตั้งในมิติทางประวัติศาสตร์ได้เป็น 6 กลุ่มดังนี้

ประวัติชุมชนหาดสวนยา หาดสวนสุข ท่ากอไผ่ และคูยาง

หาดสวนยาเป็นชุมชนที่อยู่ริมแม่น้ำมูล กลุ่มคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมีอาชีพหลากหลาย ทั้งนี้กลุ่มแรกๆ ที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานน่าจะเป็นกลุ่มหาปลา เพราะลักษณะภูมิประเทศที่อยู่ติดกับแม่น้ำมูล ต่อมาเมื่อชุมชนพัฒนามาเป็นชุมชนท่าเรือ กลุ่มที่อพยพตามมาก็จะเป็นกลุ่มอาชีพรับจ้างแบกหามสินค้า กลุ่มแจวเรือรับจ้าง รวมทั้งกลุ่มค้าขาย การเข้ามาอาศัยในยุคแรกๆ มักจะเป็นการปลูกเพิงพักพอได้อาศัยทำมาหากิน และค่อยๆ ปรับเปลี่ยนเป็นอาคารที่มีลักษณะมั่นคงแข็งแรงขึ้น จนต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2444 ได้มีการจัดตั้งเป็นหมู่บ้านหาดสวนยาอย่างเป็นทางการ

หาดสวนยาในอดีตมีฐานะเป็นท่าเรือข้ามฟาก โดยคนที่เดินทางมาจากตัวเมืองวารินชำราบจะต้องเดินทางโดยรถม้ามายังบริเวณหาดสวนยา เพื่อต่อเรือข้ามฟากไปยังฝั่งเมืองอุบล จึงทำให้หาดสวนยาในยุคนั้นมีความเจริญพลุกพล่านไปด้วยผู้โดยสาร รวมไปถึงแรงงานที่เข้ามารับจ้างในรูปแบบต่างๆ โดยเฉพาะกรรมกรท่าเรือและโรงสี ทั้งยังมีแม่ค้าขายส้มตำไก่ย่างตั้งเรียงรายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ กลุ่มคนที่เข้ามาถากถางเพื่อสร้างบ้านเรือนได้อาศัยพื้นที่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำมูลปลูกยาสูบ ซึ่งพื้นที่ริมแม่น้ำมูลเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์อุดมไปด้วยแร่ธาตุต่างๆ ที่เกิดจากการไหลมาทับถมของดินตะกอน จึงทำให้ปลูกยาสูบได้ผลผลิตดี โดยเฉพาะช่วงที่มีกลุ่มคนแรงงานกรรมกรเข้ามาทำงานมาก กลุ่มคนริมแม่น้ำมูลจึงปลูกยาสูบไว้ขายให้แก่กลุ่มแรงงานเหล่านี้ จึงได้ตั้งชื่อว่า “บ้านหาดสวนยา” เพราะมีเอกลักษณ์คือ เป็นบริเวณหาดทรายและมีการปลูกต้นยาสูบจำนวนมาก

กลุ่มคนที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนส่วนใหญ่มาจากอำเภอตระการพืชผล อำเภอดอนมดแดง อำเภอพิบูลมังสาหาร ส่วนใหญ่อพยพเข้ามาเพื่อทำงานรับจ้าง เพราะในสมัยนั้นการใช้แรงงานมีความจำเป็นอย่างมาก เป็นยุคในการสร้างเมืองอุบลมีแรงงานเข้ามารับจ้างปั้นอิฐขาย สร้างโบสถ์ สร้างวัด บางคนก็อพยพมาเป็นครอบครัวเพื่อรับจ้างปั้นอิฐ ในยุคนั้นเกิดเหตุการณ์ไฟไหม้เมืองอุบล 3 ครั้ง คือ ปี พ.ศ. 2498, 2508 และปี 2513 ยิ่งทำให้มีความต้องการแรงงานเพิ่มมากขึ้นและมีกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอยู่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้เกิดชุมชนของผู้ใช้แรงงาน

อย่างไรก็ตาม คนในชุมชนส่วนใหญ่เป็นคนงานที่มาทำงานรับจ้างทำงานที่ท่าเรือขนส่งสินค้า ได้เข้ามาจับจองที่ดินบริเวณหาดสวนยาสำหรับปลูกบ้านเป็นที่อยู่อาศัยและเป็นที่ทำกิน กลุ่มคนเหล่านี้มาจากหลายพื้นที่ อาทิเช่น ดอนมดแดง พิบูลมังสาหาร เขื่องใน บ้านแต้ การเข้ามาส่วนใหญ่มักจะเข้ามารับจ้างทำงานโรงสี ใช้แรงงานในการปั้นอิฐส่วนหนึ่งและมุดตักทรายในแม่น้ำมูลขาย

ลักษณะการขยายตัวของบ้านเรือนได้ขยายออกไปตามริมฝั่งแม่น้ำมูลส่วนหนึ่ง และออกไปตามเส้นทางเกวียนที่มาจากเมืองวารินชำราบอีกส่วนหนึ่ง และได้ขยายอาณาเขตกว้างออกไปเรื่อยๆ จนทำให้หาดสวนยากลายเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่มีการแบ่งเป็นคุ้มต่างๆ ได้แก่

คุ้มท่ากอไผ่ คุ้มหาดสวนสุข คุ้มคูยาง ซึ่งในแต่ละคุ้มจะเรียกชื่อตามเอกลักษณ์ของแต่ละคุ้ม กลุ่มที่ใช้แรงงานก็ได้อาศัยกุดเต่า กุดไข่นุ่น กุดศรีมังคละและกุดผึ้งในการหาปลาและปลูกผักผลผลิตที่ได้เก็บไว้กินเองและนำไปขาย

คุ้มท่ากอไผ่ สาเหตุที่ตั้งชื่อนี้ก็เพราะเคยเป็นท่าเรือและมีกอไผ่อยู่หนาแน่นตามฝั่งแม่น้ำมูล ส่วนคุ้มหาดสวนสุข สาเหตุที่ชื่อหาดสวนสุขเนื่องจากมีการจัดงานรื่นเริงประเพณีต่างๆ บริเวณหาดสวนสุข และคุ้มคูยาง ก็เนื่องมาจากบริเวณกลางบ้านมีต้นยางใหญ่ตั้งอยู่และมีคูน้ำผ่ากลางชุมชนจึงเรียกว่าชุมชนคูยาง โดยกลุ่มแรกที่เข้ามาอยู่บริเวณคุ้มคูยาง คือ นายสี ส่งเสริม เป็นคนทำความสะอาดถนนและจากนั้นก็เริ่มมีกลุ่มที่ใช้แรงงานเข้ามาอยู่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ

ในยุคที่ยังไม่ได้มีการสร้างสะพานเสรีประชาธิปไตยข้ามแม่น้ำมูล หาดสวนยาจัดเป็นได้ว่าเป็นศูนย์กลางการค้าขายเนื่องจากเป็นท่าเรือรับส่งผู้โดยสารและสินค้า รวมไปถึงมีโรงสีขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในหมู่บ้านหาดสวนยาคือโรงสีมิตรไทย มีการจ้างแรงงานยกกระสอบข้าวจำนวนมาก ในอดีตสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น บริเวณที่ตั้งโรงสีมิตรไทย เคยเป็นแหล่งประหารคนจีนที่ทำผิดกฎหมาย และเป็นที่ฝังหัวของกลุ่มกบฏผีบุญในยุคนั้น ส่วนบริเวณคุ้มท่ากอไผ่ยังเป็นท่าเรือรับส่งสินค้าที่มาจากอำเภอพิบูลมังสาหารและจังหวัดนครราชสีมา ส่วนหนึ่งของผู้เข้ามาตั้งรกรากประกอบอาชีพหาปลาในแม่น้ำมูล

ในหนังสือ “ชุมแปงบ้านแปงเมือง” ซึ่งจัดทำโดยเครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี (2544) ได้บรรยายภาพของชุมชนก่อนที่จะมีสะพานเสรีประชาธิปไตยไว้ดังนี้

...ย้อนหลังไป...ก่อนปี 2497 ยังไม่มีสะพานเสรีประชาธิปไตยทอดคั่นกลางระหว่างฝั่งเมืองอุบลกับฝั่งเมืองวารินชำราบ การขนส่งทางน้ำมีบทบาทสำคัญ รถไฟมาถึงเมืองวารินฯ ยังเป็นเครื่องจักรไอน้ำ ใช้ฟืนเป็นเชื้อเพลิง สินค้า หมาก พลู อาหารสด อาหารทะเลเดินทางมาพร้อมกับรถไฟ มีกรรมกรจากชุมชนลับแลเป็นแรงงานหลัก สินค้าถูกลำเลียงจากสถานีรถไฟมายัง ร.ส.พ. ที่ตั้งอยู่บริเวณท่าน้ำชุมชนหาดสวนยา[16] ระหว่างทางเป็นป่ารก บ้างใช้รถม้า บ้างใช้รถยนต์ ขนถ่ายสินค้าลงเรือส่งต่อไปยังฝั่งเมือง

ที่นี่...ท่าน้ำชุมชนหาดสวนยา มีอาชีพเกิดขึ้นมากมาย ตาแก่ๆ ชายวัยกลางคน เด็กหนุ่มหลายคนอาสาเป็นคนแจวเรือรับจ้างส่งผู้โดยสารข้ามฟากเที่ยวละ 2 บาท มีกรรมกรขนสินค้าขึ้น-ลงเรือ ขนข้าวสารที่มาจากอำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม ตระการพืชผล ให้กับโรงสีมิตรไทย หรือสินค้าจากแหล่งอื่นที่ล่องมาตามเส้นทางสายน้ำ เพิงเล็กๆ ถูกปลูกสร้างขึ้นอย่างเรียบง่าย ครอบครัวกรรมกรอาศัยอยู่รวมกันที่นี่...ผัวเป็นกรรมกร เมียปลูกใบยาสูบขายเป็นอาชีพเสริม มีพื้นที่มากจนถูกขนานนามว่า “หาดสวนยา” สินค้ามาตามรถไฟอาทิตย์ละ 2 ครั้ง ครอบครัวกรรมกรชุมชนลับแลขยายเพิ่มขึ้นเป็นชุมชนใหญ่ เพิงไม้เล็กๆ ที่ท่าน้ำหาดสวนยาถูกพัฒนา

[16] อันที่จริงน่าจะเป็นชุมชนคุ้มวัดวารินทรารามปัจจุบัน ซึ่งอยู่ตรงกันข้ามมากกว่า-ผู้วิจัย

เป็นบ้านที่มั่นคง จากไม่กี่สิบหลังจนกลายเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น การปลูกสร้างบ้านขยายจากท่าน้ำหาดสวนยาออกไปทางทิศตะวันตก 6-8 หลัง กลุ่มนี้ชอบอยู่เงียบๆ มีความสุขกับการได้ลงหาปลาตามกุดและลำน้ำมูล ทิศตะวันตกเฉียงเหนืออีก 6-10 หลัง กระจายไปตามแหล่งดินดี ดินงาม บุกเบิกพัฒนาไปสู่อาชีพปั้นอิฐ และทิศเหนือเป็นชุมชนที่ใกล้กับกุดศรีมังคละ ชอบหาปลาและเป็นแรงงานให้กับเตาอิฐ จนกระทั่งเมื่อปี 2535 ประกาศเขตเทศบาลวารินชำราบเพิ่ม จึงถูกเรียกชื่อใหม่ว่า ชุมชนท่ากอไผ่ ชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนคูยาง ตามลำดับ

และเช่นกัน บ้านเรือนได้ขยายออกไป 1 แห่ง ลึกลงไปตามป่ารกทางทิศตะวันออกของท่าหาดสวนยา กลุ่มบ้านที่อยู่ลึกสุด มีอาชีพชำแหละควาย ซึ่งไกลการตรวจสอบจากสายตาเจ้าหน้าที่รัฐ และเมื่อปี 2535 ประกาศเขตเทศบาลวารินชำราบ ถูกตั้งชื่อใหม่ว่า ชุมชนดีงาม ตามลำดับ อย่างไรก็ตาม พวกเขายังเรียกตัวเอง บอกใครต่อใครว่า "อยู่หาดสวนยา"[17]

ต่อมามีการสร้างวัดบริเวณคุ้มหาดสวนสุข และมีการสร้างโรงเรียนขึ้นตั้งชื่อว่าโรงเรียนหาดสวนยา ในปี พ.ศ. 2519 ซึ่งชาวบ้านได้เสนอว่าให้โรงเรียนชื่อ "โรงเรียนบ้านหาดสวนยา" ในส่วนของวัดให้ตั้งชื่อเป็น "วัดหาดสวนสุข" เพื่อความทัดเทียมกัน

ในปี พ.ศ. 2526 มีการแบ่งหาดสวนสุขออกจากหาดสวนยา โดยมีผู้ใหญ่บ้านปกครอง เนื่องจากจำนวนบ้านเรือนที่เพิ่มมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2536 และ พ.ศ. 2537 มีการแบ่งออกเป็นชุมชนอีก 2 แห่ง คือ ชุมชนคูยางและชุมชนท่ากอไผ่ ซึ่งขึ้นตรงต่อเทศบาลเมืองวารินชำราบ

ประวัติชุมชนลับแล

ชุมชนลับแลเคยเป็นที่พักรบของทหารญี่ปุ่นสมัยสงคราม ชื่อเดิมของบ้านลับแลคือ บ้านตะกุด (ตะกุดบ้าน) ในอดีตมีภูมิประเทศเป็นที่ลาดชัน มีป่าไม้หนาทึบ ตามตลิ่งมีต้นหวายและต้นกกขึ้นอยู่ริมน้ำอย่างหนาแน่น และมีสัตว์เลื้อยคลานที่เป็นอันตรายต่อผู้คนเป็นอันมาก

บริเวณที่ตั้งของชุมชนลับแล ตั้งอยู่ริมฝั่งของกุดที่เรียกว่า ตะกุดบ้าน ซึ่งเป็นลำน้ำที่ไหลมาจากพื้นที่คำนางรวย ไหลผ่าน 3 ชุมชนคือ ชุมชนคำนางรวย ชุมชนกุดเป่ง และบ้านตะกุดหรือชุมชนลับแลในปัจจุบัน แล้วไหลลงกุดปลาขาวและลำน้ำมูลต่อไป

ตามประวัติศาสตร์เล่าต่อกันมาว่า ทางที่จะเดินลงไปหาตะกุดได้เฉพาะทางที่สัตว์ลงไปกินน้ำ เท่านั้น ในสมัยนั้นจะไม่ค่อยมีคนกล้าลงไปในลำน้ำนี้ เพราะจะมีปลาดุร้ายอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก และบางครั้งมีคนเห็นจระเข้ซึ่งคนในสมัยนั้นจะพูดกันว่าเป็นเจ้าที่เจ้าทาง คอยปกปักรักษาลูกหลานที่อาศัยอยู่บริเวณนั้น เพราะเป็นความเชื่อของคนในสมัยนั้น และคนในยุคนั้นจะเชื่อถือเรื่องทรงเจ้าเข้าผีเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจให้ประกอบแต่คุณงามความดี ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีการอิจฉาริษยาซึ่งกันและกัน

---

[17]เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี, *ชุมแปงบ้านแปงเมือง* (อุบลราชธานี: ศิริธรรมออฟเซ็ท, 2544): 2-3.

ลำตะกุดนี้เป็นแหล่งที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การทำอาชีพหาปลา ในสมัยนั้นลำตะกุดแห่งนี้จะมีท่าเรือขนส่งสินค้ามาขึ้นรถไฟที่ชุมชนลับแล โดยเส้นทางการรถไฟแห่งประเทศไทยมาถึงอุบลราชธานีเมื่อปี พ.ศ. 2473 การมาถึงของรถไฟดังกล่าว นับว่าเป็นส่วนสำคัญมากต่อประวัติศาสตร์ของชุมชน เพราะการมาถึงของรถไฟ ได้ทำให้มีกรรมกรที่ทำงานขนสินค้าขึ้นลงรถไฟ เข้ามาตั้งรกรากอยู่ในชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่จะมาจากเมืองโคราช (นครราชสีมา)

ต่อมาปี พ.ศ. 2483 มีประชากรเพิ่มขึ้นอีก 6 ครอบครัว ได้แก่ ครอบครัวนายก้อง ไม่ทราบนามสกุล ครอบครัวนายเสน มีจันทร์แสง ครอบครัวนายสิงห์ มะลิ ครอบครัวนายเต็ม ไม่ทราบนามสกุล ครอบครัวนายเหรียญ วงศ์ทะเล และ ครอบครัวนายอ่ำ อุทาจันทร์

ปี พ.ศ. 2484 ประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้เคยไปขอสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินกับอำเภอเมืองวารินชำราบ ซึ่งมี นายชิน ราชพิช เป็นนายอำเภอ และนายอัครพล ยศทะแสน เป็นเจ้าหน้าที่ที่ดินอำเภอ แต่ก็ได้รับการปฏิเสธจากเจ้าหน้าที่ โดยอ้างว่าเป็นที่น้ำท่วม

ปี พ.ศ. 2485 หลายครอบครัวได้พากันอพยพออกจากพื้นที่ คงเหลืออยู่เพียง 4 ครอบครัว ได้แก่ ครอบครัวนายเสน มีจันทร์แสง ครอบครัวนายสิงห์ มะลิ ครอบครัวนายพุทธ ไม่ทราบนามสกุล และครอบครัวนายอ่ำ อุทาจันทร์เนื่องจากปัญหาสงครามการสู้รบ

ปี พ.ศ. 2489 มีหลายครอบครัวได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบ้านลับแล และมีการค้นพบบ่อน้ำซับ (น้ำโจ้ก) จึงได้ช่วยกันปรับปรุงบ่อน้ำนี้เรื่อยมาเพื่อใช้บริโภคโดยใช้งบประมาณเพียง 900 บาท ปรับปรุงเสร็จเมื่อ ปี พ.ศ. 2490

ปี พ.ศ. 2491 สำนักงาน ร.ส.พ. เข้ามาตั้งสำนักงานขึ้น ทำให้มีกรรมกรจากจังหวัดต่างๆ ประมาณ 20 กว่าครอบครัวอพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ในชุมชน จึงได้มีการพัฒนาถนนหนทางให้เจริญขึ้นและมีประชากรอพยพติดตามเครือญาติเข้ามาอยู่มากขึ้น จึงได้ก่อตั้งเป็นหมู่บ้านและเรียกชื่อหมู่บ้านว่า บ้านตะกุด หรือ ตะกุดบ้าน ดังกล่าวข้างต้น ปี พ.ศ. 2512 เปลี่ยนชื่อหมู่บ้านจากบ้านตะกุด หรือ ตะกุดบ้าน เป็นบ้านลับแลมาจนถึงทุกวันนี้ สำหรับประวัติการเปลี่ยนชื่อบ้านนั้น ไม่มีใครทราบข้อมูลที่ชัดเจน แต่มีเรื่องเล่ากันเป็นตำนานมา เป็นประวัติของหนุ่มสาว คือ หนุ่มในหมู่บ้านตะกุดไปคุยสาวหมู่บ้านอื่นแล้วมีการนัดแนะสาวมาหาที่บ้านตะกุด แต่พอสาวมาหากลับมองไม่เห็นหลังคาบ้านตะกุดเลย เพราะบ้านตะกุดจะปลูกกันอยู่ริมตลิ่งติดกับริมกุดซึ่งมีป่าหนาปิดบังมาก จึงมีหนุ่มสาวพากันพูดทีเล่นทีจริงว่าหมู่บ้านนี้ลึกลับซับซ้อนมากจาก “คำว่าลึกลับซับซ้อน” นี้เอง จึงพากันมาพูดให้ไพเราะขึ้นอีกว่า “หมู่บ้านลับแล” และพูดติดปากมาจนถึงทุกวันนี้

ประวัติชุมชนดอนงิ้ว

นายเลง นิลดา อายุ 78 ปี อดีตผู้ใหญ่บ้านดอนงิ้ว เล่าถึงประวัติการก่อตั้งชุมชนดอนงิ้วว่าบิดาคือ นายอ่อนสา นิลดา ซึ่งเป็นชาวอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ มาได้ภรรยาที่บ้านหนองตะโพนได้เดินทางมาหาปลาที่แม่น้ำมูลเห็นว่าพื้นที่ใกล้บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์จึงได้

จึงมาหาปลาและคิดว่าจะ *"มาอยู่สั่วหว่าง สั่วคาว แต่มาอยู่มันพอได้กินกะเลยอยู่เลย"* ช่วงแรกๆ ที่เข้ามาอยู่เรียกว่าบ้านดอนเกาะ บ้านเรือนจะอยู่บริเวณติดกับถนนสายอุบลฯ-วาริน ปัจจุบัน เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2470 ได้มีการปลูกต้นงิ้วไว้หลายต้นเพราะปลูกง่าย คนที่มาหาปลาในกุดบ้านและกุดศรีมังคละจะเรียกชื่อแตกต่างกันออกไป บ้างก็เรียกดอนเกาะ บ้างก็เรียกดอนงิ้วหรือป่างิ้ว และบ้างก็เรียกหนองหมาจอกเนื่องจากพื้นที่เป็นป่ารก มีหมาจิ้งจอกอาศัยอยู่ ต่อมาในปี พ.ศ. 2490 มีการตกลงร่วมกันว่าควรจะตั้งชื่อว่าบ้านดอนงิ้ว จึงเรียกว่าหมู่บ้านดอนงิ้วนับแต่บัดนั้น กลุ่มที่เข้ามาอยู่อาศัยนอกจากจะหาปลาแล้ว ยังมีการทำนาแซงและนาทามบริเวณริมกุดศรีมังคละและกุดบ้านด้วย ต่อมาลูกชายของนายอ่อนสา คือ นายบัว นิลดา พร้อมลูกเมียก็ได้ย้ายมาอยู่ที่ดอนงิ้วพร้อมด้วยครอบครัวของ นายมี–นางยืน ธนาสนธิ์ ขณะนั้นนายมีได้ทำงานเป็นคนขับรถสองแถวสายพิบูล–วาริน ได้ชักชวนเพื่อนฝูงมาอยู่ร่วมกันที่ดอนงิ้ว เช่นกลุ่มนายตู๋ – นางหมุน สาราไทย ที่อพยพมาจากบ้านจิกทางโง อำเภอพิบูลมังสาหาร ต่อมาก็มีกลุ่มญาติพี่น้องในแต่ละครอบครัวย้ายเข้ามาอยู่รวมกันจนเกิดเป็นหมู่บ้านดอนงิ้ว เวลามีงานบุญประเพณีชาวบ้านจะพากันไปตุ้มโฮมกันที่วัดหรือบ้านเจ้าภาพมีการห่อขนมเทียนทำขนมจีน ในอดีตถึงจะมีเงินก็ต้องทำกินเองไม่มีขายและจะได้กินก็ช่วงที่มีงานบุญ การทำนาแซงหยุดไปประมาณปี พ.ศ. 2493 สาเหตุจากน้ำเริ่มท่วมและมีนกอพยพมาเป็นจำนวนมากทำให้การปลูกข้าวไม่ได้ผลผลิตเต็มที่ บ้านดอนงิ้วอยู่ในเขตการปกครองตำบลธาตุเมื่อปี พ.ศ. 2501 และได้เปลี่ยนเป็นชุมชนดอนงิ้วในปี พ.ศ. 2535 มีการแบ่งเขตการปกครองบ้านดอนงิ้วอยู่ในเขตเทศบาลวารินชำราบ รายชื่อผู้นำชุมชนมีดังนี้ นายเลง นิลดา นายพรม สมบูรณ์ นายประเสริฐ ธนาสนธิ์ และนายประศาสตร์ ธนาสนธิ์ (ปัจจุบัน)

ประวัติชุมชนกุดปลาขาว

ชุมชนกุดปลาขาวเดิมมี 2 ชื่อ บางคนเรียกว่า "บ้านท่ากกบก" เพราะว่ามีต้นบกใหญ่ขณะนี้ถูกทำลายไปแล้วอยู่บริเวณบ้านพ่อใหญ่คูลี โคตรพงษ์ ขณะที่บางคนเรียกว่า "บ้านดอนเกาะ" เพราะว่ามีน้ำล้อมรอบ

ครอบครัวแรกที่เข้ามาคือครอบครัวพ่อใหญ่จาน พ่อใหญ่สีจัน เป็นคนบ้านธาตุและบ้านไม้ค้าง ประมาณปี พ.ศ. 2482 มีชาวบ้านมาปลูกเพิงพักเป็นที่อาศัยหาปลา ต่อมาจึงสร้างบ้านอยู่แถววัดกุดปลาขาว กลุ่มแรกๆ ที่เข้ามาครั้งแรก จะมาทำเพิงหาปลา เพราะว่ากุดปลาขาวมีปลามาก ต่อมาคนก็มามากขึ้นจึงสร้างบ้านอยู่บริเวณวัดมาตามความยาวของกุดปลาขาว จนถึงถนนสายวาริน–อุบล กลุ่มคนเข้ามาอยู่อาศัยมาจากหลายอำเภอ เช่น อำเภอพิบูลมังสาหาร อำเภอดอนมดแดง อำเภอโขงเจียม (ชื่อในขณะนั้น) เมื่อเดินทางมาหาปลาแล้วพบกันสภาพพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ จึงได้อพยพครอบครัวลงมาอยู่ และมาตั้งรากจนถึงทุกวันนี้

เดิมบ้านกุดปลาขาวขึ้นอยู่กับหมู่ 22 ตำบลธาตุ ต่อมาเมื่อปี 2510 เปลี่ยนจากหมู่ 22 ตำบลธาตุ เป็นบ้านกุดปลาขาว หมู่ 25 ตำบลธาตุ ผู้ใหญ่บ้านคนแรก คือนายสิงห์ ผิวเงิน

ยวง (ขณะนั้นอายุ 28 ปี) ในปี 2519 เปลี่ยนจากหมู่ 25 ตำบลธาตุ เป็นหมู่ 9 ตำบลคำน้ำแซบ ต่อมาปี 2535 บ้านกุดปลาขาวแยกออกจากกันเป็นหมู่ 2 บ้านคือด้านทิศตะวันออก เป็นหมู่ 9 ตำบลบุ่งไหม อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี ด้านทิศตะวันตกเป็นหมู่ 9 เทศบาลตำบลวารินชำราบ อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีนายสิงห์ ผิวเงินยวง เป็นประธานชุมชนระหว่างปี 2535 – 2541 และนายสมาน กาลวิบูลย์ เป็นประธานปี 2541 – 2548 ปัจจุบันมีนายคำบ่อ เชื้อทอง เป็นประธาน

ประวัติชุมชนท่าบ้งมั่ง และชุมชนดีงาม

กลุ่มที่อยู่อาศัยในชุมชนท่าบ้งมั่งนั้นอพยพมาจากบ้านแต้เก่า กิ่งอำเภอดอนมดแดง จังหวัดอุบลราชธานีผู้ก่อตั้งบ้านคนแรกคือ นายหมี มหาวงศ์ ซึ่งเป็นผู้ที่ริเริ่มสร้างบ้านและทำท่าเรือ ส่วนสาเหตุที่อพยพเข้ามาอยู่ในบริเวณนี้ เนื่องจากบริเวณชุมชนท่าบ้งมั้งนั้นมีปลาเป็นจำนวนมาก กลุ่มที่เข้ามาหาปลาเห็นว่าน่าอยู่ การหากินก็สะดวก จึงทำให้เริ่มมีกลุ่มคนอพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ ซึ่งเป็นทั้งญาติและคนรู้จักกันที่ทยอยอพยพเข้ามาอยู่เรื่อย ๆ จนชุมชนมีการขยายออกไป บ้างก็อยู่ใกล้กุดเต่า และกุดไข่นุ่น การตั้งชื่อชุมชนในอดีตตั้งตามสัญลักษณ์หรือสิ่งที่จดจำได้ง่าย ในบริเวณนี้มีต้นบ้งมั่งอยู่มาก ประกอบกับมีท่าเรือข้ามฟากจึงตั้งชื่อว่าชุมชนท่าบ่งมั่ง แรกเริ่มอยู่ในเขตการปกครองของตำบลธาตุ หมู่ 17 และเปลี่ยนเขตการปกครองมาเป็นตำบลคำน้ำแซบเมื่อปี พ.ศ. 2518 ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2522 ได้มีการแยกชุมชนออกจากชุมชนท่าบ้งมั่ง อีก 1 ชุมชน คือ ชุมชนดีงาม สาเหตุที่แยกออกมาจากท่าบ้งมั่ง เนื่องมาจากบ้านเรือนกว่า 50 หลังคาเรือนนั้นอยู่กระจาย เวลาประชุมก็ไม่ค่อยได้เข้าร่วมประชุมด้วย จึงขอแยกตัวออกเป็นบ้านดีงาม ชื่อบ้านดีงามมีที่มาจากนามสกุลของผู้อาวุโสที่พาแยกบ้านออกจากบ้านท่าบ่งมั่ง บ้านดีงามมีผู้ใหญ่บ้านคนแรกชื่อนายสี พันธ์น้อย ดูแลหมู่บ้านมาโดยตลอด จนกระทั่งปี พ.ศ. 2535 ได้มีการประกาศให้ทั้งสองชุมชนขึ้นอยู่กับเขตการปกครองของเทศบาลจึงเปลี่ยนมาเรียกว่า ชุมชนท่าบ้งมั่งและชุมชนดีงาม

ประวัติชุมชนเกตุแก้ว

ในปี พ.ศ. 2518 เกิดการไล่รื้อชุมชนวังสงัดซึ่งเดิมเป็นวังเก่า และมีชาวบ้านอาศัยอยู่ในบริเวณนั้น ซึ่งทางการได้ทำการไล่รื้อชาวบ้านออก เนื่องจากมีนายทุนมาซื้อที่สร้างอาคารพาณิชย์เพื่อทำการค้าขาย ชาวบ้านที่ถูกไล่รื้อจึงได้อพยพไปอาศัยในที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ชาวบ้านส่วนหนึ่ง ได้ย้ายมาอาศัยในบริเวณริมถนนบริเวณห้างดีมาร์ทและห้างยงสงวนในปัจจุบัน แต่ถูกกลุ่มนายทุนให้ออกเนื่องจากพื้นที่นายทุนได้เช่าที่กับ อบจ. ชาวบ้านจึงย้ายไปอยู่ด้านในซึ่งเป็นพื้นที่รกร้าง ส่วนใหญ่เป็นป่าบุ่งป่าทามและอยู่ในเขตเทศบาลวารินชำราบ ซึ่งครอบครัวที่ย้ายเข้ามาอยู่คือครอบครัวนายเฉย บุญพา ครอบครัว นายพา ทวีขันธ์ ครอบครัวนางดี วัลยา ครอบครัวนางสำลี ไชยชาตรี ครอบครัวนางอุไร แข็งกล้า ครอบครัวนางมุกดา กลมเกลียว ครอบครัวนางสดใส แสงสว่าง ครอบครัวนางสมคิด แก้วไหล ครอบครัวนางบุญอ้ม ผาสุกมูล

ครอบครัวนางสำลี แข็งกล้า ครอบครัวนายตั้ง พรมลา ครอบครัวนางสุดตา เขียวขจี ครอบครัวนายบัวสี สายงาม ครอบครัว นายสุบรรณ อินทร์อ่อน ครอบครัวนายใหม่ ดวงประภา และครอบครัวนายคำจร ขยายวงศ์ และส่วนหนึ่งของกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาอยู่มาจากอำเภอโพธิ์ไทร อำเภอตระการพืชผล อำเภอดอนมดแดง อำเภอโขงเจียม อำเภอเดชอุดม และอำเภอพิบูลมังสาหาร ปัจจุบันมีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 75 ครัวเรือน ประกอบอาชีพกรรมกร รับจ้าง และเก็บขยะหรือของเก่าขาย เด็กที่อาศัยอยู่ในชุมชนเข้าโรงเรียนท่าบังมั่งเนื่องจากในชุมชนไม่มีโรงเรียน และในปี พ.ศ. 2535 ชุมชนเกตุแก้ว ขึ้นต่อเทศบาลเมืองวารินชำราบ ที่ดินที่ชาวบ้านอยู่อาศัยเป็นที่ดินสาธารณะไม่มีโฉนดที่ดิน ประธานชุมชนคนแรกคือนายรอด ฉิมมาลา ปัจจุบันประธานชุมชน คือ นายเฉย บุญพา

บทที่ 5
พลังท้องถิ่น: ฐานทรัพยากร

ระบบนิเวศ ระบบทรัพยากร หรือฐานทรัพยากรของชุมชนนั้น นับว่ามีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่ของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นชุมชนชนบทหรือชุมชนเมือง สำหรับบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา หากมองด้วยสายตาของคนภายนอกเพียงผิวเผินก็อาจเป็นได้แค่ “แหล่งรองรับน้ำเสียจากเทศบาล” หรือ “พื้นที่แก้มลิงที่ช่วยลดความรุนแรงของน้ำท่วมเมืองอุบลฯ” หรือ “พื้นที่น้ำท่วมซ้ำซาก” เท่านั้น อันเป็นมุมมองที่นับว่าเป็นอันตรายอย่างยิ่งยวดทั้งต่อการดำรงอยู่ของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ และวิถีชีวิตวัฒนธรรมของคนเล็กคนน้อยที่พึ่งพาระบบนิเวศนี้ ซึ่งผลลัพธ์ของมุมมองเช่นนี้นำไปสู่การเข้าไปจัดการกับพื้นที่ดังกล่าวของรัฐ โดยการอ้างความชอบธรรมผ่านวาทกรรมการพัฒนาต่างๆ เป็นต้นว่า “เพื่อแก้ปัญหาน้ำท่วมเมืองอุบลฯ” “เพื่อเพิ่มมูลค่าเพิ่มทางธุรกิจให้กับพื้นที่” เป็นต้น ซึ่งดำเนินการผ่านนโยบายต่างๆ ดังจะได้กล่าวถึงในบทต่อๆ ไป ผลของการดำเนินการดังกล่าวนำมาซึ่งการ “เบียดขับ” คนเล็กคนน้อยเหล่านั้น ออกไปจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเป็นทรัพยากรส่วนรวมและสมบัติของชุมชน และแน่นอนที่สุดว่าย่อมนำไปสู่ความขัดแย้งในท้ายสุด

ฐานทรัพยากรนี้เองที่เป็นทุนหรือศักยภาพของชุมชน อย่างไรก็ตาม นโยบายการพัฒนาของรัฐและกระแสที่มาภายนอก ได้ส่งผลกระทบต่อฐานทรัพยากรนี้อย่างรุนแรง ทั้งนี้ความสำคัญของฐานทรัพยากรในพื้นที่มีดังนี้

ทรัพยากรดิน

ดินมีความหมายในเชิงทรัพยากรต่อชุมชนในพื้นที่ที่ศึกษาในหลายนัยยะด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นการตั้งถิ่นฐานหรือแหล่งสำหรับปลูกสร้างอาคารบ้านเรือน แหล่งเพาะปลูกทางเกษตรกรรม และแหล่งวัตถุดิบสำหรับการปั้นอิฐ

1. การตั้งถิ่นฐาน

การตั้งถิ่นฐานนั้นเกี่ยวข้องกับองค์ความรู้เกี่ยวกับภูมินิเวศ จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ดินบริเวณรอบๆ กุดและป่าบุ่งป่าทามถูกนำมาใช้ประโยชน์เพื่อเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของผู้คนในแถบนี้ด้วย แต่ด้วยข้อจำกัดทางธรรมชาติที่จะมีน้ำท่วมหลากเป็นบริเวณกว้างในช่วงฤดูน้ำหลาก จึงทำให้เป็นอุปสรรคต่อการตั้งถิ่นฐาน ฉะนั้น เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนที่ตั้งอยู่ฝั่งตัวเมืองอุบลราชธานีหรือตัวเมืองวารินชำราบแล้ว กล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานที่ถาวรของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่ศึกษาจึงน่าจะเกิดขึ้นทีหลัง

จากการศึกษาเกี่ยวกับลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชน คณะผู้วิจัยพบว่า การเลือกทำเลที่ตั้งของชุมชนดั้งเดิมนั้น จะเลือกทำเลที่มีลักษณะน้ำท่วมไม่ถึงหรือที่ดอน และใกล้แหล่งน้ำไม่ว่าจะ

เป็นมูลหรือกุด ฉะนั้น หากพิจารณาในประเด็นนี้ก็จะพบว่าแทบทุกชุมชน โดยเฉพาะชุมชนเก่าแก่จุดแรกๆ ที่มีการตั้งถิ่นฐานก็คือบริเวณที่ดอนที่น้ำท่วมไม่ถึงในฤดูน้ำหลาก ยกเว้นบางปีที่มีปริมาณน้ำมากกว่าปกติ เช่นกรณีของชุมชนท่าบังมั่ง ชุมชนหาดสวนยา ชุมชนท่ากอไผ่ ชุมชนหาดสวนสุข บริเวณที่ตั้งบ้านเรือนกลุ่มแรกๆ จะอยู่บนดอนหรือโนน หรือในกรณีของบ้านดอนงิ้ว ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนลับแลก็เห็นอย่างชัดเจน หรือแม้แต่ชุมชนที่เกิดขึ้นภายหลังโดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนคูยาง ชุมชนเกตุแก้ว ก็ตาม หากแต่ต่อมาเมื่อพื้นที่เดิมของกลุ่มคนเหล่านี้มีการเปลี่ยนมือไป ปรากฏการณ์ “การถอยลงน้ำ” ในชุมชนเหล่านี้จึงเป็นสิ่งที่มิอาจจะหลีกเลี่ยงได้ ฉะนั้น จึงพบว่ามีบ้านเรือนที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่มีน้ำท่วมขังกระจายอยู่ทั่วไปในหลายชุมชน อันเป็นโจทย์ที่ผู้เกี่ยวข้องในการแก้ไขปัญหาจักต้องพิจารณา

อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาและหลักฐานที่ปรากฏพอที่จะกล่าวได้ว่า การตั้งถิ่นฐานถาวรของชุมชนบริเวณดังกล่าว มีมาไม่น้อยกว่า 200 ปี ดังที่ได้กล่าวถึงพัฒนาการของชุมชนไปแล้ว โดยการตั้งถิ่นฐานของแต่ละชุมชนรวมทั้งการตั้งชื่อหมู่บ้านนั้น มักอ้างอิงกับสิ่งที่จดจำได้ง่าย และเป็นสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของท้องถิ่น เช่น ชุมชนท่ากอไผ่ เคยเป็นที่ตั้งของท่าเรือซึ่งมีกอไผ่ขึ้นอยู่เป็นจำนวนมากจึงตั้งชื่อชุมชนว่าท่ากอไผ่ ชุมชนท่าบังมั่ง นอกจากจะมีท่าเรือแล้วยังมีต้นไม้ที่มีชื่อว่า “ต้นมั่ง” อีกด้วย นอกจากนี้ การตั้งชื่อของชุมชนส่วนใหญ่ก็สัมพันธ์กับสภาพทางภูมินิเวศด้วย ซึ่งเราอาจจำแนกได้ 2 กลุ่มดังนี้

กลุ่มที่หนึ่ง ชุมชนที่มีชื่อสัมพันธ์กับสภาพทางภูมิศาสตร์และระบบนิเวศ ซึ่งจะมีชื่อที่บ่งบอกลักษณะดังกล่าว ได้แก่ กุด ดอน หาด และ ท่า ชุมชนกลุ่มนี้ได้แก่ ชุมชน***กุด***ปลาขาว ชุมชน***ท่า***บังมั่ง ชุมชน***ดอน***งิ้ว ชุมชน***หาด***สวนยา ชุมชน***หาด***สวนสุข ชุมชน***คู***ยาง ชุมชน***หาด***สวนสุข ชุมชน***ท่า***กอไผ่ และบ้าน***ตะกุด*** (ชุมชนลับแล)

กลุ่มที่สอง ชุมชนที่มีชื่อไม่สัมพันธ์กับระบบนิเวศ ได้แก่ ชุมชนดีงาม และ ชุมชนเกตุแก้ว

นอกจากนี้ การตั้งถิ่นบ้านในอดีตมีองค์ประกอบหลายอย่าง เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในพื้นที่ และการที่พื้นที่นั้นเป็นแหล่งรวมอาชีพ กลุ่มคนที่อพยพเข้ามาย่อมมองเห็นความมั่นคงจึงอพยพครอบครัวเข้าตั้งถิ่นฐานเกิดเป็นหมู่บ้านและชุมชน ที่ตั้งของแต่ละชุมชนเป็นพื้นที่ที่มีลักษณะแตกต่างกัน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณพื้นที่ศึกษาสามารถจำแนกออกได้เป็น 4 กลุ่มได้แก่ กลุ่มที่ 1 กลุ่มชุมชนที่ตั้งอยู่ริมมูลและกุด กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุด กลุ่มที่ 3 กลุ่มชุมชนที่ตั้งอยู่บนดอน และกลุ่มที่ 4 กลุ่มชุมชนที่ตั้งอยู่ในบุ่งทาม

เป็นที่น่าสังเกตว่า รูปแบบการตั้งถิ่นฐานของทุกชุมชนในช่วงแรกๆ นั้น จะมีลักษณะดังกลุ่มที่ 1-3 แต่ครั้นเมื่อกรรมสิทธิ์ในที่ดินเปลี่ยนแปลงไป จะโดยการขายกรรมสิทธิ์ การเวนคืน หรือการถูกขับไล่ก็ตาม ส่งผลให้เกิดลักษณะการตั้งถิ่นฐานเป็นแบบกลุ่มที่ 4 ซึ่งเป็นชุมชนที่เกิดจากการโยกย้ายของผู้ที่ “ไร้ที่ดิน” และนำไปสู่การเป็นชุมชนที่จัดตั้งขึ้นใหม่ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5.1 แสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานของชุมชนที่ศึกษา

ชุมชนที่ตั้งอยู่ริมกุด	ชุมชนชนที่ตั้งอยู่ริมมูลและกุด	ชุมชนที่ตั้งอยู่บนดอน	ชุมชนที่ตั้งอยู่ในบุ่งทาม
บ้านตะกุด (ชุมชนลับแล) ชุมชนคูยาง	ชุมชนท่ากอไผ่ ชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนหาดสวนยา ชุมชนท่าบังมั่ง ชุมชนดีงาม	ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนกุดปลาขาว	ชุมชนเกตุแก้ว

2. การทำการเกษตร

ดินบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำนับเป็นพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ เพราะแต่ละปีจะได้รับตะกอนดินและแร่ธาตุต่างๆ ที่หลากมาจากแม่น้ำมูล ทำให้เต็มไปด้วยแร่ธาตุที่มีคุณค่าทางอาหาร และเป็นประโยชน์ต่อการเจริญเติบโตของพืชพันธุ์มากมายหลากหลายชนิด อาชีพทำการเกษตรจึงเป็นอีกอาชีพหนึ่งของชุมชนที่อยู่บริเวณนี้สืบทอดกันมา

ในอดีตนั้น พื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้เป็นแหล่งทำนาแซงและนาทาม บริเวณที่ปลูกข้าวมากก็ได้แก่ บริเวณริมกุดบ้าน กุดศรีมังคละ และบุ่งง้าว พ่อสิงห์ ผิวเงินยวง อดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านกุดปลาขาว และเป็นหนึ่งในนักวิจัยไทบ้าน ได้บรรยายถึงการทำนาแซงในอดีตว่า บริเวณบุ่งง้าวในอดีตนั้น น้ำในช่วงฤดูแล้งจะไม่ลึก ชาวบ้านจะพากันทำนาแซงบริเวณริมตลิ่งบุ่งง้าวทั้งสองฝั่ง ที่มีน้ำขังตลอดปี โดยจะเริ่มทำในช่วงเดือนมีนาคมถึงกรกฎาคม ตั้งแต่บริเวณใต้สะพานข้ามระหว่างกุดศรีมังคละกับบุ่งง้าว ไปจนถึงปากบุ่งง้าว ที่เชื่อมกับแม่น้ำมูล เช่นเดียวกับพ่อเลง นิลดา และพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ นักวิจัยไทบ้านจากชุมชนดอนงิ้ว ที่เล่าว่า ในอดีตชุมชนดอนงิ้วมีการทำนาแซงบริเวณริมกุดบ้านและกุดศรีมังคละ พ่อประเสริฐ ได้เล่าเพิ่มเติมว่า ตอนที่ยังเป็นเด็กอายุประมาณ 7-8 ปี นั้น ชาวบ้านดอนงิ้วจะทำนาแซงกัน แล้วก็จะนำข้าวเปลือกที่ได้ไปสีในครกกระเดื่องที่อาศัยพลังงานจากระหัดวิดน้ำ บริเวณที่ตั้งของ ร.ส.พ. ปัจจุบัน ซึ่งอาศัยแรงดันน้ำที่ไหลลงจากคำน้ำแซบ บริเวณนั้นมีครกกระเดื่องประมาณ 8 เครื่อง อย่างไรก็ตาม ประมาณปี พ.ศ. 2488-2489 ลูกเขยของอำมาตย์โทพระยาปทุมเทพภักดี (ธน ณ สงขลา) อดีตข้าหลวงประจำจังหวัดอุบลราชธานี (พ.ศ. 2465-2469) และอดีตนายยกเทศมนตรีเทศบาลเมืองวารินชำราบคนแรก ซึ่งเป็นชาวญี่ปุ่นก็มาตั้งโรงงานชะแล็ก มีการปล่อยน้ำเสียลงสู่กุด ยังผลให้การใช้น้ำปั่นระหัดวิดน้ำสำหรับครกกระเดื่องยุติลง

การทำนาแซงค่อยๆ หายไป เมื่อระดับน้ำในกุดสูงขึ้น อันเนื่องมาจากการที่สภาตำบลคำน้ำแซบ (ชื่อในขณะนั้น) ได้ทำการกั้นปากบุ่งง้าว ในปี 2526 โดยหวังที่จะให้มีน้ำขังตลอดปีเพื่อการ

ทำนา แต่กลับกลายเป็นว่าน้ำที่ขังอยู่ตลอดปีไม่เพียงแต่ทำให้บุ่งง้าวมีความลึกมาก หากยังทำให้ไม่สามารถทำนาริมตลิ่งกุด และปลูกพืชอื่นๆ ได้อีกด้วย

นอกจากการทำนาแซงแล้ว ยังมีการทำนาทามบนที่ดอน โดยเฉพาะชุมชนดอนงิ้ว ซึ่งจะทำนาทามสลับกับการปลูกพืชชนิดอื่นๆ อีกหลายชนิด ที่สำคัญได้แก่ปอ ข้าวโพด แตงกวา ถั่วฝักยาว ผักกาด พริก ผักคะน้า เนื่องจากในช่วงฤดูน้ำลด บริเวณกุดต่างๆ ก็จะมีพื้นที่ริมกุดที่สามารถใช้ประโยชน์ในการเพาะปลูกได้ ดังนั้นแทบทุกชุมชนจะมีการทำเกษตรริมกุด บริเวณพื้นที่ที่ทำเกษตรได้แก่ กุดบ้าน กุดศรีมังคละ กุดปลาขาว กุดเป่ง กุดขี้เห็น กุดตะกวย กุดศรีมังคละ และบุ่งง้าว โดยชุมชนที่ปลูกผักมากที่สุดจะอยู่บริเวณชุมชนคูยาง ซึ่งมีชื่อเสียงในการปลูกแตงกวา โดยจะขนผลผลิตใส่เรือพายมาขึ้นฝั่งที่บริเวณกุดปลาขาว เพื่อนำขึ้นไปขายต่อที่ตลาด

ผลผลิตที่ได้จะนำไปส่งขายที่ตลาดวารินชำราบ ปุ๋ยที่ใช้ในการทำการเกษตรในอดีตไม่ได้ใช้ปุ๋ยเคมี แต่ใช้ปุ๋ยธรรมชาติที่เกิดจากซากพืชที่ถูกกระแสน้ำพัดพามาจากแหล่งอื่นทำให้ผักที่ปลูกได้ผลผลิตดี รวมทั้งใช้ไม้ในป่าบุ่งป่าทามมาทำเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ทำร้าน (ค้าง) แตงกวา หรือกลุ่มที่ปลูกข้าวโพดได้นำไม้จากป่าบุ่งป่าทามมาใช้ทำฟืนต้มข้าวโพด ต่อมาการทำการเกษตรค่อยๆ ลดจำนวนลงไป สาเหตุก็เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงของระดับน้ำที่กล่าวมาแล้ว รวมทั้งวัสดุเช่นไม้ทำร้านให้พืชเกาะ และไม้ที่จะนำมาทำฟืนหาได้ยาก จนในที่สุดการทำเกษตรอย่างเป็นล่ำเป็นสันริมกุดก็ได้ยุติลงในราวๆ ปี พ.ศ. 2526 คงเหลือไว้เฉพาะบางจุดและบางครัวเรือน

ในกรณีของชุมชนคูยาง หลังจากปี พ.ศ. 2526 มีการทำเกษตรที่ริมกุดศรีมังคละบางจุด ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2536 พื้นที่กุดศรีมังคละถูกกลุ่มนายทุนเช่าซื้อ ทำให้ชาวบ้านที่ปลูกผักริมกุดไม่สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้จึงทำให้ชุมชนคูยางเลิกทำอาชีพปลูกผัก นอกจากนี้ ปัญหาที่เกิดจากการแพร่ระบาดของไมยราพยักษ์ ก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พื้นที่ที่เคยทำการเกษตรไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อีกต่อไป ทำให้ปัจจุบันพบว่าการทำการเกษตรในพื้นที่มี 4 ลักษณะด้วยกันคือ

ลักษณะที่ 1 ก็คือส่วนใหญ่จะทำการเกษตรเพียงเพื่อไว้กินในครัวเรือน ซึ่งพืชที่ปลูกก็จะเป็นถั่วฝักยาว แตงกวา พริก มะเขือ ข้าวโพด ซึ่งจะปลูกกันบริเวณริมกุด ซึ่งมีกระจายอยู่ทุกชุมชน

ภาพที่ 5.1 เกษตรริมกุดที่สามารถพบเห็นได้ทั่วไป

ลักษณะที่ 2 คือกลุ่มที่ยังคงเพาะปลูกเป็นล่ำเป็นสันเพื่อขายหรือเป็นอาชีพนั้น พบว่ามีเพียง 1 ราย คือกรณีของนายสันต์ ดวงแก้ว อายุ 39 ปี ที่ปลูกแตงร้าน ถั่วฝักยาว และข้าวโพดบริเวณที่ดอน (โนน) ติดกับกุดตะกวยและกุดขี้เห็น ดังจะได้นำเสนอรายละเอียดในกรณีศึกษาต่อไป

ลักษณะที่ 3 คือการปรับเปลี่ยนจากการปลูกผักมาเป็นสวนดอกไม้เพื่อการค้า ซึ่งในชุมชนที่ศึกษาพบอยู่ 2 รายที่ชุมชนดอนงิ้ว ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับชุมชนกุดเป่ง (เป็นชุมชนที่ปลูกดอกไม้เพื่อการค้ามากที่สุดชุมชนหนึ่งของอำเภอวารินชำราบ ชุมชนนี้ไม่อยู่ในเป้าหมายของการศึกษาครั้งนี้ แต่เป็นชุมชนที่อยู่ในระบบนิเวศแบบพื้นที่ชุ่มน้ำเช่นเดียวกับชุมชนที่ศึกษา) และหนึ่งในสองรายนั้นก็เป็นนักวิจัยไทบ้านของโครงการนี้ด้วย

ลักษณะที่ 4 คือการเพาะปลูกพืชน้ำ ได้แก่ ผักกระเฉด และผักบุ้ง ซึ่งมีการปลูกมากบริเวณกุดปลาขาว ซึ่งชุมชนที่ปลูกก็คือชุมชนกุดปลาขาว บ้านกุดปลาขาว และชุมชนคุ้มวัดวารินทราราม (สองชุมชนหลังนี้ไม่อยู่ในพื้นที่ที่ศึกษาครั้งนี้ บ้านกุดปลาขาวนั้นเดิมเป็นชุมชนเดียวกับชุมชนกุดปลาขาว แต่เมื่อมีการประกาศเขตเทศบาล ชาวบ้านส่วนหนึ่งก็ถูกจัดอยู่ในเขตเทศบาล อีกส่วนหนึ่งก็ยังเป็นหมู่บ้านเช่นเดิม ขณะที่ชุมชนคุ้มวัดวารินทราราม เป็นชุมชนที่อยู่ฝั่งตรงข้ามกับชุมชนกุดปลาขาว) ที่เรียกกันว่า “การทำนาผักกระเฉด” หรือ “การทำนาผักบุ้ง” ซึ่งนำรายได้อย่างงามมาสู่ผู้ปลูก เนื่องจากจะมีผู้มารับซื้อถึงที่และเก็บเอง ลักษณะการปลูกนั้น ผักกระเฉดนั้นจะปลูกในน้ำส่วนผักบุ้งจะอยู่รอบๆ ริมฝั่ง ช่วงที่ปลูกจะเป็นช่วงเดือนกุมภาพันธ์ และจะเริ่มเก็บได้ตั้งแต่ปลายเดือนมีนาคมเป็นต้นไปจนกว่าน้ำจะท่วม ในฤดูหนาวผักกระเฉดจะไม่ออกยอด ดังกรณีของแม่ปรีชา รดจันทร์ ชาวบ้านชุมชนกุดปลาขาว ได้กล่าวว่า ตนเองมีรายได้จากการขายผักกระเฉดวันละประมาณ 50 กิโลกรัม ๆ ละ 10 บาท และยังเก็บผักบุ้งให้ลูกสาวไปขายเองที่ตลาดวารินชำราบช่วงบ่ายอีกวันละ 100-200 บาท

อย่างไรก็ตาม พื้นที่การทำนาผักกระเฉดและทำนาผักบุ้งนั้น ลดลงไปจากเดิมมาก เนื่องจากการเจริญเติบโตของสิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” ได้นำซึ่งก่อสร้างสะพานข้ามกุดปลาขาวแห่งที่สอง เพื่อเชื่อมเส้นทางรถยนต์ระหว่างอำเภอวารินชำราบและอำเภอเมือง ทำให้พื้นที่ส่วนหนึ่งที่เคยเป็นที่ปลูกผักกระเฉดและผักบุ้งถูกถม และมีสิ่งปลูกสร้างเป็นเสาสะพานและตอม่อ รวมทั้งการถูกให้รื้อถอนบ้านเรือนและห้ามทำกิจกรรมใดๆ ในพื้นที่บริเวณดังกล่าวด้วย

ภาพที่ 5.2 การทำนาผักกระเฉด

3. การปั้นอิฐ

ลักษณะของดินในพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามเป็นดินที่มีความเหนียวเหมาะสำหรับงานปั้น เพราะเป็นดินในบริเวณป่าบุ่งป่าทามที่ถูกนำมาใช้แล้วในช่วงฤดูกาลน้ำหลากก็จะถูกกระแสน้ำพัดเอาดินที่มีความอุดมสมบูรณ์จากแหล่งอื่นมาถมบริเวณที่ถูกนำดินไปใช้ในงานปั้นหรือกิจกรรมอื่นๆ จึงทำให้ดินบริเวณป่าบุ่งป่าทามถูกนำมาใช้ในการปั้นอิฐ ซึ่งเป็นลักษณะพิเศษของดินทามในพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม

การปั้นอิฐในอดีตในพื้นที่แถบนี้ สามารถสืบย้อนไปได้เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2490 โดยเตาอิฐรุ่นแรกๆ จะอยู่บริเวณชุมชนหาดสวนยา (ปัจจุบันยังคงเหลือซากให้เห็นบางจุดบริเวณกุดเต่าและกุดไข่นุ่น) โดยผู้ที่เข้ามาทำเตาปั้นอิฐเป็นกลุ่มแรกคือพ่อใหญ่ผัน–แม่จอม เสริ้นวิชา ที่อพยพมาจากจังหวัดร้อยเอ็ด มาซื้อที่บริเวณริมกุดไข่นุ่นและพบว่าดินในบริเวณดังกล่าวเป็นดินที่เหมาะสำหรับการปั้นอิฐได้ดีจึงได้ทำอาชีพปั้นอิฐซึ่งเป็นอาชีพเดิม อย่างไรก็ตาม เตาอิฐได้ขยายไปยังชุมชนใกล้เคียงด้วย ต่อมาการปั้นอิฐก็ขยายออกไปบริเวณที่ตั้งชุมชนหาดสวนสุขในปัจจุบัน กลุ่มแรกที่เป็นเจ้าของเตาอิฐในชุมชนหาดสวนสุขคือกลุ่มครูพลู จากบ้านก่อ และมีกลุ่มพ่อใหญ่สาย แม่ใหญ่ลอด

ไปฝึกปั้นและมาทำเตาอิฐของตนเอง จากนั้นก็มีลูกหลานดำเนินกิจการขยายต่อไปเรื่อยๆ โดยมีแรงงานมาจากอำเภอใกล้เคียง เช่นกิ่งอำเภอดอนมดแดง ตำบลโพธิ์ใหญ่ อำเภอเมือง อำเภอเดชอุดม อำเภอเมขลา อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอำนาจเจริญ จังหวัดศรีสะเกศ จังหวัดยโสธรและจังหวัดร้อยเอ็ด แรงงานบางคนพอทำได้ก็กลับไปทำที่บ้านเกิดก็มี

การปั้นอิฐในอดีตผู้ปั้นจะต้องขุดหลุมบริเวณริมกุด เพื่อว่าในฤดูน้ำหลาก น้ำได้พัดพาเอาดินตะกอนจากแม่น้ำมูลมาไว้ในหลุม ซึ่งดินเหล่านั้นก็จะเป็นวัตถุดิบสำหรับการปั้นอิฐ ทว่านับตั้งแต่การก่อสร้างถนนคอนกรีตเลียบชายฝั่งแม่น้ำมูล ตะกอนที่จะพัดพามาก็ลดลงไป ทำให้ ในปัจจุบันต้องซื้อดินจากนอกชุมชนมาใช้ปั้นอิฐ เป็นการพึ่งพาทรัพยากรจากภายนอกชุมชน หรือในบางพื้นที่ เช่น กรณีบ้านหาดสวนยา บ้านดีงาม อาชีพปั้นอิฐที่เคยมีแถวๆ กุดเต่าก็หายไป เพราะกุดตื้นเขินและมีการขายที่ให้กับนายทุน

ในอดีตจะเป็นการปั้นอิฐด้วยมือเป็นหลัก โดยชุมชนหาดสวนสุขนับเป็นแหล่งผลิตอิฐแดงที่ใหญ่ที่สุดในจังหวัดอุบลราชธานีและภาคอีสาน แต่เมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมา ความต้องการอิฐเพิ่มมากขึ้น ขณะที่การผลิตด้วยมือไม่สามารถตอบสนองความต้องการได้ทัน ทำให้ได้มีการเปลี่ยนมาใช้เครื่องจักรในการปั้นอิฐแทน

ผู้ที่เป็นผู้ริเริ่มสร้างเครื่องปั้นอิฐคนแรกก็คือ พ่อใหญ่อ่วม จันทะเส ชาวบ้านหาดสวนสุข ปัจจุบันอายุ 71 ปี ในหนังสือ “ชุมแปงบ้านแปงเมือง” ได้กล่าวถึงรายละเอียดของพ่อใหญ่อ่วม ไว้ว่าเป็นผู้ที่เข้ามาอาศัยอยู่ที่ชุมชนหาดสวนสุข ตั้งแต่ พ.ศ. 2490 พ่อแม่มีฐานะยากจนแทบจะไม่มีอะไรจะกิน และเรียนไม่จบประถมเพราะพ่อแม่พาโยกย้ายไปเรื่อยๆ เปลี่ยนที่อยู่ตลอดเวลาทำให้ไม่ได้เรียนหนังสือ ที่ตรงไหนเขาบอกว่าดีก็ไปมาหมดจนสุดท้ายก็มาปักหลักฐานที่ชุมชนหาดสวนสุข พ่อใหญ่อ่วมเริ่มปั้นอิฐมาตั้งแต่อายุ 17 ปี จนแก่ สามารถที่จะดูดินออก รู้ว่าดินที่นี่เป็นอย่างไรโดยการบีบ หากดินบางจุดกำใส่ฝ่ามือพอบีบมันไหลออกมาตามง่ามนิ้ว ไม่นานก็ขาด แต่ถ้าดินบางจุดเมื่อบีบแล้วมันไหลออกมาเรื่อยๆ โดยที่มันไม่ขาด ก็แสดงว่า “ดินมีมัน” เหมาะสำหรับการปั้น

จากประสบการณ์ “การรู้จักดิน” ของพ่อใหญ่อ่วมข้างต้น ทำให้พ่อใหญ่อ่วมมีความคิดว่าต้องปั้นด้วยเครื่องได้ จากนั้นก็เลยไปจ้างเขาทำเครื่องปั้นอิฐ แต่ก็ใช้ไม่ได้ผล ต้องเสียเงินฟรี จึงได้มาคิดทดลองทำเครื่องปั้นอิฐเอง พ่อใหญ่อ่วมกล่าวว่า *“พ่อใหญ่เคยสังเกตเขาบีบเส้นขนมจีน พอแป้งมันโดนแรงกด แล้วมันก็ไหลออกมาเป็นเส้นยาว ดินตรงชุมชนเรามันเหมือนแป้ง พอเป็นเส้นยาวๆ ได้ เราก็หาอะไรมาตัดซะให้เป็นท่อน แล้วมันก็ทำได้อย่างที่เชื่อจริงๆ”* พ่อใหญ่อ่วมยังได้กล่าวเปรียบเทียบถึงการปั้นด้วยมือและด้วยเครื่องปั้นว่า *“สมัยนั้นปั้นอิฐด้วยมือ 10 คนจะปั้นได้*

5,000-6,000 ก้อนต่อวัน (คนละประมาณ 500-600 ก้อน) พอใช้เครื่องปั้นทำให้ได้วันละ 20,000 ก้อนต่อวันต่อเครื่อง"[1]

ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนหาดสวนสุขที่ประกอบอาชีพทำเตาอิฐมีทั้งหมด 16 ราย ได้แก่

1. นายอุดม เผ่าภูรี
2. นายสมัย ชัยโชค
3. นายประจวบขันธ์อ่อน
4. นายหนูเพ็ญ แก้วรักษา
5. นายทวีพล ศรีวัฒนานนท์
6. นายปราศัย ยืนยิ่ง
7. นางหนูคิด สายบุตร
8. นางชูศรี สุขนา
9. นางแปลง หนูอ่อน
10. นางสำเนียง ศรีแย้ม
11. นายสมบูรณ์ แสงกล้า
12. นายสมร จันทร์ใส
13. นายสมาน จันทะเส
14. นายวิโรจน์ จันทะเส
15. นายปานจันทะเส
16. นางประเสริฐ ช่วงชิง

ฉะนั้นทุกๆ เช้า จะเห็นผู้ใหญ่ เด็กหนุ่ม เด็กสาว แม่ลูกอ่อน ล้อมวงกินข้าวใกล้ๆ เครื่องปั้นในเตาเผาอิฐ ทั้งนี้แรงงานเตาอิฐจะมีอยู่ 2 ลักษณะคือ จ้างเป็นรายเหมา กับรายวัน ในแบบที่หนึ่งนั้น เครื่องปั้นเครื่องหนึ่งๆ จะมีทีมทำงานประมาณ 12 คน อัตราจ้างเหมาปั้นอิฐจะอยู่ที่ราคาก้อนละ 11 สตางค์ ส่วนแบบที่สองนั้น เป็นแบบจ้างรายวันแบ่งเป็น 2 ลักษณะงานคือ ถ้าเป็นคนที่ลงหลุมดิน ขุดดิน หม่าดิน (แช่ผสมดิน) แล้วขนดินใส่เครื่อง ได้ค่าแรงวันละ 150 บาทต่อวันสำหรับแรงงานในชุมชน และ 120 บาทต่อวันสำหรับแรงงานนอกชุมชน เนื่องจากต้องเสียค่าจ้างรถรับ-ส่งวันละ 20 บาท/วัน/คน ถ้าเป็นแรงงานธรรมดาทั่วไป ราคาว่าจ้างอยู่ที่ 100 บาทต่อวัน แรงงานที่ทำงานในเตาอิฐ ถ้าเป็นผู้หญิงส่วนใหญ่จะได้ทำหน้าที่ปั้น ก่อเตา ขึ้นลาย ขนอิฐ ส่วนผู้ชายจะทำหน้าที่ลงขุดดินหรือการผสมดิน ในอดีตการจ้างงานของคนที่มารับจ้างปั้นอิฐจะจ้างเป็นรายเดือนๆ ละ 1,500–2,000 บาท อัตราค่าจ้างจะขึ้นอยู่กับฝีมือของแต่ละคน พอมาในยุคปัจจุบันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 เริ่มมีการเปลี่ยนไปเป็นการจ้างเป็นรายวัน เนื่องจากการจ้างเป็นรายเดือนนั้นจะต้องรับผิดชอบเป็นค่าอาหารของลูกจ้าง เป็นการลำบากแก่นายจ้างที่เพราะจะต้องไปตลาดแต่เช้า รวมไปถึงค่าอาหารในแต่ละวันค่อนข้างสูง

ปัจจุบันเตาอิฐในชุมชนหาดสวนสุขสามารถผลิตอิฐแดงได้เต็มที่ 9 เดือนในรอบปี โดยช่วงฤดูน้ำหลากท่วมหลุมดินที่ขุดชาวบ้านก็จะหยุดปั้น มีเตาอิฐทั้งหมด 16 เตา มีเครื่องปั้นจำนวน 22 เครื่อง เครื่องปั้นเครื่องหนึ่งๆ จะสามารถผลิตได้วันละ 15,000-20,000 ก้อน นั่นก็หมายความว่าสามารถผลิตอิฐได้วันละ 330,000-440,000 ก้อน หรือเดือนละ 9,900,000-13,200,000 ก้อน ฉะนั้นในช่วงที่สามารถผลิตอิฐได้ 9 เดือนจะมีอิฐออกจากชุมชนประมาณ 89,100,000-118,800,000 ก้อน

---

[1] เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี, *ชุมแปงบ้านแปงเมือง* (อุบลราชธานี: ศิริธรรม ออฟเซท, 2544): 6-7.

ต่อปี ราคาของอิฐในปัจจุบันอยู่ที่ก้อนละ 50 สตางค์ กรณีมารับซื้อถึงเตา หรือสูงกว่านี้กรณีที่ต้องนำไปส่ง ฉะนั้น ในรอบปีหนึ่งๆ จะมีเงินเข้ามาสู่ชุมชนประมาณ 44,550,000-59,400,000 บาท ขณะที่ค่าจ้างแรงงาน ซึ่งในแต่ละเตานั้นจะอยู่ระหว่าง 15–25 คน ขึ้นอยู่กับฤดูกาล ซึ่งปัจจุบันมีแรงงานในการทำอิฐรวมแล้วประมาณ 350 คน หากคำนวณเป็นค่าจ้างรายวันก็จะอยู่ในราว 43,750 บาทต่อวัน หรือเดือนละ 1,312,500 บาท หรือรอบปีการผลิตละ 11,812,500 บาท

ความเปลี่ยนแปลงทางระบบนิเวศที่ส่งผลกระทบต่อกลุ่มอาชีพปั้นอิฐก็คือ นับตั้งแต่มีการก่อสร้างถนนคอนกรีตเลียบแม่น้ำมูล ถนนดังกล่าวก็เป็นเสมือนกำแพงที่ดักเอาเศษดินที่จะถูกพัดพามากับน้ำไว้ ทำให้ดินที่จะมาตกตะกอนในบ่อที่ขุดไว้แทบจะไม่มี แม้จะมีน้ำท่วมก็ตาม ฉะนั้น ทางแก้ปัญหาของผู้ประกอบการเตาอิฐก็คือการซื้อดินจากที่อื่นมาแทน หรือใช้ร่วมกับดินทามที่ยังพอมี ขณะเดียวกันน้ำมันที่ใช้เดินเครื่องจักรและแกลบที่ใช้เผาอิฐก็มีราคาสูงขึ้น โดยปัจจุบันแกลบราคากิโลกรัมละ 1 บาท เพราะแกลบเป็นวัตถุดิบที่อุตสาหกรรมประเภทอื่นๆ ความต้องการด้วย ไม่ว่าจะเป็นอุตสาหกรรมการเลี้ยงไก่ อุตสาหกรรมโรงไฟฟ้าจากแกลบ รวมทั้งการใช้เป็นปุ๋ยของเกษตรกรเป็นต้น ดังนั้นจึงมีแนวคิดในหมู่คนปั้นอิฐว่าน่าจะมีการปรับรูปแบบจากการปั้นอิฐก่อสร้างมาเป็นการปั้นในเชิงศิลปะเพื่อตกแต่งบ้านเรือนแทน

ภาพที่ 5.3 การปั้นอิฐของชุมชนหาดสวนสุข

ทรัพยากรน้ำ

ความสำคัญของทรัพยากรน้ำในกุดต่อชุมชนในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษานั้น นอกจากจะมองที่ตัว “น้ำ” ที่นำมาใช้ในแง่ของการทำการเกษตร (ดังที่กล่าวมาแล้ว) การเป็นเส้นทางสัญจรทางน้ำระหว่างชุมชนใกล้เคียง การเป็นแหล่งน้ำสำหรับสัตว์เลี้ยงดื่ม และเลี้ยงสัตว์จำพวกเป็ด ห่าน แล้ว

สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือทรัพยากรที่มาพร้อมกับน้ำ นั่นก็คือ สัตว์น้ำ ไม่ว่าจะเป็นกุ้ง หอย[2] ปู ปลา โดยเฉพาะปลานั้นนับว่ามีความสำคัญมาก เนื่องจากระบบนิเวศแบบกุดและป่าบุ่งป่าทาม ไม่เพียงแต่เป็นแหล่งวางไข่ของปลา หากยังเป็นแหล่งหากินและอยู่อาศัยของปลาอีกด้วย ดังนั้น จึงพบว่าชาวบ้านในชุมชนจำนวนไม่น้อยที่ยังคงยึดอาชีพประมงพื้นบ้านหาเลี้ยงชีพ และอีกจำนวนไม่น้อยที่หาปลาจากกุดเพื่อเป็นอาหารในครัวเรือน ดังนั้น จึงขอนำเสนอรายละเอียดของอาชีพประมงพื้นบ้านที่พบในพื้นที่ที่ศึกษา

ประมงพื้นบ้าน

ประมงพื้นบ้านนับเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่ง ของการใช้ประโยชน์จาก “น้ำ” ในพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา จากการศึกษาพบว่ากลุ่มประมงพื้นบ้านในพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้จัดเป็นกลุ่มที่สำคัญกลุ่มหนึ่ง ที่ยังคงดำรงวิถีวัฒนธรรมและปรับตัวให้เข้ากับความเปลี่ยนแปลงทางนิเวศ และทางสังคมวัฒนธรรมที่เกิดขึ้น

บริเวณกุดและป่าบุ่งป่าทามที่ศึกษาเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ แม้ว่าในฤดูแล้งพื้นที่บริเวณที่มีน้ำขังตลอดปีจะมีขนาดเล็กกว่าในช่วงฤดูน้ำหลากที่มีน้ำท่วมขังประมาณ 2-3 เท่า แต่พื้นที่ดังกล่าวก็นับว่าเป็นพื้นที่ที่มีปลาอุดมสมบูรณ์ตลอดปี เพราะในช่วงฤดูฝนพื้นที่ดังกล่าวมีประโยชน์และมีความสำคัญยิ่งต่อการขยายพันธุ์และวางไข่ของปลาที่อพยพขึ้นมาจากแม่น้ำมูล ซึ่งมาจากแม่น้ำโขงอีกทอดหนึ่ง กล่าวคือในช่วงฤดูฝนปลาจำนวนมากจากแม่น้ำโขงจะว่ายทวนน้ำตามแม่น้ำมูลขึ้นไปหากิน พักอาศัย หลบภัยและวางไข่ตามแม่น้ำสาขาก่อนว่ายกลับ ด้วยเหตุนี้บริเวณป่าบุ่งป่าทามจึงมีความอุดมสมบูรณ์ของพันธุ์พืชที่เป็นอาหารปลามากมาย ทำให้ปลานานาชนิดได้เข้าไปวางไข่และขยายพันธุ์ในป่าบุ่งป่าทาม และบางส่วนก็อาศัยอยู่ถาวรเนื่องจากอพยพไปไม่ทันส่วนใหญ่จะเป็นปลาขนาดเล็กที่ยังตกค้างในบริเวณกุด ทำให้บริเวณกุดและป่าบุ่งป่าทามที่มีน้ำขังมีปลาอุดมสมบูรณ์ตลอดปี

[2] พ่อสิงห์ ผิวเงินยวง นักวิจัยไทบ้านจากชุมชนกุดปลาขาว ได้จำแนกชนิดของหอยที่พบในกุดไว้ 9 ประเภทคือ หอยโข่ง หอยปัง หอยเชอรี่ หอยจุบ หอยหวาย หอยเล็บม้า หอยสบนก หอยกาบ และหอยอีโหม

ภาพที่ 5.4 “กุด” และ “ป่าบุ่งป่าทาม” แหล่งทำมาหากินของชาวประมงพื้นบ้าน

จากการศึกษาพบว่า ปลาที่พบในกุดต่างๆ ล้วนเป็นชนิดเดียวกันกับปลาที่พบในแม่น้ำมูล โดยพบว่ามีพันธุ์ปลาในบริเวณกุดต่างๆ ในพื้นที่ศึกษาจำนวนกว่า 71 ชนิด นอกจากนี้กุดและป่าบุ่งป่าทามยังเป็นที่ขยายพันธุ์ของสัตว์น้ำอื่นๆ ชนิดอื่นๆ อีกมาก รวมทั้งนกและพรรณไม้ต่างๆ อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ กุดและบุ่งทามจึงเป็นพื้นที่ทำกินที่สำคัญของกลุ่มพรานปลาหรือชาวประมงพื้นบ้าน ชุมชนที่ศึกษาส่วนหนึ่งมีอาชีพประมงพื้นบ้าน อันเป็นภูมิปัญญาที่ถูกถ่ายทอดมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายายจนมาถึงลูกหลานในรุ่นปัจจุบัน

เนื่องจากพื้นที่ศึกษาส่วนหนึ่งติดกับแม่น้ำมูล ฉะนั้น จากการศึกษาจึงพบว่าการทำประมงพื้นบ้านนั้นมีทั้งการทำประมงในแม่น้ำมูลและประมงพื้นบ้านในกุด โดยชุมชนที่ยังมีอาชีพหาปลาในแม่น้ำมูลค่อนข้างมากก็คือชุมชนที่มีพื้นที่ติดกับแม่น้ำมูลได้แก่ ชุมชนท่าบ้งมั่ง ชุมชนดีงาม ชุมชนหาดสวนยา และชุมชนท่าก่อไผ่ การหาปลาของชาวบ้านริมแม่น้ำมูลส่วนใหญ่จะหาไว้กินแต่ถ้าได้จำนวนมากจึงนำไปขาย ส่วนชุมชนที่เป็นชุมชนที่หาปลาในกุดเพราะไม่มีพื้นที่ติดแม่น้ำมูลแต่มีพื้นที่ติดกับกุดและบุ่ง ได้แก่ ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนลับแล ชุมชนหาดสวนสุข และชุมชนเกตุแก้ว แต่การศึกษาในครั้งนี้จะทำการศึกษาเฉพาะการทำประมงในกุดเป็นหลัก

กลุ่มคนเหล่านี้มีทั้งกลุ่มที่ยังคงอาศัยอาชีพหาปลาเพียงอย่างเดียวเพื่อเลี้ยงครอบครัว จนอาจจะเรียกได้ว่าเป็น “พรานปลา” อาทิเช่น พ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ พ่อประศาสตร์ ธนาสนธิ์ พ่อเลง นิลดา และพี่**สมเกียรติ หงษ์จันทร์และกลุ่ม** แห่งชุมชนบ้านดอนงิ้ว พ่อสง่า จันทาใส พี่ชัยยนต์ ไชยน้อย แห่งชุมชนบ้านลับแล หรือพ่อวีระชัย ธานี แห่งชุมชนบ้านเกตุแก้ว พ่อกอง ผิวเงินยวง แห่งชุมชนบ้านกุดปลาขาว และยังมีอีกหลายคนที่ไม่ได้กล่าวถึง เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีกลุ่มที่หา

ปลาเสริมจากอาชีพอื่น ซึ่งพบมีกระจายอยู่ในทุกชุมชน ทั้งนี้จากการศึกษาพบว่าตัวเลขของกลุ่มที่หาปลาเป็นประจำในพื้นที่ที่ศึกษามีประมาณ 161 คน แยกเป็นดังตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 5.2 แสดงการกระจายตัวของกลุ่มหาปลาในชุมชนต่าง ๆ

ชุมชน	จำนวน (คน)	แหล่งที่หา
ดอนงิ้ว	50	กุดเป่ง/กุดบ้าน/กุดศรีมังคละ/กุดตะกวย/กุดขี้เห็น/หนองเหล่า/หนองโดน
ท่ากอไผ่	50	แม่น้ำมูล/หนอง
กุดปลาขาว	30	กุดปลาขาว/บุ่งง้าว/กุดศรีมังคละ/บุ่งเป็ด
ลับแล	10	กุดบ้าน/กุดเป่ง
ท่าบ้งมั่ง	10	แม่น้ำมูล/บุ่งง้าว/กุดไข่นุ่น
หาดสวนยา	3	แม่น้ำมูล/กุดเต่า
หาดสวนสุข	3	กุดศรีมังคละ/แม่น้ำมูล/หนองเหล่า/หนองโดน
ดีงาม	3	แม่น้ำมูล/กุดเต่า/กุดไข่นุ่น/หนอง
เกตุแก้ว	2	กุดศรีมังคละ/บุ่งง้าว/บุ่งเป็ด

ภาพที่ 5.5 “เยาะ” อุปกรณ์จับปลาที่สำคัญของชาวประมงพื้นบ้านในกุด

สำหรับเครื่องมือที่ใช้ในการจับปลาที่เป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ก็คือ “เยาะ”[3] ซึ่งเป็นเครื่องมือหาปลาที่สามารถจับปลาได้ปริมาณครั้งละมากๆ จากการศึกษาพบว่ากลุ่มชาวประมงที่จับปลาด้วยเยาะกระจายอยู่ใน 5 ชุมชน คือ ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนลับแล ชุมชนกุดปลาขาว ชุมชนเกตุแก้ว และชุมชนท่าบังมั่ง **รวมแล้วประมาณ 44 คน** และเป็นเจ้าของเยาะประมาณ 135 กอง บริเวณกุดหรือบุ่งที่พบมีการลงเยาะมีอยู่ด้วยกัน 6 แห่งคือ กุดเป่ง กุดบ้าน กุดศรีมังคละ กุดปลาขาว บุ่งง้าวและบุ่งเป็ด **ดังตารางที่** 5.3.

ตารางที่ **5.3** แสดงจำนวนของเยาะในพื้นที่ที่ศึกษา

แหล่ง	จำนวนเยาะ (กอง)	ชุมชน (เจ้าของ)
กุดบ้าน	45	**ดอนงิ้ว (30)**
		ลับแล (15)
กุดศรีมังคละ	36	**ดอนงิ้ว (36)**
กุดปลาขาว	31	**กุดปลาขาว (31)**
กุดเป่ง	10	**ดอนงิ้ว (10)**
บุ่งง้าว	13	เกตุแก้ว (2)
		ท่าบังมั่ง (1)
		กุดปลาขาว (10)
บุ่งเป็ดใหญ่	NA	กุดปลาขาว

กลุ่มเอาเยาะในบุ่งง้าว

จากการเก็บข้อมูลพบว่า มีเยาะในบุ่งง้าวทั้งหมด 13 กอง เป็นของชาวบ้าน 2 กลุ่ม ซึ่งเป็นของคนจากชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนท่าบังมั่ง และชุมชนกุดปลาขาว ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ประกอบด้วยเยาะของพ่อสวย ชุมชนท่าบังมั่ง จำนวน 1กอง เยาะของพ่อวีระชัย ธานี ชุมชนเกตุแก้ว จำนวน 1กอง และเยาะพ่อจิตร ชุมชนเกตุแก้ว จำนวน1กอง

ทั้งนี้ ทั้งสามคนจะช่วยกันจับปลาที่อยู่ในเยาะด้วยกัน (หรือที่เรียกว่า เอาเยาะ) สลับกันไป โดยเฉลี่ยเยาะแต่ละกองได้ปลาประมาณ 20–40 กิโลกรัม หากวันใดได้ปลามากพอขาย ก็จะมอบให้ภรรยาพ่อวีระชัย นำไปขายภายในชุมชน หรือที่ตลาดสดวารินชำราบ โดยเงินที่ได้จากการขายปลานำมาแบ่งเท่าๆ กันแต่หากปลาไม่มากพอขายก็แบ่งปลาไปทาน

นอกจากเอาปลาช่วยกัน ถ้าใครเอาเยาะแล้วไม่มีด่าง(ตาข่าย) ก็ยืมจากพ่อวีระชัยซึ่งก็จะให้ยืมไปใช้ ถึงแม้ไม่ได้ไปเอาปลาด้วยก็ตาม

[3] โปรดดูคำอธิบายลักษณะของเยาะโดยละเอียดเกี่ยวกับองค์ความรู้ในเรื่องเครื่องมือหาปลาในบทที่ 7

กลุ่มที่ 2 เยาะของกลุ่มพรานปลาชุมชนกุดปลาขาว เป็นเยาะที่พ่อสุวรรณ ผิวเงินยวง อายุ 55 ปี และพรานปลาในชุมชนเดียวกันอีก 3 คน ช่วยกันทำขึ้นมา โดยเริ่มตั้งแต่ไปตัดไม้ช่วยกัน ไม้ที่ใช้เป็นไม้หัวลิงที่เกิดในบริเวณชุมชนกุดปลาขาวเอง และบริเวณที่ใกล้บุ่งง้าว และอุปกรณ์ที่ใช้ในการเอาเยาะก็ออกเงินช่วยกันซื้อ ในยามที่จะเอาปลามีการบอกกล่าวนัดหมายกันไปเอาเยาะด้วยกัน ปลาที่ได้ก็จะให้แม่บ้านของพรานปลาคนใดคนหนึ่งในกลุ่มนำไปขายที่ตลาดวารินชำราบ จากนั้นนำเงินที่ได้จากการขายปลามาแบ่งให้กับเพื่อนที่มาเอาเยาะเท่าๆ กัน

บางครั้งคนที่ช่วยกันทำเยาะไม่สามารถมาเอาเยาะด้วย ก็จะไม่ได้เงินส่วนแบ่ง แต่ไม่มีการแสดงความไม่พอใจเพราะได้ทำการตกลงตั้งแต่เริ่มทำเยาะ

พ่อสุวรรณกล่าว่า “การเอาเยาะแบบนี้ต้องเชื่อใจกันว่าเพื่อนในกลุ่มจะไม่แอบมาขโมยปลาก่อนเพื่อนคนอื่น ไว้วางใจกัน ซื่อสัตย์ต่อกัน ขายปลาได้ก็เอามาปันกัน มีกินด้วยกัน”

สำหรับช่วงเวลาที่เอาเยาะในบุ่งง้าวคือช่วงปลายเดือนกุมภาพันธ์–เดือนเมษายน ซึ่งช่วงเวลาจะสั้นกว่าบริเวณกุดบ้าน เพราะน้ำในบุ่งง้าวนั้นจะลดช้ากว่ากุดบ้านและในช่วงน้ำหลากมีระดับน้ำลึกกว่า

กลุ่มเยาะชุมชนดอนงิ้ว

จากการศึกษาพบว่าชุมชนดอนงิ้วมีกลุ่มที่เอาเยาะ 4 กลุ่ม จำนวนคนที่เอาเยาะประมาณ 11 คน ดังนี้

กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มที่ทำเป็นครอบครัวคือ กลุ่มของพ่อประศาสน์ ธนาสนธิ์ และลูกชายคือ นายสมจิตร ธนาสนธิ์ ซึ่งเป็นกลุ่มผู้ที่มีเยาะจำนวนมากที่สุดในพื้นที่ที่ศึกษาคือ 35 กอง แยกเป็นเยาะในพื้นที่กุดบ้านมีจำนวน 16 กอง และเยาะบริเวณกุดศรีมังคละอีก 19 กอง ซึ่งซื้อต่อจากพ่อเลง นิลดา ในราคา 600 บาทจำนวน 6 กอง เมื่อประมาณ 10 ปีมาแล้ว สาเหตุที่พ่อเลง นิลดา ขายเนื่องจากอายุมากแล้ว ไม่สามารถทำต่อได้จึงขาย ปัจจุบันพ่อเลง นิลดา ก็คงยังหาปลาอยู่ทั้งเพื่อกินและเพื่อขาย โดยการวางมอง (ตาข่าย) เบ็ดราว

การเอาเยาะของพ่อประศาสตร์นั้น ส่วนใหญ่จะเอาสองคนกับลูกชาย แต่บางครั้งก็จะมีหลานชาย 2 คน หรือพ่อประเสริฐและพ่อสมนึกมาช่วยเอาเยาะด้วย

ภาพที่ 5.6 ปลาที่ได้จากการเอาเยาะ

กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ ซึ่งเป็นพี่ชายของพ่อประศาสน์ ธนาสนธิ์ เป็นเจ้าของเยาะจำนวน 10 กอง อยู่บริเวณกุดเป่ง ร่วมกับพ่อสมนึก ธรรมวิชา ซึ่งเวลาเอาเยาะจะอาศัยแรงงานของแม่แต๋ ภรรยา หรือน้องชายคือพ่อประศาสน์ ธนาสนธิ์ แต่ถ้าหากคนเหล่านี้ไม่ว่างหรือไม่อยู่ก็จะเรียกคนมาช่วยและจะจ่ายเป็นเงิน หลังจากขายปลาซึ่งจะให้ตามความเหมาะสม

กลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มพี่น้องที่ร่วมกันเอาเยาะบริเวณกุดบ้านและกุดศรีมังคละ สมาชิกประกอบด้วย 2 คน คือนายประไพ โพธิ์กระจ่าง และนายบุญยัง โพธิ์กระจ่าง เป็นเจ้าของเยาะที่กุดศรีมังคละจำนวน 6 กอง และที่กุดบ้าน จำนวน 13 กอง ทั้งสองคนจะลงขันกันซื้ออุปกรณ์และจะแบ่งกันเป็นเงินการขายปลาในแต่ละครั้ง

กลุ่มที่ 4 เป็นกลุ่มเพื่อนบ้านและญาติพี่น้องที่ร่วมลงขันกันซื้ออุปกรณ์และทำเยาะ เป็นเจ้าของเยาะจำนวน 9 กอง อยู่บริเวณกุดศรีมังคละ จำนวนผู้ที่เอาเยาะ 5 คน สมาชิกประกอบด้วย นายสมเกียรติ หงษ์จันทร์ อายุ 41ปี นายชำนาญ ธนาสนธิ์ อายุ 37 ปี นายประยุทธ พิมพ์นุช อายุ 43 ปี นายวันชัย ตบแอม อายุ 36 ปี และนายไสว ตบแอม อายุ 34 ปี

ในอดีตกลุ่มนี้เคยมีเยาะจำนวน 5 กอง บริเวณกุดบ้าน แต่ครั้นเมื่อเทศบาลทำโครงการพัฒนาภูมิทัศน์บริเวณกุดปลาขาว (ซึ่งพื้นที่รวมถึงกุดบ้านในการรับรู้ของเทศบาลด้วย) เทศบาลก็ประกาศห้ามทำเยาะบริเวณที่เทศบาลกันไว้เพื่อทำแหล่งท่องเที่ยวโดยจักรยานน้ำ เยาะบริเวณดังกล่าวจึงถูกเทศบาลรื้อออกไป เหลือเพียงบริเวณกุดศรีมังคละ

สำหรับกลุ่มนี้ จัดเป็นกลุ่มที่หาปลาเพื่อขายโดยเฉพาะอีกกลุ่มหนึ่ง โดยปลาที่ได้จากการเอาเยาะจะถูกนำไปขายโดยภรรยาของกลุ่มที่ลงเยาะ หรือเรียกว่า “กลุ่มแม่ค้าปลา” ซึ่งมีอยู่ 3 คน ด้วยกันคือ นางหนูปราณ ธนาสนธิ์ อายุ 41 ปี นางไพวัลย์ ตบแอม อายุ 36 ปี และนางอำไพ หงษ์จันทร์ อายุ 35 ปี

กลุ่มเยาะชุมชนลับแล

จากการศึกษาพบว่าชุมชนลับแลมีกลุ่มที่เอาเยาะ 5 กลุ่ม จำนวนผู้ที่เอาเยาะ 5 คน ซึ่งเป็นเยาะของครอบครัวหรือเยาะส่วนบุคคล และทั้งหมดมีอยู่ที่กุดบ้าน ได้แก่

กลุ่มที่ 1 พ่อสง่า จันทาใส มีเยาะจำนวน 10 กอง

กลุ่มที่ 2 นายไชยยนต์ ไชยน้อย มีเยาะจำนวน 1กอง

กลุ่มที่ 3 นายผดุง พลธรรม มีเยาะจำนวน 3 กอง(ปัจจุบันขายเยาะทั้งหมดให้นายประไพ ชุมชนดอนงิ้ว)

กลุ่มที่ 4 นายวิชัย ธงภักดี มีเยาะจำนวน 1 กอง

กลุ่มที่ 5นายหมี สิงห์โตทอง มีเยาะจำนวน 1 กอง

เนื่องจากเยาะของชุมชนลับแลเป็นเยาะส่วนบุคคล ฉะนั้นการลงเยาะในบางครั้งจึงต้องจ้างคนช่วย 1–2 คนขึ้นไปและจะมีการลงเยาะในช่วงเทศกาลสำคัญต่างๆซึ่งเป็นช่วงที่มีญาติมาตุ้มโฮมกัน อย่างไรตามกลุ่มที่ยังคงหาปลาเป็นอาชีพหลักและมีรายได้หลักจากการหาปลาคือกลุ่มของพ่อสง่า จันทาใส ในช่วงฤดูกาลที่มีการลงเยาะ พ่อสง่าจะเอาเยาะช้ากว่าชุมชนอื่นเพราะจะต้องรอให้ปลามีขนาดโตพอและได้ราคาดีจึงจะลงเยาะและพ่อสง่า ยังเล่าให้ฟังอีกว่าปลาที่หลุดรอดจากเยาะอื่นจะมาอาศัยอยู่ที่เยาะของตนเพราะกลุ่มอื่นๆจะเอาเยาะเวียนเป็นเดือนแต่ของตนจะเอาเยาะครั้งเดียวต่อกองต่อปี “หาปลาพอดั่ยกินดั่ยขาย บ่มีเงินจั่งลงหา พ่อบ่มีหนี้พอสิเดือดร้อนหาปลาดั่ยกะขังไว้กินอยากกินหมู ไก่กะพอมีดั่ยกินบ่เดือดร้อนผู่ดั๋ย”

กลุ่มเยาะชุมชนกุดปลาขาว

จากการศึกษาพบว่าชุมชนกุดปลาขาวมีกลุ่มที่เอาเยาะ 5 กลุ่ม จำนวนผู้ที่เอาเยาะ 24 คน ซึ่งเป็นเยาะที่เป็นกรรมสิทธิ์ร่วมของกลุ่ม และจำนวน 4 กลุ่มจากทั้งหมดมีอยู่ที่กุดปลาขาว โดยแยกเป็นกุดปลาขาว (ใหญ่) จำนวน 15 กอง และกุดปลาขาวน้อยอีกจำนวน 16 กอง รวมเยาะในกุดปลาขาวทั้งหมด 31 กอง ส่วนอีก 1กลุ่มมีเยาะในบุ่งง้าวและบุ่งเป็ดใหญ่ ดังนี้

กลุ่มที่ 1 มีสมาชิก 7 คน มีเยาะจำนวน 5 กอง อยู่ในกุดปลาขาวจำนวน 3 กอง และในกุดปลาน้อยจำนวน 2 กอง สมาชิกประกอบด้วย นายณรงค์ โยธารักษ์ นายพา บุญอุ่น นายทูล โยธารักษ์ นายเกรียงศักดิ์ นายเหมียว และนายโสภา ไม่ทราบนามสกุล

กลุ่มนี้เคยมีรายได้สูงสุดที่เคยได้จากการเอาเยาะในแต่ละครั้งคือ 8,000 บาท

กลุ่มที่ 2 มีสมาชิก 6 คน มีเยาะจำนวน 20 กอง อยู่ในกุดปลาขาวจำนวน 11 กอง และกุดปลาขาวน้อยจำนวน 9 กอง สมาชิกประกอบด้วยพ่อกอง ผิวเงินยวง นายผอง ผิวเงินยวง นายสุวรรณ ผิวเงินยวง นายสมาน สวัสดี นายสวัสดิ์ สุนทรารักษ์ และอีกคนไม่ทราบชื่อ

กลุ่มที่ 3 มีสมาชิก 3 คน มีเยาะในกุดปลาขาว 1 กอง สมาชิกประกอบด้วย พ่อสอน จันผอง นายวีระชน ผ่องปัญญา และอีกคนไม่ทราบชื่อ

กลุ่มที่ 4 มีสมาชิก 2 คน เป็นพี่น้องกันนำโดยนายพวง มณีวงษ์ มีเยาะในกุดปลาขาวน้อย 5 กอง

กลุ่มที่ 5 มีสมาชิก 6 คน เป็นกลุ่มที่มีเยาะที่บุ่งง้าวและบุ่งเป็ด สมาชิกประกอบด้วย นายสมปอง ศรีอ่อน นายบู่ ศรีอ่อน นายเอี่ยว อัศวฤกษ์ นายแดง บัวพันธ์ นายเหน่ง สารีเกิด และนายเล็ก ไม่ทราบนามสกุล

รายได้จากการขายปลา

จากการสำรวจพบว่าจำนวนเยาะในแต่ละกุดรวมกันแล้วมีไม่ต่ำกว่า 126 **กอง ซึ่งลดไปจากอดีตเป็นจำนวนมาก รายได้เฉลี่ยของการขายปลาจากการลงเยาะแต่ละกองต่อครั้งจะอยู่ประมาณ** 2,000-4,000 **บาท (ต่ำสุดประมาณ** 1,**000 บาท สูงสุดประมาณ** 10,**000 กว่าบาท) ปีหนึ่ง ๆ จะสามารถเอาเยาะได้ประมาณ** 2 **ครั้ง ฉะนั้น จำนวนเงินหมุนเวียนภายในชุมชนของคนกลุ่มนี้เฉลี่ยต่อปีจะอยู่ที่ประมาณ** 252,000-1,008,000 **บาท หากคิดเฉลี่ยเป็นรายได้ต่อหัว/คน จะมีรายได้เฉลี่ยขั้นต่ำประมาณ** 5,727-11,454 **บาท/คน/ปี (ปีหนึ่ง ๆ เอาเยาะได้ประมาณ** 7 **เดือน ระหว่างเดือนมิถุนายน-ตุลาคม อันเป็นช่วงที่กรมประมงประกาศห้ามจับปลา ประกอบกับระดับน้ำขึ้นสูง ก็จะหยุด และจะเริ่มอีกครั้งช่วงเดือนพฤศจิกายน แต่เนื่องจากเข้าหน้าหนาว หากบริเวณใดน้ำลึกก็จะยังไม่เอา) ทั้งนี้ยังไม่รวมรายได้ที่ได้จากการหาปลาโดยใช้เครื่องมืออื่น ๆ อีกด้วย**

ภาพที่ **5.7** ปลาที่ได้จากเยาะจะถูกนำไปขายที่ตลาดสดวารินชำราบ

อย่างไรก็ตาม ตัวเลขรายได้เฉลี่ยต่อปีนี้ ในบางชุมชนจะสูงกว่านี้มาก ด้วยเงื่อนไขหลายประการคือ ประการที่หนึ่งก็คือ จำนวนเยาะที่มีและจำนวนครั้งที่เอา เพราะถ้ามีเยาะจำนวนมาก ก็จะสามารถมีรายได้สม่ำเสมอ และสามารถเอาเยาะได้หลายครั้ง ประการที่สอง ขนาดของเยาะ เพราะเยาะที่มีขนาดใหญ่ซึ่งต้องอาศัยคนช่วยหลายคนและใช้เวลาหลายวัน ก็มักจะจับปลาได้ปริมาณมาก (รายได้จากการเอาเยาะขนาดใหญ่นี้มักจะไม่ต่ำหนึ่งหมื่นบาทต่อครั้ง) ประการที่สาม แหล่งที่วางเยาะ กล่าวคือ เยาะที่วางไว้ในกุดที่มีปลาอุดมสมบูรณ์ เช่น กุดศรีมังคละ กุดบ้าน และกุดปลาขาว จะเป็นเยาะที่มีปลาเข้าไปอาศัยมากกว่าแหล่งอื่น ๆ ประการที่สี่คือ จำนวนสมาชิกในกลุ่ม เพราะถ้าหากสมาชิกในกลุ่มมากรายได้ที่ได้รับโดยเฉลี่ยก็จะน้อยกว่ากลุ่มที่มีสมาชิกน้อย แต่ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขข้างต้นด้วย

สำหรับกลุ่มเอาเยาะที่จัดว่ามีรายได้สูงเป็นกอบเป็นกำ ก็จะเป็นกลุ่มดอนงิ้วและกุดปลาขาว ในกรณีของดอนงิ้วนั้น มีอยู่สองกลุ่มที่มีรายได้จากการเอาเยาะค่อนข้างสูง นั่นก็คือ กลุ่มของพ่อประศาสตร์และกลุ่มของพี่สมเกียรติ

กลุ่มของพ่อประศาสตร์นั้น อาจกล่าวได้ว่ารายได้หลักของครัวเรือนมาจากการหาปลาในกุด โดยเฉพาะการเอาเยาะ เพราะในแต่ละเดือนพ่อประศาสตร์และพี่สมจิตรซึ่งเป็นลูกชายก็จะสามารถเอาเยาะได้ประมาณ 8 ครั้ง ๆ หนึ่ง ๆ จะมีรายได้จากการขายปลาที่จับได้ประมาณ 4,000 บาท และเคยได้สูงสุดถึง 10,000 กว่าบาท นั่นก็หมายความว่า ในเดือนหนึ่ง ๆ ครอบครัวพ่อประศาสตร์จะมีรายได้จากการเอาเยาะไม่ต่ำกว่า 32,000 บาท หรือใน

รอบปีหนึ่ง ๆ ซึ่งสามารถเอาเยาะได้ประมาณ 7 **เดือน ครัวเรือนของพ่อประศาสตร์จะมีรายได้รวมประมาณไม่ต่ำกว่า** 224,000 **บาท หรือเฉลี่ย (**2 **คนกับลูกชาย) คนละประมาณ** 112,000 **บาท/ปี และในช่วงที่ไม่ได้เอาเยาะพ่อประศาสตร์ก็จะหาปลาโดยใช้เครื่องมืออื่น ๆ เช่น มอง เบ็ด แห ตุ้ม ลานฯลฯ ก็จะมีรายได้อีกวันละประมาณ** 100-200 **บาท หรือเฉลี่ยเดือนประมาณ** 5,000 **บาท หากรวมกับรายได้จากเยาะด้วย ก็หมายความว่าพ่อประศาสตร์จะมีรายได้จากการหาปลาอย่างเดียวปีละไม่ต่ำกว่า** 117,000 **บาท**

สำหรับกรณีของพี่สมเกียรติ ซึ่งมีสมาชิกกลุ่มที่เอาเยาะด้วยกัน 5 **คนนั้น ในแต่ละเดือนจะเอาเยาะกันประมาณ** 15 **ครั้ง และมีรายได้จากการขายปลา (โดยแม่บ้านจะเป็นคนนำไปขายที่ตลาด) ประมาณ** 5,000-8,000 **บาท ซึ่งก็หมายความว่าในช่วง** 7 **เดือนที่สามารถเอาเยาะได้ จะมีรายได้เฉลี่ยเดือนละประมาณ** 75,000-120,000 **บาท หรือมีรายได้รวม** 525,000-840,000 **บาท/ปี หรือ เฉลี่ยคนละ** 8,750 -14,000 **บาท/ปี ซึ่งเป็นรายได้จากการเอาเยาะอย่างเดียว ยังไม่รวมการหาปลาด้วยเครื่องมืออื่น ๆ หรือรายได้จากทางอื่นประกอบ**

ในกรณีของกุดปลาขาวนั้น มีกลุ่มประมงพื้นบ้านที่ลงเอาเยาะประมาณ 18 คน รายได้เฉลี่ยต่อเยาะ 1 กองประมาณ 3,000–4,000 บาท/ครั้ง (โดยต่ำสุดเฉลี่ยประมาณ 2,000 บาท โดยจะเป็นในช่วงการเอาเยาะช่วงแรกๆ ประมาณเดือนตุลาคม–มกราคม และสูงสุดเฉลี่ยประมาณ 8,000 บาท ในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-พฤษภาคม) หรือคิดเป็นรายได้รวมเฉลี่ยประมาณ 93,000-124,000 บาทต่อปี หรือประมาณ 6,800 บาท/คน/ต่อปี

แต่เนื่องจากเยาะที่ชาวบ้านกุดปลาขาวใช้หาปลามีอยู่ 2 ประเภท คือเยาะไม้และเยาะผักตบชวา ซึ่งเยาะผักตบชวาไม่สามารถระบุเรื่องจำนวนได้ ขึ้นอยู่กับว่าใครจะทำ โดยในปีหนึ่งๆ สามารถทำได้ประมาณ 1 ครั้ง เพราะขึ้นอยู่กับว่ามีผักตบที่ลอยมาจากกุดเป่งหรือไม่ ฉะนั้นกลุ่มที่เป็นคนเอาดาง (ตาข่าย) ไปล้อมดักกองผักตบที่ลอยมาก่อน ก็จะมีสิทธิ์ในการเอาเยาะผักตบนั้น แต่กลุ่มที่ทำประจำคือกลุ่มของพ่อกอง ผิวเงินยวง โดยในช่วงเดือนมกราคม 2548 เยาะผักตบ 1 กอง ทำรายได้ถึง 38,000 บาท พ่อกองเล่าว่าสูงสุดในประวัติศาสตร์ตั้งแต่มาอยู่ที่กุดปลาขาว ขณะที่เยาะไม้ของกลุ่มพ่อกองในช่วงเดือนมกราคม-มีนาคม ปี 2548 ได้รายได้ 48,000 บาท นั่นก็หมายความว่า ในปี 2548 นี้ กลุ่มเยาะของพ่อกอง ซึ่งมีสมาชิก 6 คน น่าจะมีรายได้จากการขายปลาขั้นต่ำประมาณ 86,000 บาท หรือเฉลี่ยไม่ต่ำกว่าคนละ 14,000 บาท/ปี

ทุกๆ ปี รายได้ที่ได้จากการขายปลาจากเยาะส่วนหนึ่ง จะถูกบริจาคให้แก่วัดในงานบุญมหาชาติ (บุญผะเหวต) ซึ่งเป็นบุญประจำปีของคนในชุมชนกุดปลาขาวและบ้านกุดปลาขาวจัดทำร่วมกัน

กลุ่มชาวประมงพื้นบ้านที่เอาเยาะบริเวณกุดปลาขาว สะท้อนถึงความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับกุดปลาขาวที่กระทบต่อการทำมาหากินของพวกเขาไว้ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรก น้ำในกุดมีปริมาณมาก เพราะมีการปิดกั้นตรงฮองดักดำ เพื่อสร้างอาคารศูนย์แสดงผลิตภัณฑ์พื้นเมืองของ

เทศบาล ทำให้น้ำมีความลึกมาก จนเป็นอุปสรรคต่อการเอาเยาะ ประเด็นที่สอง คือ น้ำมันที่ไหลลงกุดบ้าน แล้วไหลมายังกุดปลาขาว ทำให้ปลาที่จับได้ในกุดปลาขาวมีกลิ่นเหม็นน้ำมันด้วย เป็นการทำลายภาพพจน์ของปลากุดปลาขาวที่เคยรับรู้กันว่า เป็นปลาที่อร่อยที่สุดเพราะไม่มีกลิ่น

นอกจากกลุ่มที่หาปลาจากเยาะที่กล่าวแล้ว ในพื้นที่ศึกษายังพบว่ายังมีกลุ่มที่หาปลาในแม่น้ำมูล ซึ่งส่วนใหญ่อยู่ที่ชุมชนท่ากอไผ่ และกลุ่มที่หาปลาแต่ละวันเพื่อขายเลี้ยงชีพ ซึ่งตัวเลขประมาณการกลุ่มที่หาปลาขายรายวันทั้งที่หาในกุดและหาในแม่น้ำมูลน่าจะมีประมาณ 100 คน ซึ่งกลุ่มคนเหล่านี้จะใช้เครื่องมือหาปลาแตกต่างกันไป โดยเฉลี่ยจะมีรายได้ประมาณ 70–100 บาท/วัน/คน นั่นหมายความว่า วันหนึ่ง ๆ จะมีเงินหมุนเวียนจากการขายปลาประมาณ 7,000-10,000 **บาท/วัน หรือในช่วงระยะเวลา** 7 **เดือนในรอบปี จะมีเงินหมุนเวียนจากการจับปลาขายจากทั้ง** 10 **ชุมชนประมาณ** 1,470,000 -2,100,000 **บาท และหากรวมกับรายได้จากการขายปลาที่ได้จากการเอาเยาะ ก็จะอยู่ในช่วงประมาณ** 2,000,000-3,000,000 **บาท/ปี**

ภาพที่ **5.8** ปลาที่ได้จากการจับโดยเครื่องมืออื่นๆ มักไม่สามารถคำนวณมูลค่าทางเศรษฐกิจได้

ทรัพยากรป่าบุ่งป่าทาม

ในบริเวณพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ ยังคงมีพื้นที่ที่เรียกว่า “ป่าบุ่งป่าทาม” กระจายอยู่ในหลายจุด ซึ่งในอดีตนั้นนับว่ามีความอุดมสมบูรณ์มาก โดยมีต้นไม้นานาชนิด โดยเฉพาะต้นหัวลิง ต้นฝ้ายน้ำ ต้นกระโดน เป็นต้น ชาวบ้านในพื้นที่ได้พึ่งพาอาศัยป่าบุ่งป่าทามในหลากหลายลักษณะ ทั้งเป็น

แหล่งเชื้อเพลิงสำหรับหุงต้ม แหล่งไม้ใช้สอยในครัวเรือน แหล่งหาอาหาร แหล่งสมุนไพร รวมทั้งเป็นแหล่งสำหรับเลี้ยงวัวควาย เป็นต้น แม้ว่าในปัจจุบันระดับของการพึ่งพาในบางด้านจะลดลง อันเนื่องมาจากการลดลงของป่าบุ่งป่าทาม หรือการมีสิ่งที่มาทดแทนผลิตภัณฑ์ที่ได้จากป่าก็ตาม แต่ก็ใช่ว่าป่าบุ่งป่าทามในพื้นที่แห่งนี้จะหมดความสำคัญลงไม่ และในบางกรณีและคนบางกลุ่มในพื้นที่แล้ว ป่าบุ่งป่าทามก็ยังคงเป็นชีวิตของพวกเขาเลยทีเดียว ดังจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในบางด้านต่อไปนี้

เศรษฐกิจการเก็บ เด็ด ขุด และล่า

ป่าบุ่งป่าทามเป็นป่าที่มีพืชพันธุ์ต้นไม้ขนาดเล็กและขนาดใหญ่ มีความอุดมสมบูรณ์ของป่าจากการทับถมของตะกอนที่ถูกพัดพามากับสายน้ำ ซากพืชหรือตะกอนเป็นปุ๋ยจากธรรมชาติที่ปลอดจากสารพิษและไม่ต้องลงทุน ทำให้พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามมีความอุดมสมบูรณ์พันธุ์ไม้ที่เกิดขึ้นล้วนมีคุณค่าที่เป็นประโยชน์ปราศจากสารพิษ รวมทั้งคุณค่าทางอาหาร คุณค่าทางด้านสมุนไพรเป็นยารักษาโรคไม่ต้องซื้อหาจากร้านขายยา ป่าบุ่งป่าทามจึงเป็นแหล่งโภชนาการที่ชาวบ้านได้พึ่งพาอาศัยเก็บผักหาปลา รวมไปถึงอาหารป่าหลากชนิดที่สร้างรายได้แก่ชาวบ้านที่อาศัยในบริเวณดังกล่าว ทั้งนี้ชุมชนที่ยังคงมีคนเก็บหาของป่าขายได้แก่ ชุมชนดีงาม ชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนลับแล ชุมชนหาดสวนสุข และชุมชนดอนงิ้ว เป็นต้น ของป่าที่ได้จากป่าบุ่งป่าทามแบ่งได้ 4 ประเภท ดังนี้

3.1 ประเภทผัก (การเด็ด) เช่น ผักกระโดน ผักหนาม ผักติ้ว ผักเม็ก ผักพาย หมากฟักฟ้า ผักตบ สายบัว ผักกุ่ม ผักบุ้ง ผักกระถิน ผักตำลึง ผักชีน้ำ เป็นต้น

3.2 ประเภทเห็ด (การเก็บ) เช่น เห็ดโคน เห็ดเผิ่งทาม (เห็ดผึ้งทาม) เป็นต้น

3.3 ประเภทพืชหัว (การขุด) ได้แก่ มันแซง หน่อไม้

3.4 ประเภทแมลงและสัตว์เล็ก (การล่า) เช่น ไข่มดแดง กิ้งก่า นก ต่อ ผึ้ง หนู เป็นต้น ซึ่งนอกเหนือจากไข่มดแดงแล้ว สัตว์อื่นนั้นผู้ที่ “ล่า” ก็จะเป็นผู้ชาย และมักจะทำเป็นครั้งคราว สำหรับนำมากิน โดยเฉพาะการล่านก หนู มากินในวงเหล้า

ในกรณีพืชผักนั้น จากการศึกษาพบว่า พืชที่เป็นเศรษฐกิจในแต่ละชุมชนนั้นสามารถจำแนกออกมาได้หลายชนิด และสามารถหาได้ในแต่ละช่วงของฤดูกาลในแต่ละชุมชนก็มีความชำนาญ ทักษะการหาของป่าในรูปแบบที่ต่างกันออกไป ทั้งนี้ในบรรดาของป่าทั้ง 4 ประเภทนั้น ผักและพืชหัว นับเป็นพืชเศรษฐกิจของพื้นที่

ภาพที่ 5.9 เก็บผักริมกุด

สำหรับพืชเศรษฐกิจประเภทหนึ่งที่ได้จากป่าบุ่งป่าทามก็คือ มันแซง **ซึ่งเป็นพืชชนิดหนึ่งที่สามารถขึ้นได้ดีในป่าบุ่งป่าทาม ไม่สามารถพบได้ทั่วไป ทำให้เป็นลักษณะเฉพาะของพืชชนิดนี้ มันแซงเป็นพืชที่ทนต่อสภาวะน้ำท่วมขังได้ดี ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่จะบ่งชี้ได้จากหัวของมันแซงซึ่งจะมีขนาดตั้งแต่เส้นผ่าศูนย์กลาง 1 – 2 นิ้ว สังเกตได้จากนำต้นมันแซงไปปลูกตามบ้านเรือนนอกเขตพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม พบว่าหัวมันแซงมีขนาดเล็กมากผิดจากปกติ ชุมชนที่มีอาชีพหามันแซงได้แก่ ชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนดีงาม ชุมชนท่าบ้งมั่ง ชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนลับแล ชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนท่ากอไผ่ และชุมชนกุดปลาขาวบางชุมชนก็จะหาไว้กินในครัวเรือน ช่วงเวลาเก็บหามันแซงเริ่มตั้งแต่เดือนตุลาคมถึงกุมภาพันธ์ แต่ก็ยังสามารถหาได้ไปจนถึงเดือนเมษายน พื้นที่บริเวณที่หามันแซงได้แก่ ป่าทามบริเวณกุดใหญ่ กุดตะกวย (หาดสวนสุข) ป่าทามบริเวณกุดเป่ง (ดอนงิ้ว) ป่าทามบริเวณกุดเต่า กุดไข่นุ่น (ท่าบ้งมั่ง, เกตุแก้ว) ป่าบุ่งบริเวณบุ่งง้าว (ชุมชนเกตุแก้ว) และป่าบุ่งป่าทามบริเวณบุ่งเป็ดใหญ่**

มีรายงานเกี่ยวกับมันแซงในปี พ.ศ. 2544 **ในหนังสือชื่อซุมแปงบ้านแปงเมือง ระบุว่าช่วงเวลานั้นมีกลุ่มหามันแซงจากชุมชนหาดสวนยา ท่ากอไผ่ รวมไปถึงคูยาง นับรวมกันกว่า** 30 **คนสามารถขุดมันแซงได้ถึงวันละ** 3-5 **กิโลกรัมต่อคนและราคาขายอยู่ที่กิโลกรัมละ** 15 **บาท นั่นก็หมายความว่าช่วงฤดูกาลเก็บเกี่ยวมันแซง ซึ่งเริ่มตั้งแต่ปลายฤดูฝนจนถึงฤดู**

แล้งรวมระยะเวลาประมาณ 9 เดือนนั้น กลุ่มคนเหล่านี้จะสามารถเก็บมันแซงได้ประมาณ 12,150-20,250 กิโลกรัมต่อปี หรือคิดเป็นเงินประมาณ 182,250-303,750 บาทต่อปี[4]

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศได้ส่งผลให้มันแซงมีปริมาณลดลง ถึงกระนั้นก็ตาม ปัจจุบันก็ยังมีกลุ่มที่หามันแซงขายในชุมชนต่าง ๆ จำนวนประมาณ 20 คน ด้วยกัน แยกเป็นชุมชนท่ากอไผ่และชุมชนหาดสวนสุข ชุมชนละ 4 คน ชุมชนดีงาม 3 คน ชุมชนหาดสวนยา ชุมชนกุดปลาขาว และชุมชนดอนงิ้ว ชุมชนละ 2 คน ชุมชนเกตุแก้ว ชุมชนลับแล และชุมชนท่าบ้งมั่ง ชุมชนละ 1 คน ส่วนชุมชนที่ไม่มีคนหามันแซงขายมี 1 ชุมชน คือชุมชนคูยาง ในแต่ละวันมันแซงที่หาได้ส่วนหนึ่งจะถูกนำไปขายที่ตลาดวารินชำราบ โดยเฉลี่ยแล้วปริมาณที่หาได้ตกวันละ 3–5 กิโลกรัมต่อคน ปัจจุบันราคาขายอยู่ที่กิโลกรัมละ 30-40 บาท แต่อย่างไรก็ตาม กลุ่มที่หาเป็นประจำนั้นก็จะเป็นกลุ่มท่ากอไผ่และหาดสวนสุขซึ่งมีประมาณ 8 คน ซึ่งก็หมายความว่าคนกลุ่มนี้จะมีรายได้จากการขายมันแซงประมาณ 90-150 บาทต่อวัน นั่นก็หมายความว่ารายได้จากมันแซงต่อวันจะอยู่ระหว่าง 720-1,800 บาท หรือคิดเป็นเงินประมาณ 194,400-486,000 บาทต่อปี หรือ กลุ่มหามันแซงจะมีรายได้เฉลี่ยจากการขายมันแซงประมาณ 970-2,430 บาท/คน/ปี ดังนั้นการหามันแซงจึงเป็นอาชีพหนึ่งที่ยังคงมีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มคนหาเช้ากินค่ำ ขณะเดียวกันก็ยังมีผู้คนที่นิยมซื้อมันแซงไปบริโภค โดยให้เหตุผลว่าเนื่องจากมันแซงมีรสชาติอร่อยกว่ามันชนิดอื่น ๆ ทำให้อาชีพหามันแซงจึงยังเป็นอีกหนึ่งทางเลือกของชุมชนที่อยู่ในพื้นที่กุดซึ่งยังคงสภาพเป็นป่าบุ่งป่าทาม เพราะอาชีพหามันแซงสามารถสร้างรายได้และเป็นอาชีพเสริมของคนในชุมชน นอกจากนี้มันแซงยังเป็นดัชนีชี้วัดความหลากหลายทางชีวภาพและความอุดมสมบูรณ์ของป่าบุ่งป่าทามในพื้นที่ได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันพื้นที่บางส่วนถูกไมยราพยักษ์ที่สามารถขยายพันธุ์ได้อย่างรวดเร็วครอบคลุมพื้นที่ที่เคยเป็นป่ามันแซง เป็นอุปสรรคต่อการเข้าไปขุด ทำให้กลุ่มคนที่มีอาชีพหามันแซงจำนวนหนึ่งเลิกอาชีพนี้ไปทำอย่างอื่นแทน ปัจจุบันยังมีเพียงบางพื้นที่ชาวบ้านยังคงหามันแซงได้ เช่น ป่าทามบริเวณกุดเป่งและกุดบ้าน (ฝั่งชุมชนดอนงิ้ว) ป่าทามบริเวณชุมชนดีงาม ป่าทามบริเวณกุดศรีมังคละ (หาดสวนสุข) บริเวณปากเจ้าหมื่น และป่าป่าทามบริเวณบุ่งเป็ดใหญ่ มีข้อที่น่าสังเกตก็คือ กลุ่มที่หามันแซงทั้งหมดเป็นเพศหญิง วัยสูงอายุ

[4] เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี, *ชุมแปงบ้านแปงเมือง* (อุบลราชธานี: ศิริธรรม ออฟเซท, 2544): 23.

ภาพที่ **5.10** แม่รุน รุ่งแสง กำลังต้มมันแซงเพื่อนำไปขาย

จากที่ได้นำเสนอไปจะเห็นว่า เศรษฐกิจการเก็บ เด็ด ขุด และล่าของป่า นั้น เป็นระบบเศรษฐกิจย่อยระบบหนึ่งที่ช่วยเสริมระบบเศรษฐกิจใหญ่ และเป็นระบบเศรษฐกิจที่กลุ่มคนที่พึ่งพามากที่สุดก็คือกลุ่มคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างต่ำ หรือกลุ่มที่ไม่อาจจะเป็นแรงงานในระบบเศรษฐกิจหลักได้ เนื่องจากมีอายุมากแล้ว และที่สำคัญเป็นระบบเศรษฐกิจที่ต้องอาศัยระบบนิเวศอย่างสูง ฉะนั้น การเสื่อมโทรมของระบบนิเวศมีผลกระทบโดยตรงกับคนกลุ่มนี้ และเพื่อให้เห็นภาพวิถีชีวิตวัฒนธรรมของกลุ่มคนเหล่านี้มากขึ้น จะขอนำเสนอเป็นกรณีศึกษาดังนี้

กรณีศึกษาที่หนึ่ง ยายเขียนแห่งชุมชนเกตุแก้ว ในหนังสือ “ชุมแปงบ้านแปงเมือง” ได้หยิบยกกรณีของกลุ่มที่หาผักขายไว้น่าสนใจดังนี้ “ยายเขียนแห่งชุมชนเกตุแก้ว วัย 55 ปี ...วันนี้ยังยึดอาชีพเก็บยอดผักขาย ตอนสายของวันแกจะสะพายกระบุงใส่หลังเดินหายไปท้ายหมู่บ้าน และในตอนบ่ายแก่ๆ จึงค่อยเห็นแกอีกครั้งพร้อมยอดขี้เหล็ก ยอดกระถิน ยอดผักบุ้ง ยอดตำลึง ยอดติ้ว กระโดน และอีกสารพัดชนิดรวมอยู่ในกระบุงของแก ลูกสาวกับหลานสาวตัวน้อยๆ จะรีบวิ่งมารับกระบุงจากไหล่ให้ รายได้จากผักเหล่านี้เป็นเพียงส่วนหนึ่งที่หามาเพิ่มรายได้ของลูกสาว วันหนึ่งแกอาจขายได้เงิน 30-50 บาท หรือบางวันก็น้อยกว่า

แกบอกว่า “ก่อนหน้านี้มีคนเก็บยอดผักขายเป็นอาชีพอยู่หลายสิบคน เดี๋ยวนี้แหล่งยอดผักป่าบุ่งป่าทาม ต้นไม้ริมกุด ทั้งกุดปลาขาว กุดไข่นุ่น บุ่งง้าวถูกทำลายไปเสียหมด ไม่ค่อยมีผักแล้ว

เขาก็หันไปทำอย่างอื่นแทน แต่ก่อนก็เก็บผักขายด้วยกันกับลูกสาว ตอนนี้ถ้ายังทำอาชีพนี้ทั้งสองคนไม่พอค่านมหลาน ไม่พอกิน จึงให้ลูกสาวไปรับจ้างเขาแทน"[5]

กรณีศึกษาที่สอง แม่สุพิศ (แม่พงศ์) ส่งเสริม อายุ 61ปี ชาวบ้านชุมชนดีงาม เดิมทีเป็นคนที่เกิดอยู่วัดกลาง ฝั่งเมืองอุบลฯ แต่งงานตอนอายุ 17 ปี ที่กุดละลุม เคยปลูกปอ ปลูกมันแกว ต่อมาย้ายตามพ่อแม่มาอยู่บ้านดีงาม ซึ่งในอดีตยังอยู่ในเขตบ้านทาบมั่ง แรกเริ่มมาทำงานขูดมะพร้าวแล้วมาปั้นอิฐบริเวณที่ติดกับกุดไข่นุ่นในปัจจุบัน ความเป็นอยู่ในสมัยนั้น ค่อนข้างมีความอุดมสมบูรณ์ น้ำดื่มก็ได้จากบ่อขุดใกล้กุด ผักก็อยู่ในป่า และตามริมกุด อยากกินปลาก็ถือสวิงลงไปที่กุด ในช่วงน้ำท่วมหนักปี พ.ศ. 2521 น้ำท่วมหนักทำให้เจ้าของเตาอิฐเลิกทำ ในอดีต แม่พงศ์ก็จะเก็บผักที่หาได้ตามป่าบุ่งป่าทามตามริมกุด ได้แก่ ผักบุ้ง ผักพาย ผักชีน้ำ ผักหลั่งขม ขายกำละ 50 สตางค์ โดยจะนำไปขายที่ตลาดใหญ่ และการหาผักต่างๆ ขายก็ได้เริ่มมาเรื่อยๆ แม่พงศ์เล่าว่าตาบอด 1 ข้าง มาตั้งแต่เด็กทำให้มองเห็นไม่ถนัดอาศัยว่าขยัน เอาทุกอย่างที่พอจะหาเก็บไปขายได้พอได้ค่าซื้อข้าวสารผักที่นำไปขายที่ตลาดใหญ่ เมื่อถูกเก็บมาจะนำมาล้าง แล้วเลือกเศษหญ้าออก จากนั้นจะแบ่งเป็นกำๆ ขายกำละ 3–5 บาท โดยจะเดินจากชุมชนข้ามสะพานมูลไปขายที่ตลาดใหญ่ ผักที่ไปเก็บพบได้ที่กุดเต่า บุ่งง้าว กุดไข่นุ่น นอกจากผักแล้ว พืชที่ขึ้นในน้ำอย่างเช่น สายบัวก็จะถูกเก็บไปขายที่ตลาด ได้วันละ 50–60 บาท แม่พงศ์เล่าว่า ผักจะหาได้ในช่วงที่ฝนตกมีน้ำจะทำให้ผักแตกยอดอ่อน สายบัวจะเก็บได้ในช่วงเดือน 6–10 เท่านั้น เพราะถ้าน้ำใส สายบัวจะดำขายไม่ค่อยดีแต่ถ้าน้ำหลากมีสีขุ่นจะมีสีขาวน่ากิน ในตอนเช้าประมาณ 8 โมง แม่พงศ์จะออกไปหาเก็บผักและจะกลับมาตอนเที่ยง แล้วจะนำผักไปขายในตอนเย็น ในหนึ่งอาทิตย์ จะไปหาเก็บผักทุกวันเว้นเสียแต่ว่าถ้ารู้สึกไม่ค่อยสบายจึงจะหยุดพัก ฤดูกาลเก็บผักจะอยู่ในช่วงเดือนธันวาคม-มิถุนายน ช่วงของการหยุดพักที่นานที่สุดก็คือช่วงที่น้ำท่วม และเนื่องจากตาไม่ค่อยดี การหาเก็บผักจึงต้องอาศัยความชำนาญและรู้แหล่งสถานที่ในการไปหาเก็บผัก ในอดีตเลยไปหามันแซงขาย แต่พอมีไมยราพยักษ์มันแซงก็ค่อยๆ หมดไป แม่พงศ์ยังมีกลุ่มที่ไปหาเก็บผักด้วยกันคือแม่ทัน

ในช่วงที่น้ำลด นอกจากเก็บผักและสายบัวแล้ว กลุ่มของแม่พงศ์ยังหาอาหารประเภทอื่นด้วย ทั้งหากินและหาขาย เช่น งมหอย ช้อนกุ้ง ซึ่งแม่พงศ์เปรียบการหาหอยกับหาผักไว้ว่า *"ดีแหน่แต่งมหอย เอามือซาวเอา บ่ต้องแนมหายาก คือผัก"* (งมหอยดีกว่าหาผัก เพราะแค่เอามือควานเอาไม่ต้องลำบากเสาะหาเหมือนผัก) และเล่าถึงความขยันของตนในช่วงที่ยังแข็งแรงว่า *"ค่ำจั่นเห็นเฮือน"* (ค่ำจึงได้เห็นบ้าน-ไปแต่เช้ากลับมาค่ำมืด) แม่พงษ์เล่าต่อว่า ตอนนี้แก่แล้วกว่าจะงมหอยได้หนาวจนตัวเขียว เอาไปขายที่ตลาดได้กิโลกรัมละ 10 บาท วันหนึ่งจะได้ประมาณ 4–5 กิโลกรัม ช่วงนี้แม่พงษ์หยุดหาผักและงมหอยบ่อย เพราะมีอาการปวดท้อง

---

[5]เครือข่ายชุมชนแออัดอุบลราชธานี, *ชุมแปงบ้านแปงเมือง* (อุบลราชธานี: ศิริธรรม ออฟเซท, 2544): 24.

กรณีศึกษาที่สาม กลุ่มหามันแซงของชุมชนหาดสวนสุขที่ทำกันจนเป็นอาชีพ ได้แก่ แม่จันที สุขแสงใส อายุ 64 ปี ชุมชนหาดสวนสุข เดิมทีแม่จันที (ต่อไปจะเรียกว่าแม่ที) ที่เป็นคนบ้านโนนจิก อำเภอตาลสุม อาศัยเรือมาตามลำเซบาย มายังบ้านปากเซหรือบ้านดอนนางกา ซึ่งอาศัยเรือที่ล่องมาขายข้าวสาร หน่อไม้ กบ ปลา โดยจะนำมาขายที่ตลาดใหญ่ท่าน้ำมูล ย้ายมาอยู่ที่ชุมชนตอนอายุ 27 ปี ก่อนหน้านี้อยู่ที่บ้านดู่ (ตลาดบ้านดู่) ซึ่งมีพี่น้องที่มาอาศัยอยู่ในชุมชนก่อนแล้ว มาอยู่ที่บ้านดู่ได้ประมาณ 1 ปี ก็เลยถามคนแถวนั้นว่าตรงไหนอยู่ใกล้ตลาดที่สุด เลยได้รับคำแนะนำว่า “หาดสวนยา” จึงได้ย้ายมา แรกเริ่มที่ย้ายมาอยู่รู้สึกว่าการทำมาหากินง่าย มารับจ้างปั้นอิฐหาปลาช้อนกุ้งดิบ ตอนที่เข้ามาอยู่เช็นน้ำขายนำน้ำบ่อใกล้แม่น้ำมูลรถละ 5 บาท เป็นบ่อน้ำที่อยู่ห่างปากน้ำมูล 20 เมตร เนื่องจากถ้าบ่อน้ำอยู่ใกล้แม่น้ำมูลเกินไปจะทำให้น้ำขุ่น ต่อมาก็มารับซื้อของเก่าจากนั้นก็ทำอาชีพตัดผม ขณะที่ลูกๆ ก็จะไปปั้นอิฐ ต่อมาได้ย้ายจากหาดสวนยาปี พ.ศ. 2515 เนื่องจากบริเวณหาดสวนยาเริ่มคับแคบเลยมาซื้อที่ดินที่อยู่ปัจจุบันในราคาประมาณ 1,500บาท และเสียภาษีเป็นค่าดอกหญ้าให้กับทางรัฐ ช่วงที่มาอยู่แรกๆ ไม่รู้วิธีขุดมันแซง แต่รู้ว่ามันแซงในขณะนั้นหัวใหญ่มากมีขนาดเท่าแขน โดยเฉพาะบริเวณเตาอิฐแม่ตุ่นปัจจุบัน ขณะที่พื้นที่ส่วนใหญ่ของชุมชนจะเป็นป่าหญ้าแฝก ต้นฝ้ายน้ำ ต้นหัวลิง ต้นเปื่อย ตั้งแต่บริเวณโรงเรียนลงมา

แม่ทีเริ่มที่จะออกไปหามันแซง ในช่วงอายุ ประมาณ 50 ปี เนื่องจากไม่ได้ทำงาน เห็นกลุ่มแม่ลุ่น รุ่งแสง มี่สั้ว แม่สง่า ลาภเดโช ชาวบ้านชุมชนท่าก่อไผ่ไปขุดเลยขอไปขุดด้วย ช่วงแรกแทบจะไม่ได้มันแซงเลย บางวันได้ไม่ถึงกิโล แต่พอไปยืนดูจึงรู้ว่ามันแซงไม่ใช่สิ่งที่ใครจะขุดได้ง่ายๆ ต้องมีทักษะมีความรู้เกี่ยวกับแขนงของมันแซง พอรู้ว่าลักษณะของมันแซงเป็นอย่างไร จึงค่อยๆ เริ่มที่จะขุดเป็นและได้มันแซงพอได้กิน และขายในที่สุด ส่วนใหญ่จะแบ่งเป็นถุงแล้วเดินขายเอง เพราะได้ราคาดีกว่าส่งขายให้แม่ค้าในตลาด กลุ่มของแม่จันทีที่มักจะไปหามันแซงด้วยกันก็คือแม่บุญมี จันทะเส นอกจากหามันแซงแล้วกลุ่มของแม่จันที แม่บุญมี ยังหาอาหารตามฤดูกาลเพื่อลดภาระค่าใช้จ่ายในครัวเรือน ซึ่งก็ได้แก่ หน่อไม้ ไข่มดแดง เห็ดผึ้ง เป็นต้น ดังนั้น สำหรับแม่ทีแล้วพื้นที่บริเวณนี้มีความสำคัญต่อแม่ทีมาก และไม่ต้องการจะย้ายไปไหน ดังคำบอกเล่าของแม่ทีที่ว่า *“ไปใสกะบ่คือหม่องนี้ หาอยู่หากินง่าย”*

จากการสอบถามพบว่า นอกจากขุดหามันแซงแล้วสิ่งที่แม่จันทีบอกก็คือเราจะไม่ทุบหม้อข้าวเรา ขุดมันแซงได้เราก็ต้องฝังหัวมันกลับคืนเพื่อให้เราได้ขุดอีก นอกจากมันแซงจะสร้างรายได้ให้แก่ ชุมชนแล้วคนในชุมชนเองที่ไม่รู้วิธีการขุด หรือไม่มีเวลาขุดก็มีโอกาสได้กินมันแซงที่ถือว่าเป็นสุดยอดของมันในเขตป่าบุ่งป่าทามอีกด้วย

กรณีศึกษาที่สี่ กลุ่มหามันแซงของชุมชนท่าก่อไผ่ ซึ่งประกอบด้วยแม่อั้ว ทัศกุล อายุ 63 ปี แม่สง่า ลาภเดโช อายุ 71 ปี และแม่ลุน รุ่งแสง อายุ 62 ปี เป็นกลุ่มที่หามันแซงเป็นประจำ แม่อั้วเล่าว่าตอนเป็นเด็กได้เห็นยายน้อย (ปัจจุบันเสียชีวิตแล้ว) ไปขุดมันแซง ก็เลยขอไปดูและทดลองไปขุดดูเลยขุดเป็น จึงได้ตามไปขุดเรื่อยๆ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา แต่เริ่มขุดเป็นจริงเป็นจัง

และยึดเป็นอาชีพเมื่ออายุประมาณ 30 ปี ส่วนแม่สง่าเริ่มขุดมันแซงเป็นอาชีพ เมื่ออายุประมาณ 45 ปี ขณะที่แม่ลุน เริ่มขุดมันแซงเป็นอาชีพเมื่ออายุ 50 ปี ปัจจุบันมันแซงหายากขึ้นทั้งยังมีขนาดเล็กลง กลุ่มนี้จะขุดได้ประมาณ 2–3 กิโลกรัม/วัน บริเวณที่มักจะไปขุดมันแซงคือบริเวณปากเจ้าหมื่นโนนหนองแคนและโนนหนองแซง

ปัจจุบันมันแซงลดลงสาเหตุมาจากหลายประการด้วยกันคือ

1) พื้นที่ป่าบุ่งป่าทามลดลง ทั้งนี้เนื่องจากสาเหตุหลายประการ เช่นที่ดินมีการซื้อขายเปลี่ยนมือเป็นของนายทุน หรือที่ที่เคยเป็นป่าบุ่งป่าทามก็ถูกให้สัมปทานแก่นายทุน หรือเจ้าของที่ซึ่งเคยเป็นแหล่งที่ชาวบ้านหามันแซงเปลี่ยนหรือปรับสภาพพื้นที่

2) น้ำท่วมขังเป็นเวลานาน แม้ว่ามันแซงจะชอบพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม แต่เนื่องจากในแต่ละปีน้ำที่ท่วมขังจะขังไม่นาน ดังนั้น ลำต้นที่จมน้ำก็จะงอกใหม่หลังจากน้ำลดลงไป แต่นับตั้งแต่เกิดภาวะน้ำท่วมขังเป็นเวลานานหลายเดือนจึงทำให้รากที่จมน้ำตาย

3) คนที่ขุดมันแซงขุดแล้วไม่ถมดินกลับคืน ทั้งนี้เพราะในแนวทางปฏิบัติของกลุ่มที่หามันแซงในชุมชนแล้ว มักจะคำนึงถึงผลผลิตในปีต่อๆ ไปด้วย ฉะนั้นเมื่อขุดแล้ว ก็จะถมหัวหรือรากที่เรียกว่าติ่งส่วนหนึ่งไว้ให้งอกใหม่สำหรับมาขุดปีต่อไป ทั้งนี้การถมติ่งมันแซงจะต้องทุบดินให้ละเอียดมิฉะนั้นมันแซงก็จะไม่เกิด

4) จำนวนคนจากชุมชนอื่นเข้ามาขุดหามันแซงเป็นจำนวนมากขึ้น เนื่องจากราคาดี เป็นที่ต้องการของตลาด โดยบางทีก็มากันเป็นคันรถก็มี คนเหล่านี้ส่วนมากมักจะขุดแล้วไม่กลบ

การเลี้ยงวัวควาย

จากการศึกษาพบว่า รูปแบบการใช้ประโยชน์จากพื้นที่กุดและป่าบุ่งป่าทามในบริเวณที่ศึกษาอีกรูปแบบหนึ่งก็คือ การเลี้ยงวัว-ควาย ซึ่งพบว่ามีในเกือบทุกชุมชน ยกเว้นชุมชนคูยางและชุมชนลับแล มากบ้างน้อยบ้างแตกต่างกันไป ส่วนใหญ่จะถูกนำไปเลี้ยงในบริเวณพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งมีลักษณะเป็นที่ดอนและที่ราบลุ่มริมกุด เนื่องจากป่าบุ่งป่าทามปกคลุมไปด้วยไม้พุ่มและไม้ยืนต้นขนาดเล็ก สลับกับมีทุ่งหญ้า จึงเหมาะต่อการเป็นแหล่งอาหารวัว-ควาย และในอดีตก็มีการเลี้ยงวัว-ควายเป็นจำนวนมาก เนื่องจากพื้นที่เอื้ออำนวย ดังที่มีกฎหมายออกเป็นพระราชกฤษฎีกากำหนดให้พื้นที่ชุ่มน้ำที่เป็นป่าบุ่งป่าทามบางส่วน (บริเวณที่ติดกับกุดไข่นุ่นและบุ่งง้าว) เป็นทำเลที่เลี้ยงสัตว์ การเลี้ยงวัว-ควายจึงมีมานับแต่อดีต อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพื้นที่บริเวณนี้ไม่ได้เป็นพื้นที่ที่ทำนาเป็นหลัก ฉะนั้น วัว-ควายที่เลี้ยงจึงไม่ได้ใช้เพื่อทำนา หากแต่จะขายให้กับชุมชนอื่นที่ต้องการวัว-ควายไปเป็นแรงงานไถนา และขายให้กับกลุ่มที่นำไปฆ่าเพื่อชำแหละเนื้อขาย

ตารางที่ 5.4 แสดงจำนวนวัว-ควายที่เลี้ยงในชุมชน

ชุมชน	ครัวเรือน (ราย)	วัว	ควาย	จำนวนรวม (ตัว)
หาดสวนสุข	6	3	103	106
กุดปลาขาว	20	64	29	93
ดอนงิ้ว	8	20	2	22
เกตุแก้ว	2	10	7	17
ท่ากอไผ่	2	12	-	12
ดีงาม	2	5	2	7
ท่าบังมั่ง	4	5	2	7
หาดสวนยา	2	4	-	4
รวม	**46**	**123**	**145**	**268**

วัว-ควายที่นำไปเลี้ยงได้อาศัยแหล่งน้ำจากกุดต่างๆ เช่น กุดศรีมังคละ กุดบ้าน กุดใหญ่ กุดขี้เห็น กุดเป่ง บุ่งง้าวและบุ่งเป็ด ส่วนใหญ่ชาวบ้านนิยมเลี้ยงควายเพราะเลี้ยงง่าย และเป็นสัตว์ที่กินอาหารได้เกือบทุกชนิดทั้งบนบกและพืชที่ขึ้นอยู่เหนือน้ำ ขณะที่วัวกินหญ้าที่อยู่เฉพาะบนบกและเลือกกินหญ้าบางชนิดเท่านั้น ดังนั้นชาวบ้านจึงนิยมเลี้ยงควายมากกว่าวัว รูปแบบการเลี้ยงควายที่นิยมก็คือ การต้อนไปเลี้ยงเป็นฝูงและปล่อยให้หาอาหารกินเองบริเวณป่าบุ่งป่าทามหรือที่สาธารณะ ยกเว้นบางชุมชนที่ไม่มีพื้นที่สาธารณะหลงเหลือเพียงพอ ก็จะเลี้ยงแบบผูกล่าม ส่วนการเลี้ยงวัวก็มีทั้งต้อนไปเลี้ยงแล้วปล่อยให้กินหญ้า และแบบขังคอก โดยเฉพาะวัวพันธุ์ จากการสำรวจพบว่าในพื้นที่ชุ่มน้ำทั้ง 10 ชุมชนนี้ มีครัวเรือนที่เลี้ยงวัว-ควาย จำนวน 46 ราย รวมวัว-ควาย 268 ตัว แยกเป็นควายจำนวน 268 ตัว และวัวจำนวน 123 ตัว อาหารที่ใช้เลี้ยงนั้น นอกจากหญ้าที่ขึ้นตามธรรมชาติ หญ้าที่ปลูก ฟางแห้งและรำแล้ว ยังมีพืชที่ได้จากกุดและป่าบุ่งป่าทามเช่น เถาขี้ไก่เดือน ยอดกระจับ ผักตบ ผือ และผลก้ามปู (จามจุรี)สุก เป็นต้น

ภาพที่ 5.11 ริมกุดนับเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของควาย

พื้นที่เลี้ยงวัว-ควายในปัจจุบันได้แก่ โนนหนองแคน พื้นที่หลังชุมชนดอนงิ้ว ป่าบุ่งป่าทาม ด้านทิศตะวันตกของบุ่งง้าว โนนคูสวน โนนปู่ตาทิศตะวันตกของบุ่งเป็ดใหญ่ ป่าบุ่งป่าทามบริเวณหาดสวนสุข และริมถนนระหว่างชุมชนดีงาม ชุมชนหาดสวนยา รวมทั้งริมถนนหนทางที่มีหญ้าอุดมสมบูรณ์ ทั้งนี้การเลี้ยงวัว-ควายในแต่ละชุมชนมีรายละเอียดดังนี้

ชุมชนกุดปลาขาว

พบว่ามีผู้เลี้ยงวัว-ควาย จำนวน 20 ครัวเรือน แยกเป็นวัว จำนวน 64 ตัว และควาย จำนวน 29 ตัว รวม 93 ตัว ดังตารางที่ 5.5

วิธีการเลี้ยง พบว่ามีวิธีการเลี้ยงแตกต่างกันไปคือ

1. เลี้ยงแบบขังคอกไว้ที่บ้านแล้วหาอาหารมาเลี้ยง เช่น กรณีของพ่อสิงห์ ผิวเงินยวง และนายหัด พานเหนือ เป็นต้น ทั้งนี้ในช่วงฤดูน้ำหลากผู้เลี้ยงทุกรายจะใช้วิธีการเลี้ยงแบบนี้ การเลี้ยงแบบนี้ ผู้เลี้ยงต้องคอยเอาใจใส่หาน้ำหาหญ้าหรือฟางมาให้ ซึ่งต้องอาศัยความอดทนพยายามเป็นอย่างมาก

2. แบบต้อนไปเลี้ยงตามบริเวณที่มีหญ้าริมกุด ป่าทาม ที่สาธารณะ เช่น พ่อสมาน บุญหมั้น นายประเสริฐ ไทยเจริญ กรณีเช่นนี้ต้องมีผู้ดูแลตลอด สำหรับวัวของนายประเสริฐ เป็นวัวพันธุ์ผสมตัวใหญ่ว่ายน้ำข้ามกุดศรีมังคละเพื่อไปกินหญ้าอีกฝั่งที่ติดกับกำแพงห้างอุบลวัสดุได้

ภาพที่ 5.12 ต้อนควายไปเลี้ยง

ตารางที่ 5.5 แสดงจำนวนวัวควายที่เลี้ยงในชุมชนกุดปลาขาว

ที่	ชื่อ - สกุล	บ้านเลขที่	วัว (ตัว)	ควาย (ตัว)	รวม (ตัว)
1	สมาน บุญหมั้น	4	6	-	6
2	สมบูรณ์ ศรีลาจันทร์	44	7	-	7
3	สุเวช ผิวเงินยวง	66	4	-	4
4	จำเนียร ชายทวีป	-	2	-	2
5	ไพศาล รุ่งเรือง	16	10	-	10
6	สง่า มณีพงษ์	49	4	-	4
7	ประเสริฐ ไทยเจริญ	60	8	-	8
8	ตัน สีอ่อน	11	-	7	7
9	เฝือ งามเถื่อน	31	5	4	9
10	สมชัย บัวระพันธ์	60/1	-	9	9
11	ผอง ศรีไสคำ	26	-	2	2
12	สวัสดิ์ สุนทรารักษ์	-	3	-	3
13	สิงห์ ผิวเงินยวง	66	4	-	4
14	เกรียงศักดิ์ ศิลาคม	82	-	5	5
15	เพ็ญศรี ศิริขันธ์	81	1	-	1
16	หัด พานเหนือ	113	1	-	1
17	สมบูรณ์ สิงห์สิทธิ์	12	-	2	2

18	สุวรรณ ผิวเงินยวง	40	3	-	3
19	ประเสริฐ ตันคำ	-	4	-	4
20	คำพา บุญอุ่น	-	2	-	2
รวม			**64**	**29**	**93**

3. เลี้ยงแบบผูกแล้วย้าย เช่นกรณีพ่อเฝือ งามเถื่อน ซึ่งเลี้ยงวัวไทยพื้นบ้านจำนวน 5 ตัว และควายจำนวน 4 ตัว วัวเลี้ยงแบบผูกล่ามเชือกไว้บริเวณใกล้บ้าน ขณะที่ควายปล่อยเลี้ยงริมบุ่งเป็ด ทุกๆ วันพ่อเฝือจะออกไปหาอาหารมาให้วัว–ควาย เต็มรถเข็น เช่น ผักตบ ผือ กระจับ เมื่อก่อนก็จะพายเรือไปเก็บในบุ่งเป็ด สลับกับการซื้อฟางแห้งจากพ่อสิงห์ แต่ปัจจุบันกระจับและผักตบในบุ่งเป็ดน้อยลง ก็ต้องออกไปหาพืชผักในที่อื่นๆ ซึ่งอยู่ไกลออกไป บางทีก็ต้องไปถึงกุดปลาขาว

ชุมชนกุดปลาขาวเป็นชุมชนที่เลี้ยงวัว-ควายค่อนข้างมาก และเป็นกิจจะลักษณะมีการจัดตั้งเป็นกลุ่มเลี้ยงโคกระบือ มีนายไพศาล รุ่งเรือง ทำหน้าที่เป็นประธาน

ชุมชนท่าบ้งมั่ง

มีการเลี้ยงวัว-ควายจำนวน 4 ราย แยกเป็นวัวจำนวน 5 ตัว และควายจำนวน 2 ตัว แบ่งการเลี้ยงได้เป็น 2 แบบ คือ

1. เลี้ยงแบบขังคอก มีอยู่ 2 รายด้วยกัน รายแรกคือนางสาวทิพวรรณ ผลดี เลี้ยงวัว 2 ตัว เป็นการเลี้ยงวัวเพื่อขาย โดยเป็นการเลี้ยงแบบขังคอก อาหารที่ใช้เลี้ยงคือฟางข้าวที่ซื้อมา และจะไปเกี่ยวหญ้าในบริเวณชุมชนท่าบ้งมั่ง และชุมชนใกล้เคียง เช่น ชุมชนหาดสวนยา ชุมชนดีงาม เพื่อนำมาให้วัวกิน แต่ถ้าเป็นช่วงหน้าฝนที่มีหญ้าขึ้นมาก ก็จะนำวัวไปผูกล่ามไว้ในบริเวณชุมชน

รายที่สองชื่อนายประเวศ แก้วเสนา บ้านเลขที่ 3 เดิมเคยเลี้ยงควายแต่ประสบปัญหาควายเป็นโรคจึงเลิกเลี้ยงควายแล้วมาเลี้ยงวัวแทน ปัจจุบันเลี้ยงวัว 2 ตัว เป็นวัวที่ติดมากับแม่ที่ถูกนำมาขายเพื่อแล่ทำเนื้อแดดเดียว ซื้อมาในราคาตัวละ 3,000 บาท การเลี้ยงเลี้ยงในคอกแล้วไปเกี่ยวหญ้าในบริเวณชุมชนมาให้กิน

2. เลี้ยงแบบปล่อยแต่มีคนรับจ้างเลี้ยง มีอยู่ 1ราย คือนายสมจิตร ศรีสมาน โดยเป็นการรับจ้างเลี้ยงควาย 2 ตัว ให้กับคนในชุมชนชื่อนายวันชัย ผลดี ได้ค่าแรงวันละ 20 บาท ต่อวันต่อวัวควาย 1 ตัว บริเวณที่นำไปเลี้ยงคือพื้นที่ภายในชุมชนและพื้นที่ริมบุ่งง้าว

เนื่องจากชุมชนท่าบ้งมั่งมีชื่อเสียงในด้านการฆ่าและชำแหละเนื้อสัตว์มาแต่อดีต ดังนั้นจึงพบว่ามีการซื้อวัว–ควายมาเลี้ยงไว้ประมาณ 2–3 สัปดาห์ เพื่อให้วัวอ้วนกว่าเดิม แล้วจึงนำฆ่าเพื่อแล่เนื้อขายด้วย

ชุมชนท่ากอไผ่

มีการเลี้ยงวัว 2 ราย จำนวน 12 ตัว เป็นการเลี้ยงเพื่อขายทั้ง 2 ราย รายแรกคือนางศรีนวล จาบทอง บ้านเลขที่ 28 เลี้ยงวัวจำนวน 6 ตัว ก่อนหน้านี้เมื่อปี พ.ศ. 2541–2543 เคยเลี้ยงวัว 10

ตัว แล้วขายไปในราคา 45,000 บาท เพราะน้ำท่วม ประกอบกับมีภาระต้องดูแลหลานทำให้ไม่มีเวลาเลี้ยงจึงขายแบบยอมขาดทุน เพราะราคาที่ซื้อมาเลี้ยงในตอนนั้นราคาตัวละ 3,000 บาท เพราะยังเป็นวัวที่อายุน้อยไม่ถึงปี ส่วนที่เลี้ยงปัจจุบันซื้อมาในราคาตัวละ 3,000–5,000 บาท บาท โดยซื้อมาจากตลาดนัดโค–กระบือ บ้านท่าลาด อำเภอวารินชำราบ

บริเวณที่นำวัวไปเลี้ยงก็คือ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำแม่น้ำมูลในชุมชน ชุมชนหาดสวนยา และบริเวณปั๊มน้ำมันเชลล์ซึ่งอยู่ริมถนนสายอุบลฯ-วาริน โดยจะปล่อยให้วัวเดินหากินเอง แล้วตอนเย็นจึงออกไปต้อนกลับเข้าคอก นอกจากจะปล่อยให้กินหญ้าเองแล้ว ก็ต้องซื้อฟางมาให้กินด้วย โดยเฉพาะในช่วงที่อากาศร้อน และในช่วงน้ำท่วมที่ภายหลังน้ำลดจะทำให้ไม่มีหญ้าตามธรรมชาติให้วัวกิน

รายที่สองคือนายสวัสดิ์ เงาเพชร บ้านเลขที่ 17 เลี้ยงวัว 6 ตัว บริเวณที่เลี้ยงคือบริเวณริมแม่น้ำมูลแลสะชุมชนหาดสวนยา เป็นการเลี้ยงวัวไว้ขายในระยะยาว ราคาที่ซื้อมาเลี้ยงนั้นราคาตัวละ 3,000–5,000 บาท จากตลาดนัดโค–กระบือ บ้านท่าลาด ราคาก็ขึ้นอยู่กับลักษณะและขนาดของวัว และจะขายในราคาตัวละ 7,000–15,000 บาท

ชุมชนเกตุแก้ว

พบว่ามีผู้เลี้ยงเลี้ยงวัว–ควายจำนวน 2 ราย แยกเป็นวัวจำนวน 10 ตัว และควายจำนวน 7 ตัว รายแรกคือนางพิสมัย คูณภาค อยู่บ้านเลขที่ 33 เลี้ยงควาย 2 ตัว เพื่อขาย โดยซื้อมาในราคาตัวละ 5,000 บาท เป็นควายอายุ 1 ปี บริเวณที่เลี้ยงคือบริเวณภายในชุมชนที่ใกล้บ้าน วิธีการเลี้ยงจะเลี้ยงแบบขังคอก และนำออกมาล่ามให้กินหญ้าที่ขึ้นอยู่บริเวณข้างๆ บ้าน

รายที่สองคือพ่อลอด ฉิมมาลา อยู่บ้านเลขที่ 39 เริ่มเลี้ยงวัว–ควาย ตั้งแต่ พ.ศ. 2531 ปัจจุบันมีวัว 10 ตัว และควาย 5 ตัว บริเวณที่เลี้ยงก็คือ บริเวณที่ว่างเปล่าของนายเทพฤทธิ์ที่เช่าต่อจากองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เป็นระยะเวลาประมาณ 30 ปี ซึ่งอยู่ด้านหลังห้างสรรพสินค้าดีมาร์ทและห้างสรพพสินค้ายงสงวน

พ่อลอดเลี้ยงวัว-ควายเป็นอาชีพหลัก และเป็นอาชีพที่หาเงินเลี้ยงครอบครัว การเลี้ยงวัว-ควายของพ่อลอดจึงเป็นเสมือนการออมเงินไว้ใช้ในยามจำเป็น ทั้งนี้พ่อรอดผูกพันกับวัว-ควายที่ตนเลี้ยงมาก โดยกล่าวว่าเลี้ยงแล้วรู้สึกรักเหมือนเพื่อนเหมือนลูก และจะขายก็ต่อเมื่อมีความจำเป็นด้านการเงิน ที่ผ่านมาพ่อรอดขายวัว-ควายได้ตัวละ 7,000–10,000บาท

ชุมชนหาดสวนยา

พบว่ามีการเลี้ยงวัว–ควายจำนวน 2 ราย เป็นวัวจำนวน 4 ตัว รายแรกคือนายสมศักดิ์ บุญเคน อยู่บ้านเลขที่ 46 และรายที่สองคือนางไพลำ ศรีแย้ม อยู่บ้านเลขที่ 32 ต่างก็เลี้ยงวัวไว้ขายคนละ 2 ตัว บริเวณที่เลี้ยงคือพื้นที่ว่างภายในชุมชนตรงบริเวณริมแม่น้ำแม่น้ำมูล และริมทางภายในชุมชนที่มีหญ้าขึ้นอยู่ แต่ในช่วงน้ำท่วมและหลังน้ำลดก็ต้องซื้อฟางให้วัวกิน เพราะหญ้าถูกน้ำท่วมตาย รอให้หญ้าเกิดใหม่

ชุมชนดีงาม

พบว่ามีผู้เลี้ยงวัว–ควาย จำนวน 2 ราย เป็นวัว 5 ตัว และควาย 2 ตัว รายแรกคือนายสมพงษ์ บัวบุตร อยู่บ้านเลขที่ 67 เลี้ยงวัวจำนวน 5 ตัว รายที่สองคือนายโสม จารุตัน อยู่บ้านเลขที่ 27 เลี้ยงควายจำนวน 2 ตัว ทั้งสองรายจะเลี้ยงวัว–ควาย เพื่อขาย โดยเลี้ยงแบบปล่อยให้วัว–ควายเดินกินหญ้าตามข้างทาง ในบริเวณชุมชนดีงามและชุมชนหาดสวนยา ร่วมทั้งในป่าบุ่งป่าทาม ซึ่งมีหญ้าขึ้นอยู่ ส่วนในช่วงน้ำท่วมต้องหาฟางให้วัวกินแทนหญ้า

ความสำคัญของอาชีพเลี้ยงวัว-ควาย

ความสำคัญของการเลี้ยงวัว-ควาย ในชุมชนพื้นที่ชุ่มน้ำ มีอย่างน้อย 2 ประการคือ ทางสังคม และทางเศรษฐกิจ

ในทางสังคมนั้น จะพบว่าการเลี้ยงวัว-ควาย โดยเฉพาะการเลี้ยงแบบปล่อยและแบบผูกล่ามนั้น ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับบุคคลอื่นทั้งในและนอกชุมชน เพราะต้องสัมพันธ์กับเจ้าของวัว-ควายคนอื่นๆ หรือเจ้าของที่ที่ปล่อยวัว-ควายให้กินหญ้า ก่อให้เกิดการพบปะพูดคุยกัน มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน และช่วยเหลือสอดส่องหรือให้ข้อมูลหากวัว-ควายของใครพัดหลง

ในทางเศรษฐกิจนั้น การเลี้ยงวัว-ควาย สามารถนำรายได้มาสู่ครัวครอบได้เป็นอย่างดีทั้งยังเป็นหลักประกันความมั่นคงทางเศรษฐกิจของครัวเรือนอีกด้วย เพราะไม่เพียงแต่ราคาที่สูงขึ้นเรื่อยๆ เท่านั้น หากแต่ในแต่ละปีวัว-ควายก็จะมีการตกลูกอย่างน้อย 1 ตัว ต่อแม่พันธุ์ 1 ตัว ก็สามารถเพิ่มรายได้อีกทางหนึ่ง อีกทั้งการเลี้ยงวัว-ควาย เมื่อเปรียบเทียบกับอาชีพอื่นแล้วไม่ต้องเสียต้นทุนอย่างอื่นนอกจากต้นทุนในการซื้อครั้งแรก

วัว-ควายที่เลี้ยงโดยมากจะมีพ่อค้ามาซื้อถึงบ้าน หากเป็นวัวไทยพื้นบ้านจะอยู่ในราคา 5,000 -10,000 บาท แต่ถ้าเป็นวัวพันธุ์บางตัวอาจมีราคาสูงถึง 50,000–60,000 บาท

อีกทั้งความเสี่ยงก็ไม่สูงเมื่อเปรียบเทียบกับอาชีพอื่นๆ เพราะวัวและควายเป็นสัตว์ที่ได้ราคาดี ราคาไม่ตก ลงทุนน้อย ดังที่พ่อประเวศ แก้วเสนา ชาวบ้านท่าบังมั่งได้กล่าวไว้ว่า *"เลี้ยงวัวก็เหมือนมีเงินฝาก เมื่อไรต้องใช้เงินเราก็ขาย ราคาไม่ตก ยิ่งเลี้ยงนานราคายิ่งดี ไม่ต้องลงทุนอะไรมาก เพราะในชุมชนมีหญ้าให้วัวกิน"* จากตัวเลขจำนวนวัว-ควายทั้งหมดของชุมชนคือ 268 ตัว หากคำนวณเป็นตัวเงิน โดยคิดราคาเฉลี่ยตัวละ 7,000-10,000 บาท ก็แสดงว่าชุมชนที่เลี้ยงวัว-ควายทั้งหมดจะมีเงินเก็บรวมกันประมาณ 1,876,000-2,680,000 บาท

นอกจากนี้ อาชีพเลี้ยงวัวควายยังสร้างรายได้ให้กับกลุ่มอาชีพอย่างน้อย 2 กลุ่มคือ กลุ่มที่หนึ่งคือกลุ่ม "รับจ้างเลี้ยงวัว-ควาย" ซึ่งก็มีอยู่หลายคน โดยจะได้ค่าจ้างขั้นต่ำวันละประมาณ 60 บาท หรืออาจรับค่าจ้างเป็นรายตัว ตัวละประมาณ 20 บาทต่อวัน กลุ่มที่สองคือกลุ่มเกี่ยวหญ้าขายหรือกลุ่มอาชีพขายฟางแห้ง ดังเช่นในชุมชนกุดปลาขาว พ่อสิงห์ ผิวเงินยวง ประกอบอาชีพขายฟางแห้ง ขายรถกระบะละ 200 บาท

ปัจจัยที่มีผลต่อการเลี้ยงวัว-ควาย

การที่พื้นที่ส่วนรวมคือป่าบุ่งป่าทามที่ทุกคนสามารถนำวัว-ควายไปเลี้ยงได้นั้น ก็เป็นการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการเข้าถึงทรัพยากรได้อย่างเท่าเทียมกัน อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาพบว่า**ปัจจุบันอาชีพเลี้ยงวัว-ควายมีปริมาณลดจำนวนลงไปมาก เนื่องมาจากหลายสาเหตุด้วยกันคือ**

1. ทำเลที่เลี้ยงวัว-ควายลดลงอย่างมาก เนื่องมาจากพื้นที่ที่เคยเป็นป่าบุ่งป่าทาม และทำเลเลี้ยงสัตว์ถูกเปลี่ยนสภาพไปเป็นอาคารบ้านเรือนและร้านค้า โดยการเข้ามาเช่าของนักธุรกิจ จากองค์การบริหารส่วนจังหวัด นอกจากนี้ แม้แต่ระดับปัจเจกบุคคลเองก็ตาม การเปลี่ยนกรรมสิทธิ์ในที่ดิน ทำให้ที่ดินจากเดิมที่เคยปล่อยพื้นที่ที่ตนเองไม่ได้ใช้ประโยชน์ให้คนที่เลี้ยงวัว-ควาย นำสัตว์มาเลี้ยงได้ ก็ถูกเจ้าของคนใหม่ (มักจะเป็นคนนอกชุมชน) ทำการล้อมรั้ว ไม่สามารถนำวัว-ควายเข้าไปเลี้ยงได้ดังเดิม ทำให้พื้นที่เลี้ยงลดลง จนในหน้าแล้ง บางชุมชนก็ต้องไปซื้อฟางมาให้วัว-ควายกิน

พ่อรอด ฉิมมาลา ผู้เลี้ยงวัว–ควาย จากชุมชนเกตุแก้ว สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับการเลี้ยงวัวควายที่กลายเป็นปัญหาว่า *“เมื่อก่อนมีพื้นที่เลี้ยงวัว–ควายมากกว่าปัจจุบัน แต่ก่อนต้อนวัวไปเลี้ยงตรงบริเวณที่เป็นห้างสรรพสินค้าในปัจจุบัน เพราะเมื่อก่อนบริเวณนั้นจะเป็นพื้นที่หนอง พื้นที่บุ่งทาม มีหญ้าให้วัวควายได้กิน แต่เดี่ยวนี้ไม่มีแล้วเพราะเขาสร้างอาคารห้างร้าน ทำให้พื้นที่ในการเลี้ยงน้อยลง”*

2. ปัญหาน้ำท่วม **โดยเฉพาะนับตั้งแต่ปี พ.ศ.** 2543 **เป็นต้นมา ส่งผล**ทำให้ค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงวัว-ควายสูงขึ้น เพราะช่วงที่น้ำท่วมไม่มีหญ้าให้สัตว์กิน ต้องไปซื้อฟางแห้งหรือหัวอาหารมาให้วัว-ควายกินแทนหญ้า และหลังจากน้ำลดก็ต้องรออีกประมาณ 1 เดือนหญ้าจึงจะเกิดและใช้เป็นอาหารได้ ซึ่งเป็นปัญหาที่พบในแทบทุกชุมชนที่เลี้ยง นอกจากนี้ ยังทำให้เกิดโรคปากเปื่อย เท้าเปื่อย แพร่ระบาดในกลุ่มสัตว์เลี้ยงด้วย

3. ปัญหาการแพร่ระบาดของ**ต้นไมยราพยักษ์ในพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามอย่างรวดเร็ว ทำให้พื้นที่ในการเลี้ยงวัว-ควายลดลง** นางศรีนวล จาบทอง ผู้เลี้ยงวัวจากชุมชนท่ากอไผ่ ได้เล่าถึงปัญหาจากการรุกรานของไมยราพยักษ์ที่มีต่อการเลี้ยงวัว-ควาย ไว้ว่า *“เมื่อก่อนพื้นที่ในการเลี้ยงวัวควายมีมากกว่าทุกวันนี้ แต่ปัจจุบันพื้นที่ในการเลี้ยงวัวลดลง เพราะตรงบริเวณริมแม่น้ำมูลนั้นมีไมยราพยักษ์เกิดขึ้นเต็มไปหมด วัวไม่สามารถกินหญ้าได้ ทำให้วัวต้องไปหากินไกลกว่าเดิม”*

บทที่ 7
พลังท้องถิ่น: ระบบความรู้

ระบบความรู้ นับเป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งที่จะทำให้เกิดพลังท้องถิ่น เพราะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากที่จะเป็นตัวตัดสินว่า ท้องถิ่นจะมีพลังแข็งแกร่งขนาดไหน สามารถเผชิญปัญหาอุปสรรคได้ขนาดไหน[1]

ระบบความรู้ของท้องถิ่นที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปก็คือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” ซึ่งเป็นองค์ความรู้ที่พัฒนาขึ้นในบริบททางกายภาพ และวัฒนธรรม ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับระบบนิเวศชุดหนึ่ง การทำลายระบบนิเวศท้องถิ่น เช่นการปรับเปลี่ยนถิ่นที่อยู่ที่ทำกิน จึงอาจเป็นการทำลายองค์ความรู้และภูมิปัญญาที่มีคุณค่ามหาศาลให้สูญหายไปอย่างไม่มีวันกลับ

ภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งกลุ่มชนต่างๆ ได้สั่งสม สืบทอดและพัฒนามาเป็นเวลานับร้อยนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่มีลักษณะใกล้เคียงกับองค์ความรู้ทางด้านวิทยาศาสตร์ ในแง่ที่ว่าภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดจากการศึกษาเชิงประจักษ์ ผ่านการพิสูจน์ทดลองและกระบวนการคัดสรร ปรับปรุงและพัฒนาความคิดอย่างเป็นระบบ แม้กระนั้นก็ดี ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็มีข้อแตกต่างจากวิทยาศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญอยู่ 2 ประการด้วยกันคือ

ประการแรก ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีลักษณะจำเพาะเจาะจงเฉพาะท้องถิ่น พื้นที่หรือระบบนิเวศชุดใดชุดหนึ่ง องค์ความรู้เกิดขึ้นจากปฏิสัมพันธ์และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช พลังตามธรรมชาติ ดวงวิญญาณ ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศในอาณาบริเวณแห่งใดแห่งหนึ่งโดยเฉพาะ ด้วยเหตุนี้เอง ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงก่อร่างสร้างตัวขึ้นจากความเข้าใจอย่างชัดแจ้งในสัมพันธภาพของสรรพสิ่งและสรรพชีวิตต่างๆ ที่ก่อเกิด ดำรงอยู่และแตกดับไปภายในระบบนิเวศชุดนั้น ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งนำไปสู่ความสามารถในการบริหารจัดการ ปรับแต่งใช้ประโยชน์และพัฒนาทรัพยากรในระบบนิเวศชุดนั้นอย่างยั่งยืน ในขณะที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งมีลักษณะเป็นสากลทั่วไปมากกว่า อาจไม่สามารถนำมาใช้เพื่อพัฒนาและจัดการทรัพยากรภายในระบบนิเวศของท้องถิ่นแห่งใดแห่งหนึ่งได้เสมอไป

ประการที่สอง ลักษณะจำเพาะของภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวพันเชื่อมโยงอย่างแนบแน่นกับมิติทางด้านสังคมและสิทธิของชุมชน กล่าวคือ จากมุมมองในด้านของภูมิปัญญาท้องถิ่น ระบบนิเวศทุกชุดประกอบขึ้นบนเครือข่ายของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกลุ่มคน ครอบครัว เครือญาติ และชุมชน กับสิ่งมีชีวิตกลุ่มอื่นๆ ที่ดำรงอยู่ร่วมกันภายในระบบนิเวศท้องถิ่นชุดนั้น วิธีคิดเกี่ยวกับระบบนิเวศในลักษณะเช่นนี้ ถูกนำเสนอในเรื่องเล่าหรือนิทานพื้นบ้าน ที่กล่าวถึงสัมพันธภาพ

---

[1] สีลาภรณ์ บัวสาย. *พลังท้องถิ่น: บทสังเคราะห์งานวิจัยด้านชุมชน* (พิมพ์ครั้งที่ 2) (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2548): 20.

ระหว่างคนกับสิ่งมีชีวิตชนิดอื่นๆ ที่เชื่อมโยงกันทางสายเลือด การแต่งงาน หรือการเป็นพันธมิตรในรูปแบบต่างๆ

ด้วยเหตุนี้ โครงสร้างของระบบนิเวศในภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นโครงสร้างที่เกิดขึ้นจากการจัดระเบียบโดยผ่านการเจรจาต่อรอง และการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างผี (เทวดา, คนตาย) มนุษย์ (คนเป็น) สัตว์ พืช ดิน น้ำ และพลังธรรมชาติอื่นๆ ที่เชื่อมโยงกันผ่านความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ การพึ่งพาและการต่อรอง แนวคิดที่มองระบบนิเวศในลักษณะองค์รวมเช่นนี้ ส่งผลให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นเน้นความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ (พืช สัตว์ ที่ดิน แหล่งน้ำ) และระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ด้วยกันเป็นสำคัญ

การมองระบบนิเวศในลักษณะของเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ส่งผลต่อแนวคิดในเรื่องของสิทธิในการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากรอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ สิ่งมีชีวิตที่อยู่อาศัยในระบบนิเวศชุดหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งมนุษย์ มีพันธะรับผิดชอบในการทำความเข้าใจและรักษาดุลยภาพหรือสายสัมพันธ์อันเหมาะสมระหว่างสรรพชีวิตทั้งมวลในระบบนิเวศชุดนั้น แนวคิดดังกล่าวข้างต้นนี้เอง ทำให้ภูมิปัญญาท้องถิ่นมีพื้นฐานของแนวคิดเชิงศีลธรรมและเชื่อมโยงแนวคิดเรื่องสิทธิการใช้หรือสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร ซึ่งหมายรวมถึง พันธะหน้าที่ในการดูแลจัดการระบบนิเวศไปพร้อมกัน สิทธิในการใช้ หมายถึงสิทธิร่วมเหนือทรัพย์สินหรือทรัพยากรส่วนรวมของชุมชน สมาชิกของชุมชนเท่านั้นจึงมีสิทธิในการเข้าถึงหรือการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของชุมชน โดยนัยนี้ แนวคิดเรื่องสิทธิให้ความสำคัญกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเพื่อส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตน ดังนั้น แม้ว่าโดยทฤษฎีแล้วสมาชิกของชุมชนจะมีสิทธิตามธรรมชาติในการใช้ทรัพยากรส่วนรวม แต่ชุมชนก็สามารถใช้อำนาจออกกฎเกณฑ์โดยคำนึงถึงความเป็นธรรมทางสังคมเป็นสำคัญ ซึ่งกฎเกณฑ์ดังกล่าวก็มักจะสะท้อนหลักการทางศีลธรรมที่เน้นความเป็นธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเหนือผลประโยชน์ส่วนตน นอกจากนั้น แม้ว่าสมาชิกทุกคนมีสิทธิใช้ทรัพยากรส่วนรวม แต่สิทธิการใช้ยังถูกกำหนดโดยความยั่งยืนหรือเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ ซึ่งเป็นหลักการสำคัญกำหนดให้สมาชิกใช้ประโยชน์จากธรรมชาติหรือระบบนิเวศได้เฉพาะในอาณาบริเวณจำกัด และไม่เป็นอันตรายต่อความยั่งยืนของระบบนิเวศ

ยิ่งไปกว่านั้น ประเด็นในเรื่องสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรนั้น ครอบคลุมความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด รวมทั้งส่วนที่เกี่ยวข้องกับความรู้ในมิติต่างๆ ด้วยเช่นกัน ดังนั้น “ความรู้” จึงถูกมองว่าเป็น “ทรัพย์สินร่วม” ของชุมชนเช่นเดียวกัน ความรู้เกี่ยวพันเชื่อมโยงกับหน้าที่ความรับผิดชอบและอำนาจในการจัดระเบียบของสังคม ความรู้จะได้รับการถ่ายทอดไปสู่คนที่ไว้เนื้อเชื่อใจได้เท่านั้น เช่น เป็นลูกหลานในครอบครัวหรือตระกูลเดียวกัน เป็นคนภายในชุมชน หรือเป็นลูกศิษย์ที่ผ่านการเคี่ยวกรำพิสูจน์ทดลองแล้วว่า สามารถแบกรับภาระหน้าที่ความรับผิดชอบและอำนาจของความรู้ด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน ดังนั้น ความรู้ของหมอยาพื้นบ้าน หมอผี คนทรง หัวหน้าผู้ประกอบพิธีกรรม ฯลฯ จึงเป็นความรู้ที่ถูกกำกับด้วยการทดสอบทางศีลธรรมอย่างเคร่งครัด สิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรถูกนำมาใช้เพื่อกำหนดสิทธิในการเข้าถึงความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยเช่นกัน

นอกจากนี้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นมิใช่สิ่งที่ตกค้างทางประวัติศาสตร์หรือวัตถุโบราณที่หยุดนิ่งในทางตรงกันข้าม ตราบใดที่มนุษย์ยังคงเรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับความต้องการของยุคสมัย และบริบททางเศรษฐกิจสังคมและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็ย่อมมีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเช่นเดียวกับส่วนอื่นๆ ของวัฒนธรรม หากแต่ในยุคปัจจุบัน อันเป็นยุคที่การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ภูมิปัญญาท้องถิ่นกำลังสูญเสียความหมายดั้งเดิมและเริ่มสูญหายไปอย่างรวดเร็ว โดยเหตุปัจจัยสำคัญคือการแทรกแซงของรัฐและตลาด[2]

ดังนั้น ความผูกพันอย่างแนบแน่นระหว่าง ภูมิปัญญา กับท้องถิ่น ความรู้กับระบบนิเวศ ทำให้ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” แตกต่างอย่างมีนัยสำคัญไปจากความรู้ด้านวิทยาศาสตร์ ซึ่งวางอยู่บนหลักการพื้นฐานที่ว่า ความรู้มีลักษณะเป็นสากลและแยกออกต่างหากจากธรรมชาติ ในทางตรงกันข้าม ภูมิปัญญาท้องถิ่นพัฒนาและสืบต่อกันมาบนพื้นฐานของสัมพันธภาพอันแนบแน่นระหว่างชุมชนกับธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงไม่อาจดำรงอยู่และพัฒนาสืบต่อไปหากถูกตัดขาดจากรากเหง้าทั้งในด้านธรรมชาติและวัฒนธรรม

ในพื้นที่ชุ่มน้ำที่ศึกษา เราพบว่าฐานทรัพยากรที่สำคัญทั้ง 3 ประเภทคือ ดิน น้ำ ป่า นี้เองที่เป็นทุนหรือศักยภาพของชุมชน ที่นำมาซึ่งสัมพันธ์แนบแน่นกับสิ่งที่เรียกว่า “องค์ความรู้” (knowledge) หรือ “ระบบความรู้” (knowledge system) หรือ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” (local wisdom) กับระบบนิเวศหรือระบบทรัพยากร และการจัดการและการใช้ประโยชน์ระบบนิเวศ หรือระบบทรัพยากรเหล่านั้น สำหรับระบบความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่คณะผู้วิจัยพบเห็นในเขตพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้มีหลายลักษณะด้วยกัน ดังนี้

ความรู้เกี่ยวกับระบบและกลไกการจัดการน้ำ

เนื่องด้วยสภาพทางนิเวศเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ ดังนั้น ผู้คนที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่นี้ส่วนใหญ่จึงคุ้นเคยกับน้ำ รู้จักน้ำ และสามารถที่จะใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาของชาวบ้านเป็นอย่างดี ฉะนั้น การจัดการพื้นที่โดยขาดองค์ความรู้เกี่ยวกับระบบและกลไกการจัดการน้ำ ก็ย่อมส่งผลเสียทั้งต่อทรัพยากรน้ำและทรัพยากรอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งในท้ายที่สุดก็จะส่งผลเสียต่อคนใช้น้ำ ดังกรณีที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

ชาวบ้านที่หาปลาอยู่ในบริเวณกุดบ้าน กุดปลาขาว กุดเป่ง กุดศรีมังคละ และบุ่งง้าว ต่างให้ข้อมูลตรงกันว่า ระบบการไหลของน้ำในกุดในช่วงหน้าน้ำลดนั้น จะเริ่มจากการมีน้ำคำ (น้ำซับที่ไหลซึมออกจากผิวดิน) ไหลมารวมกันที่ลำคลองเส้นเล็กๆ ของเมืองวารินชำราบ คือ ลำคำน้ำแซบ แล้วไหลมาตกรวมกันที่บริเวณจุดเชื่อมระหว่างกุดบ้านกับกุดปลาขาว จากนั้นน้ำก็จะไหลขึ้นไปยังกุดบ้านเข้าสู่กุดเป่ง ผ่านฮ่องเชื่อมกุดเป่งเข้าสู่กุดใหญ่หรือกุดศรีมังคละ จากนั้นก็ไหลเข้าสู่บุ่งง้าว

---

[2]ยศ สันตสมบัติ, *ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน* (เชียงใหม่: นพบุรีการพิมพ์, 2542): 48-58.

เช่นเดียวกับน้ำจากกุดเป่งที่จะไหลลงบุ่งง้าวผ่านทางฮ่องดักดำ ก่อนที่จะไหลลงสู่แม่น้ำมูลที่ปากบุ่งง้าว ซึ่งน้ำจากแม่น้ำมูลก็จะไหลลงแม่น้ำโขงต่อไป ซึ่งที่กล่าวมานี้อาจเรียกได้ว่าเป็น "วัฏจักรของน้ำในกุด" ที่ชาวบ้านในอดีตก็จะใช้ประโยชน์ทั้งในแง่ของการวางแผนการจับปลา และการนำน้ำที่ไหลมาจากคำน้ำแซบมาหมุนอุปกรณ์สีข้าวเปลือกแบบระหัดวิดน้ำ แต่เมื่อผู้ปกครองเทศบาลขณะนั้น อนุญาตให้มีการทำโรงงานชะแล็กในบริเวณดังกล่าว ก็ทำให้เกิดน้ำเสีย จนนำไปสู่การสูญหายไปของระหัดวิดน้ำดังกล่าว อันหมายถึงการสูญหายของระบบภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย

หรือในกรณีที่สภาตำบลคำน้ำแซบ(ชื่อในขณะนั้น) ได้ดำเนินการกั้นปากบุ่งง้าวกับแม่น้ำมูล โดยหวังว่าชาวบ้านจะมีน้ำตลอดทั้งปีทำนาแซงและสามารถปลูกผักได้ในปี พ.ศ. 2526 ระดับน้ำกลับท่วมมากขึ้นส่งผลให้การทำนาแซงและปลูกผักลดหายไปในที่สุด และยังก่อให้เกิดน้ำเสียตั้งแต่บุ่งง้าวไปจนถึงกุดเป่ง หรือการต้องการที่จะทดน้ำขึ้นสูงเพื่อประโยชน์ในแง่ของการเป็นแหล่งท่องเที่ยวทางน้ำ (จักรยานน้ำ) ในกุดบ้าน โดยการทำทำนบกั้นบริเวณจุดเชื่อมระหว่างกุดบ้านกับกุดปลาขาว ก็นำมาซึ่งภาวะน้ำเน่าเสีย จนเกิดการพากันไปเรียกร้องกับเทศบาลให้ดำเนินการแก้ปัญหา เป็นต้น

อีกกรณีหนึ่ง ในการลงเก็บข้อมูลเก็บกับกุดในชุมชนลับแลครั้งหนึ่ง ชาวบ้านที่มีร่วมวง "โสเหล่" ได้ปรารภถึงความ "ผิดพลาด" ของเจ้าหน้าที่ฝ่ายรัฐที่มากำหนดจุดที่จะยกระดับสะพานข้ามกุดบ้านระหว่างชุมชนลับแลกับชุมชนดอนงิ้ว ในช่วงที่มีการก่อสร้าง เพราะไม่ได้เลือกจุดที่เป็นบริเวณน้ำลึก (เพราะไม่ได้ถามชาวบ้านที่ใช้ประโยชน์จากกุดก่อน) เมื่อสร้างเสร็จแล้ว ก็ปรากฏว่าตอม่อของสะพานในช่วงที่ถูกยกสูงขึ้นนั้นไปกีดขวางการไหลของผักตบ เป็นอุปสรรคต่อการจับปลาในกุด ขณะเดียวกันก็กีดขวางการสัญจรโดยใช้เรือ บางครั้งกองผักตบก็จะกองติดกันยาวไปจนถึงกุดเป่งเลยทีเดียว ซึ่งเป็นปัญหาที่พบเห็นเป็นประจำทุกปีนับตั้งแต่การก่อสร้างสะพานดังกล่าวเสร็จ ฉะนั้น ชาวบ้านจึงมองว่าหากทางเจ้าหน้าที่ของรัฐมาสอบถามความเห็นของชาวบ้านก่อนปัญหาดังกล่าวก็คงจะไม่เกิดขึ้น

นอกจากนี้ ชาวบ้านแถบนี้จะรู้จักน้ำโดยการดูที่สีของน้ำในแต่ละฤดู ดังที่พ่อเฉลียว จันทะเส อายุ 63 ปี ชาวบ้านชุมชนหาดสวนยา ได้บอกถึงความแตกต่างของสีของน้ำระหว่างช่วงหน้าฝนกับหน้าแล้งว่า ในช่วงหน้าแล้งน้ำจะมีสีเขียวใส ขณะที่ในช่วงหน้าฝนจะมีสีขาวขุ่น

องค์ความรู้เกี่ยวกับกลไกน้ำที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ องค์ความรู้ในการรู้จักใช้น้ำสำหรับอุปโภคและบริโภค โดยชาวบ้านในชุมชนจะอาศัยน้ำจากน้ำธรรมชาติที่ไหลซึมซับผุดออกจากใต้ดินตลอดปีที่มีชื่อเรียก 3 ประเภท ตามระดับความไหลของน้ำ คือถ้าเป็นตาน้ำขนาดใหญ่และไหลแรงชาวบ้านจะเรียกว่า "น้ำโจ้ก" โดยบางรายจะขุดบ่อเพื่อกักเก็บน้ำ ขณะที่บางชุมชนที่ศึกษาดังเช่นชุมชนลับแล ได้ดำเนินการต่อท่อพีวีซีจากบริเวณบริเวณน้ำผุดเพื่อนำไปใช้ โดยที่ครัวเรือนจำนวนมากอาศัยน้ำโจ้กอย่างเดียวโดยไม่พึ่งพาน้ำประปา ทำให้ประหยัดค่าใช้จ่ายได้มาก ส่วนตาน้ำขนาดเล็กกว่าน้ำโจ้กชาวบ้านจะเรียกว่า "น้ำบุ้น" และถ้าหากเป็นตาน้ำขนาดเล็กๆ มีลักษณะซึมซับตามผิวดิน ชาวบ้านจะเรียกว่า "น้ำซับ"

ด้วยเหตุที่ชุมชนมีตาน้ำจำนวนมากนี่เอง จึงนำไปสู่การจัดตั้งกลุ่มผลิตน้ำดื่มเพื่อการค้า เมื่อวันที่ 13 กุมภาพันธ์ 2546 โดยใช้ชื่อว่า “น้ำดื่มนางหงส์” ที่บริหารงานและจัดการโดยคนในชุมชน มีการระดมหุ้นจากแหล่งต่างๆ ในชุมชน ปัจจุบันมีเงินหมุนเวียนประมาณ 926,990 บาท นอกเหนือไปจากชุมชนลับแลแล้ว ชุมชนใกล้เคียงคือ ชุมชนคุ้มวัดวารินทราราม ก็มีการจัดตั้งโรงน้ำดื่มเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันชาวบ้านทั้งสองชุมชนต่างกล่าวเป็นเสียงเดียวกันว่า ปริมาณของน้ำโจ้ก น้ำบุ้น และน้ำซับ ลดลงมาก ส่วนหนึ่งเพราะตาน้ำถูกปิดจากการก่อสร้างถนน การปูตัวหนอนสำหรับทางเดิน หรือแม้แต่การที่เทศบาลบูรณะแหล่งน้ำโจ้ก โดยการก่อคอนกรีตปิดทับตาน้ำบริเวณรอบๆ ทำให้น้ำไม่มีทางออก และค่อยๆ ลดปริมาณน้ำที่ผุดออกมาในที่สุด

ความรู้ด้านการเกษตร

กรณีศึกษาที่ 1 ภูมิปัญญากับการรักษาสายพันธุ์แตงร้านพื้นเมือง

จากการศึกษาเรื่องระบบการเกษตรในพื้นที่ชุ่มน้ำ คณะผู้วิจัยได้พบเห็นครอบครัวหนึ่งที่ยังคงทำการเพาะปลูกผักเพื่อขายมาตั้งแต่อดีต โดยใช้เมล็ดพันธุ์พื้นเมืองที่ตกทอดมาตั้งแต่รุ่นพ่อแม่ ครอบครัวที่ว่านี้ก็คือครอบครัวของนายสันต์ ดวงแก้ว อายุ 39 ปี ที่ปลูกแตงร้าน ถั่วฝักยาว และข้าวโพด บริเวณที่ดอน (โนน) ติดกับกุดตะกวยและกุดขี้เห็น ซึ่งอยู่ในเขตพื้นที่ของชุมชนหาดสวนสุข การนำเสนอกรณีของนายสันต์ ดวงแก้ว ในครั้งนี้ คงจะทำให้เราเห็นภาพของการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและการปรับตัวของชาวบ้านที่ทำการเกษตรในพื้นที่ชุ่มน้ำแห่งนี้ได้เป็นอย่างดี

ภาพที่ 7.1 นายสันต์ ดวงแก้ว กับสวนแตงร้านแห่งสุดท้าย

นายสันต์ ดวงแก้ว เป็นบุตรคนที่ 6 ของนางนวลจันทร์ และนายบุญยืน ดวงแก้ว มีภรรยาชื่อนางทอง ดวงแก้ว นายสันต์ เล่าว่าตนเองเกิดและเติบโตมาในครอบครัวที่ทำสวนแตงมาตั้งแต่

สมัยปู่ย่าตายาย โดยใช้พันธุ์พื้นเมืองที่เรียกว่า “แตงอ้ม” (แตงร้าน) ซึ่งให้ผลดก ลักษณะของผลแตงสีขาวนวล หอมเหมือนอ้ม (พืชล้มลุกชนิดหนึ่งที่เมื่อนำใบมาลนไฟแล้วจะมีกลิ่นหอม นิยมนำไปอบกับขี้ผึ้งทาปาก หรือเด็ดเอาใบไปใส่ในตู้เสื้อผ้าให้กลิ่นหอม) นายสันต์ บรรยายภาพของการทำการเกษตรบริเวณริมกุดในอดีตเมื่อกว่า 20 ปีมาแล้วว่า “เมื่อก่อนแถวนี้ปลูกแตงร้านกันเยอะมากจนเต็มพื้นที่ ยาวไปถึงถนน (ถนนเลียบริมฝั่งแม่น้ำมูล) มีส่วนน้อยที่ปลูกแตงโมบ้าง แต่รายได้สู้แตงร้านไม่ได้ ชาวสวนที่ปลูกแตงร้านมีมากถึง 30 เจ้า ซึ่งส่วนใหญ่ก็จะเป็นชาวบ้านที่มาจากบ้านหนองตะโผ่น ขณะที่ฝั่งบ้านคูยางก็ปลูกเยอะเช่นกัน ในอดีตจะมีพ่อค้าแม่ค้านำรถยนต์มาจอดรับซื้อที่ถนนใหญ่ แล้วชาวสวนก็จะบรรทุกแตงใส่รถเข็นไปขาย ขณะที่ชาวบ้านคูยางที่รถเข้าไปลำบาก ก็จะขนแตงใส่เรือ พายไปส่งที่ท่าบริเวณ ร.ส.พ. ปัจจุบัน โดยจะมีพ่อค้าแม่ค้าจากตลาดวารินมารอรับซื้อ”

สำหรับเมล็ดพันธุ์ของแตงร้านที่ปลูกนั้น เป็นพันธุ์ที่แม่ของพี่สันต์เก็บไว้ในช่วงเก็บเกี่ยวแต่ละปี ซึ่งเป็นเมล็ดพันธุ์ดั้งเดิมสืบทอดมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ และเนื่องจากสวนแตงร้านแห่งนี้ไม่เคยใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์หรือสารเคมี จึงสามารถรับประกันถึงความปลอดภัยได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้เมล็ดพันธุ์พื้นเมืองนี้ยังสามารถทนทานต่อโรคและแมลงเป็นอย่างดีด้วย อันสะท้อนให้เห็นถึงคุณค่าของเมล็ดพันธุ์พื้นเมืองได้เป็นอย่างดี

การปลูกแตงร้านจะเริ่มด้วยการขุดดินตากหน้าดินเตรียมไว้ก่อน จากนั้นก็จะหยอดเมล็ด ใช้เวลาประมาณ 45 วันก็จะสามารถเก็บผลผลิตได้ ปัจจุบันราคาขายส่งไม่ต่ำกว่ากิโลกรัมละ 3 บาท ทั้งนี้นายสันต์ ยังได้ทำการปลูกถั่วฝักยาวและข้าวโพดสลับในแปลงแตงร้านด้วย ซึ่งก็ทำให้เขามีรายได้เพิ่มขึ้นอีก และมีรายได้ชดเชยในช่วงที่แตงมีราคาตก นายสันต์ได้เล่าถึงการพึ่งพาระบบนิเวศในการทำสวนแตงร้านว่า นอกเหนือไปจากการใช้น้ำในกุดสำหรับรดพืชที่ปลูกแล้ว เขาต้องเข้าไปตัดไม้ในป่าบุ่งป่าทามเพื่อนำมาทำไม้ค้ำให้แตงที่ปลูก (หรือที่เรียกว่า “ทำค้างแตง”) โดยไม้ที่นิยมนำมาใช้ก็คือ ไม้หัวลิงและฝ้ายน้ำ โดยเฉพาะไม้หัวลิงนั้นจะมีความทนทานมาก สามารถใช้ได้ถึง 3-5 ปี ขณะที่ฝ้ายน้ำจะใช้ได้เพียงแค่ 1 ปี ในอดีตนั้น ไม้ที่นำมาทำค้างจะหาได้ง่ายในป่าบุ่งป่าทาม และชาวสวนจะกันพื้นที่ป่าหัวลิงส่วนหนึ่งใกล้ๆ สวนเพื่อเป็นแหล่งไม้ค้าง แต่ปัจจุบันพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามลดน้อยลงมาก การหาไม้ค้างก็ยากขึ้น

แม้ว่าการทำสวนแตงจะเป็นงานที่ค่อนข้างหนัก และความไม่เอื้อของระบบนิเวศ แต่รายได้ที่ได้รับประกอบกับความอิสระของอาชีพนี้ รวมทั้งความคิดที่ว่าเป็นอาชีพที่สืบทอดมาแต่ครั้งบรรพบุรุษก็ทำให้นายสันต์ ยังคงมีความสุขที่จะทำอาชีพนี้ต่อไป เพราะนายสันต์เคยเลิกทำอาชีพนี้ครั้งหนึ่งเป็นเวลาร่วม 10 ปีในช่วงปี พ.ศ. 2536-2545 โดยลงไปขายลาบ ส้มตำ แถวจังหวัดนนทบุรี โดยพาลูกพาเมียไปด้วย โดยระหว่างนั้น แม่กับน้องชาย (ชื่อนายสุบิน) ก็ยังคงทำสวนแตงร้านอยู่ ก่อนที่แม่จะไปชักชวนให้กลับมาทำสวนแตงเช่นเดิมในช่วงประมาณปี พ.ศ. 2545

นายสันต์ กลับมาทำสวนแตงต่อจากแม่อีกครั้งในปี 2545 ซึ่งในช่วงนั้น ไม่มีใครทำสวนแตงร้านอีกเลย เพราะพื้นที่ถูกบุกรุกโดยไมยราพยักษ์ อีกทั้งมีการขายที่ให้กับคนนอกและภาวะน้ำท่วมขังยาวนาน ทำให้คนที่เคยทำสวนแตงไม่อาจที่จะถากถางพื้นที่เพื่อปลูกแตงร้านแต่ละปีได้ มีเพียง

ครอบครัวของนายสันต์เท่านั้น ที่ยังคงยืนหยัดสู้กับภาวะที่กดดันเช่นนี้ นายสันต์เล่าถึงวิธีการจัดการกับต้นไมยราพยักษ์ว่า ขาต้องใช้แรงกายในการขุดต้นอ่อนทิ้ง ขณะที่ต้นใหญ่ก็จะนำมาเผาถ่าน ด้านนายสุบิน ผู้เป็นน้องชาย หลังจากที่พี่ชายมารับช่วงทำสวนแตงต่อจากแม่และตนแล้ว ก็หันไปหาปลาในกุดเป็นหลัก โดยได้งมเอาเรือของพ่อที่จมในกุดหลายปีแล้วมาซ่อม เพื่อเป็นเครื่องมือในการหาปลา และในบางช่วงที่ว่างจากการทำสวน นายสันต์ก็จะลงเรือไปหาปลาในกุดด้วย นับว่าชีวิตของครอบครัวนายสันต์มีความสุขตามสมควรแก่อัตภาพ

กรณีของนายสันต์ เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนประการหนึ่ง ของการพยายามอาศัยระบบความรู้พื้นบ้านเพื่อปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงทางนิเวศที่เกิดขึ้น

กรณีศึกษาที่ 2 การปลูกดอกไม้เพื่อการค้า

ชุมชนดอนงิ้ว เป็นชุมชนหนึ่งที่มีการปลูกดอกไม้เพื่อการค้า สำหรับกรณีศึกษาที่ยกมานี้เป็นกรณีของครอบครัวของพ่อสมนึกและแม่เงิน ธรรมวิชา ซึ่งครอบครัวพ่อสมนึกทำการเกษตรมาได้ประมาณ 37 ปี แรกเริ่มปลูกผักขายและนอกเหนือจากนั้นได้ปลูกไม้กินได้มี พริก มะละกอ ต้นแค ต้นกล้วยบริเวณรอบพื้นที่โดยส่วนใหญ่จะปลูกไว้กิน และมีบางทีก็จะแบ่งญาติพี่น้องไปกิน

ครอบครัวของพ่อสมนึกย้ายมาอยู่ชุมชนดอนงิ้วเมื่อประมาณ พ.ศ. 2504 พ่อสมนึกเป็นคนจังหวัดบุรีรัมย์ ขณะที่แม่เงินเป็นคนบ้านผำ อำเภอสำโรง จังหวัดอุบลฯ ย้ายมาอยู่ที่บ้านกุดเป่งกับพ่อแม่ตอนอายุได้ประมาณ 4 ขวบ เนื่องจากน้องชายของพ่อแม่เงินได้มารับราชการในเขต อำเภอวารินชำราบ และเห็นว่าพื้นที่บริเวณแห่งนี้มีความอุดมสมบูรณ์จึงได้ซื้อที่ดินบริเวณกุดเป่ง 3 งาน ในราคา 1,500 บาท และต่อมาได้ซื้อป่าบริเวณดอนงิ้วปัจจุบันประมาณ 3 ไร่ ในราคา 300 บาท ซึ่งในอดีตเป็นพื้นที่ป่าบุ่งป่าทามรกทึบทำให้การซื้อขายได้ในราคาถูก หลังจากนั้นพ่อแม่ได้ยกให้เป็นของแม่เงิน หลังจากแม่เงินแต่งงานก็ได้บุกเบิกถากถางป่าทำเป็นที่อยู่อาศัย และเริ่มมีการทำเกษตรริมมูลในปี 2510 เป็นต้นมา แรกเริ่มก็ทดลองปลูกผักขายโดยแม่เงินจะนำไปขายในตลาดโดยการหาบขาย การปลูกผักขายเริ่มทำมาเรื่อยๆ แต่เนื่องจากชาวบ้านในแถบนี้ต่างก็ปลูกผักขายทำให้ราคาตก ประกอบกับในช่วงหลังภาวะน้ำท่วมได้สร้างความเสียหายให้กับผลผลิตอยู่เสมอ พ่อนึกจึงพยายามหันหาช่องทางที่จะให้สามารถมีรายได้เลี้ยงตัวเองได้ ในช่วงที่น้ำไม่ท่วมในแต่ละปี จนในที่สุดพ่อนึกและแม่เงินก็ตัดสินใจหันมาปลูกดอกไม้ซึ่งเห็นว่ารายได้ดีกว่าปลูกผัก เพราะเห็นตัวอย่างของชาวบ้านกุดเป่งที่อยู่ฝั่งตรงข้าม ประกอบกับภาวะความเป็นเมือง ได้ทำให้ความต้องการดอกไม้เพิ่มสูงขึ้น ทั้งยังราคาสูงเมื่อเปรียบเทียบกับการขายผัก เมื่อตกลงเปลี่ยนมาปลูกดอกไม้ ทั้งสองก็ได้หาความรู้เพิ่มเติมทั้งจากการเรียนรู้เอง และจากการไปดูงานที่จังหวัดต่างๆ ทั้งนี้ ดอกไม้ที่ปลูกก็จะมีดอกคัสเตอร์ ดอกโตมิ ดอกเบญจมาศ ดอกสร้อยทอง ดอกดาวเรือง ดอกมัม การลงทุนในแต่ละครั้งประมาณ 5,000–10,000 บาท หากน้ำไม่ท่วมก็ไม่ต้องลงทุนมาก เพราะสามารถเพาะปลูกหรือขยายได้เอง แต่ถ้าหากเกิดน้ำท่วมก็จะต้องซื้อมาปลูกต้นละ 2 บาท และนำมาขายเพิ่มเติมบางส่วนและนำไปขายเองเป็นดอกไม้ใช้สำหรับไหว้พระ นำไปส่งที่จังหวัดศรีษะเกษโดยจะขายดอกไม้

เฉพาะในช่วงวันพระ เดือนหนึ่งๆ จะได้ขาย 4 ครั้ง ขายได้ครั้งละประมาณ 3,000–5,000 บาท ซึ่งหากดอกไม้ไม่พอก็จะสั่งมาจากกรุงเทพฯ จำนวนดอกกล้วยไม้และถ้าลูกค้าต้องการก็จะทำตามลูกค้าสั่ง ราคาของดอกไม้ก็ขึ้นอยู่กับช่วงเทศกาลด้วย

ภาพที่ 7.2 แม่เงิน ธรรมวิชา กำลังมัดกำดอกไม้เพื่อส่งขาย

จากกรณีของพ่อนึกแม่เงินข้างต้น ดูจะเป็นตัวอย่างที่ดีของการพยายามปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ และการเปลี่ยนแปลงของบริบทของชุมชนที่มีลักษณะเป็นเมืองมากขึ้น

องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรปลาในกุด

การหาปลาของชุมชนที่อยู่ริมกุดไม่ได้จำกัดเพศหรืออายุ ทุกคนมีสิทธิเท่าเทียมกัน เพียงแต่เครื่องไม้เครื่องมือและวิธีการอาจจะแตกต่างกันไป ดังเช่นในอดีตผู้หญิงชุมชนดอนงิ้วจะหาปลาบริเวณกุดศรีมังคละและกุดบ้าน โดยจะใส่มองใส่เบ็ดเหมือนกับผู้ชาย ขณะที่เด็กๆ ก็จะไปหาปลากับพ่อแม่ วิธีการเหล่านี้จึงถูกถ่ายทอดผ่านกระบวนการเรียนรู้โดยตรง เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการปฏิบัติจริงและจะถูกซึมซับโดยไม่รู้ตัว ทำให้องค์ความรู้เกี่ยวกับอาชีพหาปลา ถูกถ่ายทอดจากรุ่นพ่อแม่มาสู่ลูกหลาน แม้ว่าในยุคปัจจุบันจะมีผู้สืบทอดลดน้อยถอยลงไปทุกขณะก็ตาม

องค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรปลานี้ สะท้อนออกมาในหลายรูปแบบเช่น วิธีการจัดการทรัพยากรปลาในกุด เครื่องมือหาปลาพื้นบ้าน ความรู้เกี่ยวกับชนิดและพฤติกรรมของปลา การประกอบอาหาร การอยู่ร่วมและพึ่งพาอาศัยกันในสังคม และประเพณีและความเชื่อ

จากการศึกษาพบว่าชุมชนที่ศึกษา โดยเฉพาะชุมชนที่อยู่ริมกุดต่างๆ จะมีวิธีการจัดการทรัพยากรปลาในกุด 3 ลักษณะคือ การใช้ประโยชน์ร่วมกัน การใช้ประโยชน์เฉพาะกลุ่มหรือบุคคล และการใช้ประโยชน์เพื่อส่วนรวม ดังมีรายละเอียดดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ร่วมกัน กล่าวคือ ชุมชนต่างถือว่ากุดเป็นทรัพย์สินส่วนรวม (Common property) ที่ทั้งชุมชนตนเองและชุมชนอื่นสามารถหาปลาหรือจับสัตว์น้ำได้ตลอดปี เป็นสิทธิที่ถูกกำหนดโดยการใช้ (usufruct rights) ซึ่งสิทธิดังกล่าวตามจารีตของชาวบ้านแล้วมักจะไม่มีการละเมิด ปลาที่ได้มาจะถูกขังไว้ในกระชังในตอนเช้าหรือตอนเย็นจึงจะนำไปขายที่ตลาดและไม่มีการขโมยทุกคนในลำน้ำจะรู้ว่าใครเป็นเจ้าของ ดังคำพูดของพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ นักวิจัยไทบ้านแห่งชุมชนบ้านดอนงิ้วที่ว่า *"กุดเป็นที่สาธารณะ แต่ถ้าคนเขาเฮ็ดก่อนแล้ว เราก็ไม่เอา ต่างคนต่างหาอยู่หากิน คนหลายขึ้นเฮาก็ต้องขยันขึ้น คิดสิไปลักของกัน มันบ่เจริญดอก "*

2. การใช้ประโยชน์เฉพาะกลุ่มหรือบุคคล ในบางบริเวณที่มีการใช้ประโยชน์ประจำโดยกลุ่มบุคคลหรือคนใดคนหนึ่งจะถือว่าเป็นพื้นที่เฉพาะของกลุ่ม/คนเหล่านั้น พื้นที่ที่ว่านี้มักจะเป็นบริเวณลวงปลาของกลุ่มตระกูล (ในอดีต) บริเวณที่ลงเยาะ วางมอง เป็นต้น เช่น ในอดีตลวงปลาบริเวณปากบุ่งเป็ด จะเป็นกรรมสิทธิ์ของกลุ่มตระกูลซึ่งเป็นชาวบ้านจากบ้านธาตุ และบ้านไม้ค้าง (อยู่ห่างจากพื้นที่ประมาณ 3-4 กิโลเมตร) ซึ่งคนเหล่านี้ก็จะสืบทอดกรรมสิทธิ์ลวงปลามายังลูกหลาน พวกเขาจะมาจับปลาในบริเวณดังกล่าวเป็นประจำ ครั้นพอถึงเดือน 11 เดือน 12 ก็จะตัดไม้ไผ่มากองสุมไว้ทำเป็นลวงต้อน ซึ่งผู้ที่หาปลาในบริเวณบุ่งเป็ดก็จะไม่มีใครเข้าไปหาปลาในบริเวณนั้น แต่ต่อมากรรมสิทธิ์นั้นก็ถูกขายต่อให้กับชาวบ้านท่ากกเสียว[3] หรือในกรณีของบ้านดอนงิ้วพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ ก็กล่าวว่าตระกูลของตนก็เคยมีลวงปลาของตนอยู่บริเวณกุดตะกวย แต่นับตั้งแต่พ่อเสียชีวิตไปตอนที่ตนเองยังเป็นเด็กๆ ก็ไม่มีใครไปหาปลาในลวงดังกล่าว คนอื่นก็มาหาปลาบริเวณนั้นแทน นั่นก็หมายความว่า แม้ว่าลวงปลาจะเป็นสิทธิของกลุ่มหรือบุคคล แต่หากว่ากลุ่มหรือบุคคลที่เป็นเจ้าของไม่ใช้ประโยชน์หรืออ้างสิทธิแล้ว คนอื่นก็สามารถที่จะมาใช้ประโยชน์ได้เช่นอันเป็นสิทธิแบบเชิงซ้อน (complexity rights)

3. การใช้ประโยชน์เพื่อส่วนรวม จะปรากฏในลักษณะของการกำหนดเป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาหรือสัตว์น้ำ เช่นกรณีของเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาของชาวบ้านกุดปลาขาว หรือกรณีที่วัดเสนาวงศ์ (ท่าบังมั่ง) ปักแนวเขตแดนของวัดโดยใช้ธงธรรมจักรและธงสีต่างๆ ในกุด และกลายเป็นเขตอนุรักษ์ปลาในที่สุด

องค์ความรู้เกี่ยวกับเครื่องมือหาปลาพื้นบ้าน

จากการสำรวจพบว่ามีการใช้เครื่องมือหาปลาในพื้นที่กุดต่างๆ ไม่น้อยกว่า 35 ชนิด โดยจำแนกออกได้เป็น 5 ลักษณะตามวิธีการหาปลา คือ **เครื่องมือที่ใช้ดักปลา** ได้แก่ มอง ลอบ (มี 2 ชนิด) จั่น ไซ ฟด (มี 2 ชนิด) **เครื่องมือที่ใช้ล่อปลา** ได้แก่ หลุมล่อปลา เหยียบฮอย(เหยียบรอย) ตุ้ม (มี 2 ชนิด) เยาะ บั้งลัน เบ็ด (มี 6 ชนิด) ขา **เครื่องมือที่ใช้จับปลา** ได้แก่ แห สุ่ม (ซ้อน)ซ้อน

[3] สัมภาษณ์พ่อสิงห์ ผิวเงินยวง, นักวิจัยไทบ้านชุมชนบ้านกุดปลาขาว

สวิง สะดุ้ง จอวอ แก่โค่น **เครื่องมือที่ใช้ล่าปลา** ฉมวก ปืน เหล็กแทงเอี่ยน พุ หน้าไม้ และ**เครื่องมือช่วยหาปลา** ได้แก่เรือ ดางต่อง ข้อง กะชัง คุ

เครื่องมือหาปลา นับเป็นภูมิปัญญาของคนในอดีตที่มีการพัฒนามาเรื่อยๆ ซึ่งเครื่องมือหาปลาต่างๆ ที่ถูกสร้างขึ้นในอดีต จะใช้อุปกรณ์จากวัสดุจากธรรมชาตินำมาดัดแปลง เช่น ต้นป่านมีลักษณะพิเศษคือความเหนียว นำมาเล่นต่อกันยาวๆ ทำเป็นมองดักปลา ในยุคก่อนปลามีจำนวนมากและตัวโตการทำเครื่องมือหาปลาจะต้องใช้ความพยายามการสาน มอง แห เองส่วนใหญ่จะมีตาห่าง ปลาที่จับได้จะมีขนาดใหญ่ ซึ่งอุปกรณ์หาปลาจำพวกแห มอง มีพัฒนาการดังนี้

ก่อนปี พ.ศ. 2480 เครื่องมือที่นำมาใช้หาปลา ได้แก่ เบ็ด มอง แห ตุ้ม ลาน ลอบ จั่น ทำจากป่านและอุปกรณ์ที่ทำจากไม้ที่หาได้ทั่วไป ซึ่งเกิดจากองค์ความรู้และภูมิปัญญาของคนในท้องถิ่น

ปี พ.ศ. 2480 – 2485 เริ่มมีกลุ่มชาวเวียดนามนำอวน และตาข่ายเข้ามาใช้หาปลา

ปี พ.ศ. 2485 – 2490 อุปกรณ์ใช้เวสปอยส์สาน

ปี พ.ศ. 2500 เริ่มใช้ไนล่อนและตาข่ายใยบัว

ปี พ.ศ. 2511–2515 เริ่มมีการใช้เอ็นถักสานจำพวกมอง แห และเริ่มมีการพัฒนาเครื่องมือหาปลาจำพวก เยาะตามลำดับ

ทั้งนี้ รายละเอียดเกี่ยวกับเครื่องมือหาปลา มีรายละเอียดดังนี้

1. เครื่องมือที่ใช้ดักปลา เป็นเครื่องมือที่วางดักไว้ แล้วให้ปลาว่ายเข้ามาติด ซึ่งพบว่าในพื้นที่ศึกษามีอย่างน้อย 5 ชนิด ได้แก่ มอง ลอบ จั่น ไซ และฟด

1.1. มอง

เป็นเครื่องมือหาปลาอีกประเภทหนึ่งที่ชาวบ้านนิยมใส่บริเวณกุดและบุ่ง เครื่องมือหาปลาชนิดนี้คนที่ใช้จะต้องมีเรือเป็นพาหนะ เพราะการใส่มองจะใส่ตามลำกุดปลาที่มาติดมองจะขึ้นอยู่กับขนาดความถี่ – ห่างของมอง มีขนาดตั้งแต่ 1.5-8 ซ.ม.จะนิยมกันมาก มองหนึ่งตอนมีความยาว 180 ซ.ม. คนที่ใช้อุปกรณ์หาปลาชนิดนี้ใส่มอง 5 – 8 ตอน ต้นทุนในการซื้ออุปกรณ์มองที่มีขนาดตาถี่จะราคาแพงเนื่องจากใช้เอ็นในการถักสานมากกว่ามองตาห่างราคาอยู่ที่ 500 บาทต่อมอง 1ตอน(ตาถี่) มองตาห่างราคาจะถูกลงตั้งแต่ 120-200บาทต่อมอง 1ตอนระยะเวลาการใช้งานจะอยู่ที่ 1 – 2 ปี ปลาที่ได้อาทิปลาบู่ ปลาอีไท ปลาสร้อย ปลาตะเพียน ปลาก่า ปลาสูด ปลาเพี้ย ปลากด ปลาหลาด และปลาขะแยง เป็นต้น

ในอดีตก่อนปี พ.ศ. 2500 มีการใช้ป่านเล็นหรือป่านเทืองทำจากต้นป่านหรือต้นปอนำมาเล็นเป็นเส้นเล็กๆ แล้วจึงนำมาถักสานเป็นตาข่ายดักปลากว่าจะได้มองแต่ละชุดต้องใช้เวลาพอสม

ควร ต่อมาประมาณปี พ.ศ.2510 เริ่มมีอุปกรณ์ที่นำมาใช้แทนป่านเล็น คือด้ายเย็บผ้าตราสมอมีลักษณะเป็นมองปลิวไม่มีลูก ต่อมาประมาณปี พ.ศ. 2520 เริ่มมีมองสำเร็จรูปจำหน่ายตามร้านขายเครื่องมือหาปลาและขายจนมาถึงปัจจุบัน[4]

1.2. ลอบ

แบ่งได้ 2 ชนิด คือ

1) ลอบตั้ง ขนาดความกว้างประมาณ 30 ซม. ความยาวประมาณ 2 เมตร ในอดีตนำเครือซูดมาผูกไม้ไผ่ทำเป็นลอบ

2) ลอบนอน ขนาดความกว้างประมาณ 30 ซม. ความยาวประมาณ 1.20 เมตร รูปทรงของลานจะมีทั้งแบบกลมและที่เป็นเหลี่ยม อุปกรณ์ที่ควบคู่และต้องใช้ร่วมกันได้แก่ฝาเผียกทำจากไม้ไผ่นำมามัดติดกันความยาวประมาณ 2-3 เมตร ฝาเผียกกั้นทางน้ำไหลและปลาที่มาตามกระแสน้ำจะว่ายเลาะเรียบฝาเผียกจากนั้นก็ไหลไปเข้าลอบโดยวางลอบไว้ตรงกลางฝาเผียกเว้นช่องน้ำนำลอบไปวางลอบตั้งงาอยู่ด้านบนตั้งลอบไว้กึ่งกลางฝาเผียก ลอบนอนงาเป็นงาลอยนำลอบไปวางกึ่งกลางฝาเผียกเช่นเดียวกันแต่อยู่ในลักษณะแนวนอน ปลาที่เข้าลอบได้แก่ ปลาดุก ปลาหมอ ปลาช่อน ปลาบู่ ปัจจุบันไม้ไผ่หาได้ยากจึงนิยมนำไม้หัวลิงมาทำฝาเผียกแทนอุปกรณ์ส่วนใหญ่ทำเองแต่ก็มีขายตามร้านค้าเช่นเดียวกันปัจจุบันนิยมนำตาข่ายใช้แทนไม้ไผ่เนื่องจากสะดวกกว่าการนำไม้ไผ่มาสานระยะเวลาการใช้งาน 2-3 ปี

1.3. จั่น

จั่นใช้ดักปลาในช่วงเดือน พฤษภาคม – กรกฎาคม แหล่งดักจั่น คือ กุด หนอง บวก มุ่งเอาปลาใหญ่หากินริมน้ำ วิธีนี้ขุดหลุม กว้าง 30 ซม.ลึก 60 ซม. ลักษณะหลุมเป็นสี่เหลี่ยมในอดีตใช้ไม้หัวลิงตีหน้าข้างละ 5 ริ้ว และเหลือช่องไว้ให้ปลาเข้าไป ประมาณ 10 ซม.ปลาเข้าจั่นมีกลไกอยู่ภายในปิดฝาจั่นลง ปัจจุบันใช้ไม้กระดานผูกสายเชือกเหมือนใยแมงมุม หากปลามาชนสายใยกลไกไม้กระดานจะปิดและหล่นลง การหาปลาด้วยวิธีการนี้จะต้องใช้จั่นประมาณ 5-10 อันขึ้นไป ปลาที่เข้าจั่นได้แก่ ปลาช่อน ปลาดุก ปลาไหล บางครั้งก็มีงูเข้าไปในจั่น

1.4. ไซ

ทำจากไม้ไผ่หรือเชือกถักความยาวของอุปกรณ์หาปลาชนิดนี้ 1.20-2 เมตร ความกว้างประมาณ 15-20 ซม. ไซใส่ตามฮ่องน้ำไหลลงกุดหรือใส่ตามคูน้ำ ในอดีตชาวบ้านจะสานไซใช้เอง ปัจจุบันนี้ส่วนใหญ่หาซื้อได้ตามร้านค้าราคา 80-150-200 บาทตามแต่ขนาดของไซ ปลาที่ได้เป็นปลาหลากหลายชนิด

---

[4] ให้ข้อมูลโดยพ่อประเสริฐ ธนาสนธิ์ อายุ 63 ปี

1.5. ฟด แบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือฟดกุ้งและฟดปลา

1) ฟดกุ้ง วิธีการทำคือนำยอดไม้หรือใบไม้ เช่น ยอดถ่อม ยอดเบ็ญมัดรวมกันเป็นพุ่มผูกเชือกนำไปมัดกับหลักไม้หรือต้นไม้ที่ขึ้นอยู่ในน้ำให้ฟดจมอยู่ในน้ำ กุ้งหรือปลาขนาดเล็กจะเข้าไปอาศัยฟดหลบซ่อนวิธีการยกฟดยกขึ้นเรือ หรือนำผ้าขะแหย่งช้อนใต้ฟดแล้วจึงยกขึ้นวิธีการนี้เพื่อป้องกันปลาหนีออกจากฟด

2) ฟดปลาหรือฟดใหญ่ วิธีการทำคือตัดไม้หัวลิงหรือไม้เหมียด มัดหัวมัดท้ายทำวิธีการเดียวกันกับฟดกุ้ง บางคนนำไปกินแต่บางคนนำไปใช้เป็นเหยื่อปลาชะโดเป็นเครื่องมือที่เน้นจับปลาหมูเพื่อนำไปเป็นเหยื่อเบ็ดเผือก โยนลงน้ำทิ้งช่วงเป็นระยะปลาเข้าไปในฟดเพียงยกฟดขึ้นจากน้ำเขย่าปลาออกก็ได้ปลาเป็น ๆ ปลาที่ได้ มักเป็นปลาหมู ปลาหลาด ปลาหลด และปลาเสือ ปลาหมู ปลาตอง ปลาบู่ ปลาขะแยง ปลากด

2. เครื่องมือที่ใช้ล่อปลา เป็นเครื่องมือหาปลาชนิดที่ใช้เหยื่อล่อ หรือสร้างเครื่องมือหรือดัดแปลงธรรมชาติให้ปลามาอยู่หรือมาหา เครื่องมือประเภทนี้ที่พบในกุดที่ศึกษามี 8 ประเภท ได้แก่ หลุมล่อปลา เหยียบฮอย (เหยียบรอย) ตุ้ม (มี 2 ชนิด) เยาะ บั้งลัน เบ็ด (มี 6 ชนิด) และ ขา

2.1. หลุมล่อปลา เครื่องมือชนิดนี้สามารถทำได้โดยการขุดหลุมลึกประมาณ 1 ศอก ขวางทางเดินของปลาตามฮ่องเชื่อมกุดต่างๆ หรือบริเวณหนองที่เชื่อมกับแหล่งน้ำอื่นๆ แล้วทำทางจากหลุมลงไปในน้ำ โดยใช้ตมหรือโคลนจากกุดมาราดทางดังกล่าว เมื่อปลาได้กลิ่นก็จะขึ้นไปตามทางดังกล่าวตกลงไปในหลุม บางครั้งอาจจะใช้ไหฝังแทนการขุดหลุมก็ได้

เครื่องมือชนิดนี้มักจะใช้ในช่วงย่างเข้าฤดูหนาว เมื่อน้ำเริ่มแห้ง ปลาก็จะเริ่มหาทางอพยพไปยังแหล่งน้ำที่ใหญ่กว่า

2.2. เหยียบฮอย (เหยียบรอย) เครื่องมือชนิดนี้ไม่ต้องใช้เหยื่อล่อปลา แต่เป็นการดัดแปลงธรรมชาติล่อให้ปลามาอยู่แล้วจับ วิธีการก็คือเดินในน้ำแล้วกดเท้าลงบนดินให้เป็นรอยเพื่อให้ปลามาอยู่แล้วย้อนกลับมาจับ โดยใช้เท้าหรือมือสัมผัสบริเวณรอยเท้าดังกล่าว ส่วนมากจะใช้วิธีนี้บริเวณหนอง เนื่องจากน้ำไม่ลึกมากนัก

2.3. ลาน ลานที่พบมี 2 ขนาด คือ ลานขนาดใหญ่และลานขนาดเล็ก

2.3.1. ลานขนาดใหญ่ ความกว้างประมาณ 60 ซม. สูงประมาณ 1 เมตรปลาที่เข้าลานมีขนาดตั้งแต่ 2-5 นิ้ว ปลาที่ได้อาทิ ปลาอิไท ปลาแตบ

2.3.2. ลานขนาดเล็ก ความกว้างประมาณ 30 ซม. สูงประมาณ 50 ซม.ปลาที่เข้าลานก็จะมีขนาดตั้งแต่ 2-5 นิ้ว ปลาที่ได้ ปลาขาว ปลาซิว ปลากุ่ม มีขนาดเล็ก ส่วนใหญ่ปลาที่ได้นำไปทำปลาส้ม ปลาร้า หรือนำไปทำอาหารประเภท ก้อยปลา,อู๋ปลา

ลานเป็นเครื่องมือหาปลาที่ใช้ควบคู่กับวิธีการหาปลาที่เรียกว่าลงเยาะ จะใช้เหยื่อในการล่อปลาให้เข้าลานเหยื่อที่ใช้ได้แก่รำนึ่ง นำไม้ไผ่ 1ลำ ความยาวประมาณ 3-4 เมตรจากนั้นนำรำนึ่งใส่ไว้ในลานแล้วนำไปผูกติดกับไม้ไผ่ปล่อยให้ลานแช่ลงไปในน้ำ ปลาที่จะเข้ามาอาศัยในเยาะผ่านมาก็จะเข้าไปกินเหยื่อ ลานจะถูกนำไปวางไว้รอบ เยาะ โดยเยาะ 1 กองจะวางลานประมาณ 1-2 หลัง เก็บในตอนเช้าตรู่ และในตอนเย็นวิธีการนี้หากว่าเจ้าของเยาะไม่มีลานคนที่มีสามรถมาใส่ลานบริเวณเยาะคนอื่นก็ได้ไม่ได้มีการหวงห้าม วิธีการนี้จะง่ายกว่าวิธีการอื่นแต่จะยากตรงวิธีการทำลานคนที่สานเป็นเท่านั้นจึงจะมีลานหรือต้องไปซื้อต่อจากคนที่ทำลาน ระยะเวลาการใช้งานประมาณ 1-2 ปี ก็จะผุพังไปปลาที่ได้ก็จะไม่ตายเพียงแต่ถูกขังไว้เท่านั้น อุปกรณ์ที่ใช้ไม้ไผ่นำเชือกมัดทำเป็นลาน ในอดีตอาจจะใช้เครือผักกูดหรือเครือซูดมามัดแทนเชือก

2.4. เยาะ เป็นเครื่องมือล่อปลาชนิดหนึ่ง ที่สามารถหาปลาได้ปริมาณมากต่อครั้ง ลักษณะของเยาะคือการเอาไม้ไปวางกองไว้ในน้ำให้ไม้ที่กองโผล่อยู่เหนือระดับผิวน้ำ เป็นเครื่องหมายให้ทราบว่าเป็นกองเยาะ โดยมากมักจะวางในช่วงหน้าหนาว ครั้นช่วงฤดูแล้งหรือช่วงฤดูน้ำลด ปลาว่ายเข้าไปอยู่ในเยาะ อาจกล่าวได้ว่าเป็นแหล่งที่พักอาศัยของปลาระยะหนึ่ง ฉะนั้นการลงเอาเยาะจะทำในช่วงเดือนเมษายน – สิงหาคม เนื่องจากน้ำในกุดมีปริมาณน้อยและอากาศไม่หนาว ฉะนั้นลักษณะพิเศษของคนที่สามารถหาปลาด้วยวิธีการนี้จะต้องมีความชำนาญ มุดน้ำเก่ง

อุปกรณ์ในการทำเยาะหาได้ง่าย โดยจะเป็นไม้ที่ขึ้นอยู่ในป่าบุ่งป่าทาม เช่น ไม้หัวลิง ไม้ไผ่ และเศษไม้อื่นๆ นอกจากนี้ยังมีอุปกรณ์ในการช่วยหาคือสวิงกับฝาเผียก ฝาเผียกจักสานด้วยไม้ไผ่มีความยาวประมาณ 2 – 2.5 เมตร นำไม้ไผ่มาสานมัดต่อกันให้มีความยาวประมาณ 4 – 5 เมตร แล้วมัดด้วยเครือไม้ ปัจจุบันใช้ด่างหรือตาข่ายแทนฝาเผียก อุปกรณ์ชนิดนี้มีต้นทุนในการซื้อตาข่ายประมาณ 3,000 – 5,000 บาท ระยะเวลาในการใช้งาน 2 – 3 ปี

เยาะเป็นเครื่องมือที่สามารถใช้ได้ทั้งในแม่น้ำมูล กุด ฮ่อง ส่วนมากการหาปลาโดยใช้เยาะทำกันเป็นกลุ่มไม่นิยมทำคนเดียว ฉะนั้นขนาดของเยาะจึงขึ้นอยู่กับปริมาณคน ถ้าคนเยอะ เยาะต้องมีขนาดใหญ่ ระยะเวลาในการลงเอาเยาะแต่ละครั้งค่อนข้างใช้เวลานานขึ้นอยู่กับขนาดของกองเยาะ คือตั้งแต่ประมาณ 3 – 4 ชั่วโมงไปจนถึง 2-3 วัน ปลาที่ได้ส่วนใหญ่หลากหลายชนิดรวมกันชนิด ประเภทปลาที่ได้ขึ้นอยู่กับบริเวณที่ลงเอาเยาะ ปลาบางชนิดอาศัยอยู่ริมฝั่งบางชนิดอาศัยอยู่กลางแม่น้ำ แต่โดยมากแล้วจะเป็นปลาขนาดเล็กมากกว่าปลาขนาดใหญ่

การหาปลาโดยวิธีการล้อมเยาะไม่นิยมทำคนเดียวต้องมีคนช่วยตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ในปีแรกของการล้อมเยาะต้องหาไม้มาลงไว้มากๆ ทำให้เหนื่อยในช่วงแรกๆ กลุ่มคนที่มาช่วยกันส่วนใหญ่เป็นลูกหรือเป็นญาติกัน การวางเยาะในปีต่อมาเพียงแค่ตัดไม้มาเสริมเยาะแต่ละจุด สำหรับความห่างของเยาะแต่ละกองนั้นไม่ได้กำหนด หากขึ้นอยู่กับเจ้าของเยาะ แต่ส่วนมากก็จะเป็นบริเวณที่เคยวางเยาะประจำตั้งแต่รุ่นพ่อรุ่นแม่

เมื่อเปรียบเทียบกับเครื่องมือหาปลาชนิดอื่นแล้ว เยาะไม่เพียงแต่เป็นเครื่องมือหาปลาที่อิงกับระบบนิเวศน์มากที่สุดเท่านั้น หากแต่เป็นเครื่องมือที่สามารถหาปลาได้มากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับเครื่องมือประเภทอื่นๆ นั่นก็ย่อมหมายความว่าเยาะทำรายได้ให้กับชาวประมงมากที่สุด ในอดีตครั้งที่ยังมีปลาอุดมสมบูรณ์ น้ำในกุดไหลเป็นปกติและไม่มีกลิ่นเหม็นมีผู้ที่สามารถขายปลาจากการเอาเยาะ 1 กองหลายหมื่นบาท[5] แต่ปัจจุบันรายได้จากการเอาเยาะแต่ละครั้งจะอยู่ราวๆ 2,000 บาท ขึ้นไปถึง 10,000 บาท[6]

กลุ่มที่มาเอาเยาะส่วนใหญ่เป็นญาติหรือคนรู้จักกัน ส่วนมากจะแบ่งโดยการนำไปขายแล้วนำเงินมาแบ่งเท่าๆ กัน นอกเหนือจากการเอาเยาะเพื่อนำปลาไปขายแล้ว ในช่วงที่มีบุญ เช่น โดยเฉพาะงานบุญเทศน์มหาชาติ งานวันเนา ก็มีชาวบ้านร่วมกันลงเอาเยาะโดยเจ้าของเยาะอนุญาตให้นำปลาไปทำบุญในวันงานบุญประเพณี หรือบางคนก็จะเก็บเยาะไว้ 1–2 กอง เพื่อเก็บไว้กินในยามที่ลูกหลานมาเยี่ยมบ้านในช่วงเทศกาลต่างๆ

การหาปลาลักษณะนี้ไม่สามารถหาได้ทั่วไปเนื่องจากแต่ละจุดมีเจ้าของ เว้นเสียแต่ว่าได้รับอนุญาตจากเจ้าของหรือมีการซื้อขายในแต่ละจุดการซื้อขายบางจุดขายขาดตัว ซึ่งจะทำให้กรรมสิทธิ์เปลี่ยนมือไปยังผู้ซื้อเลย บางจุดก็จะขายเฉพาะปลาในเยาะเท่านั้น หรือแม้กระทั่งการขอซื้อไม้กองเยาะเก่าก็มี ดังเช่นกรณีพ่อประศาสตร์ ธนาสนธ์ ซื้อไม้จากกองเยาะเก่าในราคา 150 บาท เพื่อนำมาใส่ในกองเยาะของตนเอง

จากการเก็บข้อมูลพบว่า เครื่องมือหาปลาชนิดนี้มีพัฒนาการจากการสานไม้ติดกันที่เรียกว่าฝาเผือกแต่ละอันจะมีความยาว 1 เมตร สูง 2 เมตร แล้วนำมาตั้งเรียงกันโดยให้มุมชิดกันใช้มือดึงจากข้างล่าง โดยจะใช้ประมาณ 5–7 อัน เพื่อให้เป็นวงรอบกองเยาะ ในอดีตจะมีขนาดเล็กสามารถเอาเยาะได้โดยอาศัยคนเพียง 1–2 คน ลักษณะวิธีการเดียวกันคือ ค่อยๆ เลื่อนฝาเผือกเข้ามาเรื่อยๆ โดยให้เหลือเส้นรอบวงประมาณ 1 เมตร จากนั้นก็จะใช้สวิงตักปลาออกจากฝาเผือกปลาที่ได้ส่วนใหญ่จะเป็นปลาที่มีขนาดตัวโต ส่วนปลาตัวเล็กจะหนีรอดออกไปได้ ในอดีตนั้นปลามีจำนวนมากการหาปลาจึงแค่พอกินพอขาย ต่อมาจึงเปลี่ยนมาใช้ตาข่ายล้อมเยาะ วิธีการหาปลาลักษณะนี้จากคำบอกเล่าของพ่อเลง นิลดา อายุ 84 ปี ชุมชนดอนงิ้วเล่าว่า แต่ก่อนก็ใส่มองใส่เบ็ดธรรมดา เครื่องมือก็จะถักสานเองทำจากต้นป่าน ได้ไปเห็นวิธีการหาปลาในลักษณะเอาไม้มากองแล้วสานไม้ไผ่ชิดกันแล้วนำฝาเผือกมาล้อมกองไม้เอาเศษไม้ออกแล้วจึงจับปลา โดยเห็นต้นแบบจากบ้านกุดปลาขาว เลยลองมาทำดูบ้างในช่วงแรกๆ นั้น ก็ลองผิดลองถูกต่อมาเลยเกิดความชำนาญและทำมาเรื่อยๆ ในช่วงที่เริ่มทดลองทำ อายุประมาณ 17–18 ปี ช่วงที่มีการใช้ตาข่ายแทนเป็นการขุดที่มีคนเวียดนามเข้ามามากในประเทศไทย

---

[5] สัมภาษณ์คุณโอภาส เจริญพจน์, ชุมชนบ้านลับแล

[6] กรณีของพ่อประศาสตร์ ธนาสนธ์, ชุมชนบ้านดอนงิ้ว

2.5. บั้งลัน

เป็นอุปกรณ์หาปลาไหลโดยเฉพาะ โดยใช้ไม้ไผ่ 3 ปล้อง เจาะรูทำความกว้างประมาณ 3 นิ้ว ทำงาใส่ตามริมฝั่งหรือใต้ผักตบ บั้งลันจะถูกนำไปวางโดยให้ฝางาอยู่ติดพื้นส่วนท้ายถูกชันขึ้น ลักษณะในแนวตั้งจะหาในช่วงฤดูฝน

2.6. เบ็ด ซึ่งแบ่งได้ 6 ชนิดด้วยกัน คือ

2.6.1. เบ็ดเผือก

เป็นเบ็ดที่ผูกติดกับเชือกซึ่งมีความยาวประมาณ 1 เมตร ระยะห่างของช่วงเบ็ดห่างประมาณ 1 เมตร ด้ายที่ผูกเบ็ดเผือกมีความยาวประมาณ 180 – 200 เมตร การใส่เบ็ดชนิดนี้นิยมใส่ในกุดที่มีขนาดลึก ประมาณ 2-3 เมตรและตามกุดที่มีขนาดใหญ่ เหยื่อที่นำมาใช้เป็นเหยื่อได้แก่ หอยที่ถูกหมักจนมีกลิ่นเหม็น,ปูที่มีขนาดเล็กและไส้เดือน ปลาที่กินเบ็ดพบว่าเป็นปลาขนาดใหญ่ เช่น ปลาขบ ปลาช่อน ปลาปึ่ง ปลาซวย ปลากด ปลาหลาด ปลาบู่ ปลาขาว ปลาอิไท ปลาดุก บริเวณที่พบว่ามีการใช้เครื่องมือหาปลาชนิดนี้ได้แก่ กุดศรีมังคละ กุดใหญ่ กุดตะกวย กุดเป่ง กุดบ้าน บุ่งง้าว บุ่งเป็ดใหญ่ คนที่ใส่เบ็ดเผือกต้องมีเรือพาย ขนาดเบ็ดที่นิยมใช้ เบอร์ 12 ,15,16และเบอร์ 20 กลุ่มที่หาปลาจะนิยมใช้เบ็ดเบอร์ 12

2.6.2. เบ็ดซิด

เป็นเครื่องมือหาปลาที่จัดหาได้ง่าย นำไม้ไผ่หรือคันเบ็ดที่มีขายทั่วไปตามร้านขายอุปกรณ์ตกปลาความยาวของคันเบ็ดประมาณ 2 – 4 เมตร นำเบ็ดผูกปลายด้ายหรือเอ็น ใช้เอ็นขนาด 12 ปอนด์ ความยาวประมาณ 3 เมตร เบ็ดชนิดนี้มีทุ่นที่ทำจากฟองน้ำหรือโฟม เวลาที่ปลากินเหยื่อตัวทุ่นถูกดึงลงน้ำทำให้คนซิดเบ็ดรู้แล้วกระตุกเบ็ดยกเบ็ดขึ้น เหยื่อที่นำมาล่อปลาได้แก่ รำ ไส้เดือน ปลาที่ได้อาทิ ปลาสร้อย ปลาตะเพียน ปลากุ่ม ปลาสะกาง บริเวณที่นิยมซิดเบ็ดได้แก่บริเวณชุมชนลับแลริมน้ำมีศาลา บ้านแพ และต้นไม้ใหญ่มีความร่มรื่นมีกลุ่มเยาวชนลับแลและผู้ที่นิยมพักผ่อนด้วยการนั่งซิดเบ็ดริมกุดบ้านทั้งสองฝั่ง

2.6.3. เบ็ดคัน

เบ็ดชนิดนี้นิยมใช้เบอร์ 20 คันเบ็ดทำจากไม้ไผ่ความยาวของคันเบ็ดประมาณ 60-70 ซม. ใช้เอ็นหรือด้ายเป็นสายเบ็ด ความยาวของเอ็นประมาณ 70 ซม. ใส่ริมฝั่งกุดโดยเสียบคันเบ็ดไว้ริมฝั่งและต้องกดหรือเสียบให้แน่นเวลาปลากินเหยื่อได้ไม่ดึงคันเบ็ดไปด้วย เหยื่อที่นิยมใช้ได้แก่ ไส้เดือน ปู หอย กุ้ง ปลาที่ได้อาทิเช่น ปลาช่อน ปลาดุก ปลากด เป็นต้น

2.6.4. เบ็ดล่อ

เบ็ดชนิดนี้นิยมใช้เบอร์ 12 คันเบ็ดทำจากไม้ไผ่ความยาวของคันเบ็ดประมาณ 3-4 เมตร ใช้เอ็นหรือด้ายเป็นสายเบ็ด ความยาวของสายเบ็ด 2-3 เมตรเหยื่อที่นำมาใช้ได้แก่ ไส้เดือน และเหยื่อปลอม ปลาที่กินเบ็ดได้แก่ปลาช่อน

2.6.5. เบ็ดปลาโด (ปลาชะโด)

เป็นเบ็ดที่ผูกติดกับเชือกซึ่งมีความยาวประมาณ 1 เมตร ระยะห่างของช่วงเบ็ดห่างประมาณ 1 เมตร ด้ายที่ผูกเบ็ดเผือกมีความยาวประมาณ 180 – 200 เมตร การใส่เบ็ดชนิดนี้จะนิยมใส่ในกุดที่มีขนาดลึก ประมาณ 2-3 เมตรและตามกุดที่มีขนาดใหญ่ เหยื่อที่นำมาใช้เป็นเหยื่อได้แก่ ปลาดุก ปลาหมู กบ หรือปลาขนาดเล็ก ใช้เหยื่อเป็นๆในการล่อปลาโด เบ็ดที่ใช้เบอร์ 6 ปลาชะโดที่กินเบ็ดมีขนาดตั้งแต่ 1-3 กิโลกรัม

2.6.6. เบ็ดปลาตอง

วิธีการใช้วิธีการแบบเดียวกันกับเบ็ดเผียกหรือเบ็ดปลาโด ต่างกันตรงที่เบ็ดปลาตองต้องใช้ป่อมที่ทำจากโฟม(ขวดน้ำ กระป๋องน้ำมันเครื่องรถจักรยานยนต์ 2 T)สามารถทำเป็นทุ่นได้เนื่องจากปลาตองมีลักษณะลำตัวแบนยาว ทำให้มีแรงสะบัดทั้งตัวทำให้เกิดแรงในการเหวี่ยงมากกว่าปลาชนิดอื่นๆ เบ็ดที่ใช้เบอร์ 10, 12

2.7. ตุ้ม แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่

2.7.1. ตุ้มปลาแตบ ความกว้างประมาณ 60 ซม. สูงประมาณ 2 เมตร ทำจากไม้ไผ่ลักษณะทึบคล้ายข้องใส่ปลาแต่มีงาลักษณะคล้ายกระบอกไม้ไผ่ เคยมีคนใช้ตาข่ายกางรอบทำในลักษณะเดียวกันแต่ปรากฏว่าปลาไม่เข้าตุ้มเลยวิธีการใช้ นำไม้ไผ่ 1 ลำปักลงไปในน้ำนำตุ้มไปแขวนใส่ในน้ำลึกตั้งแต่ 2 เมตรขึ้นไปใช้รำเป็นเหยื่อล่อปลาที่ได้มีเฉพาะปลาแตบ

2.7.2. ตุ้มปลาซิว ความกว้างประมาณ 20 ซม. สูงประมาณ 80 ซม.มีขนาดเล็กกว่าตุ้มปลาแตบใช้วิธีการเดียวกันกับตุ้มปลาแตบ ปลาที่ได้ ปลาซิว

3. เครื่องมือที่ใช้จับปลา ได้แก่ แห สุ่ม ซ้อน(ช้อน) สวิง สะดุ้ง จอวอ แก่โค่น

3.1. แห แบ่งตามประเภทของวัสดุที่ใช้ทำออกเป็น 2 ชนิดคือ แหด้ายและแหเอ็น

3.1.1. แหด้าย ขนาดของแหชนิดนี้มีตั้งแต่ 6-12 ศอก (ความยาว) ตาแหมีความกว้างตั้งแต่ 1.5-4 ซม. ราคาขึ้นอยู่กับความถี่ของแห ถ้าใช้ด้ายจำนวนมากก็จะมีราคาแพง ราคาเริ่มต้นที่ 300-900 บาท ในอดีตมักจะซื้อด้ายมาถักเอง แต่ปัจจุบันมีขายสำเร็จนิยมใช้ในน้ำนิ่งเช่น กุด หนอง

3.1.2. แหเอ็น เช่นเดียวกับแหด้าย ขนาดของแหชนิดนี้มีตั้งแต่ 6-12 ศอก (ความยาว) ตาแหมีความกว้างตั้งแต่ 1.5-4 ซม. ราคาขึ้นอยู่กับความถี่ของแห ถ้าใช้เอ็นจำนวนมากก็จะมีราคา

แพง แหเอ็นมีราคาแพงกว่าแหด้าย กล่าวคือราคาจะอยู่ระหว่าง 400-1,200 บาท แหเอ็นมีความทนทานกว่าแหด้ายนิยมใช้กับไหลเช่นตามเกาะแก่ง

การใช้เครื่องมือชนิดนี้ต้องอาศัยความชำนาญ โดยคนอาจจะยืนอยู่บนเรือหรือลงไปแช่น้ำครึ่งขาหรือครึ่งตัวก็ได้ การว่านแห่แต่ละครั้งชาวบ้านจะพายเรือไปตามกุดสังเกตปลาพ่นฟองอากาศก็หว่านแหครอบทันที ในแต่ละพื้นที่ชาวบ้านหาปลาจนเกิดความชำนาญ และรู้ว่าบริเวณใดที่หว่านได้ไม่มีตอไม้ ปลาที่ได้อาทิ ปลาสะกาง ปลาดุก ปลาช่อน ปลาบู่ ปลาหมอ และอีกหลายชนิด อุปกรณ์ชนิดนี้สามารถซื้ออุปกรณ์มาสานเองหรือซื้อสำเร็จรูปจากร้าน วิธีการหว่านแหนอกจากจะออกไปหว่านคนเดียวแล้ว ยังมีการหว่านแหที่เรียกว่า “การซุมแห” ใช้คนหว่านตั้งแต่ 4-5 คน แต่ละคนจะมีเรือคนละลำบางคนจะพาลูกเมียไปด้วย แต่ละคนจะพายเรือคู่ขนานกันไปจากนั้นก็จะตีวงเข้าหากันเป็นรูปวงกลม ก่อนที่จะทำการหว่านแหพร้อมกัน การได้ปลานั้นขึ้นอยู่กับว่าปลาจะตกใจว่ายไปทิศใดและใครจะมีโชค ดังภาษาชาวบ้านเรียกว่า “แล้วแต่ว่าใครจะหมาน” ในอดีตบริเวณที่มีการรวมกลุ่มหาปลาด้วยวิธีการนี้ได้แก่ กุดเป่ง, กุดบ้าน, กุดปลาขาว, กุดตากวย, กุดศรีมังคละ(กุดใหญ่) กลุ่มที่ไปหาปลาบางครั้งจะไปกันเป็นครอบครัวมีการเตรียมอุปกรณ์ในการกินข้าวป่าร่วมกัน กลุ่มที่ไปซุมแหส่วนใหญ่จะเป็นคนบ้านเดียวกันหรือต่างหมู่บ้านก็ได้ขึ้นอยู่กับการนัดหมาย ปัจจุบันรูปแบบการหาปลาเปลี่ยนไป การซุมแหพบว่ายังมีอยู่บริเวณบุ่งง้าวติดกับท่อบำบัดน้ำเสีย แต่ประเพณีการกินข้าวป่าโดยวิธีการนั่งเรือออกไปเป็นกลุ่มร่วมกินข้าวป่าตามกุดต่างๆ หายไปได้ประมาณ 20 ปีแล้ว เนื่องจากสภาพบริเวณกุดมีการลงเยาะจำนวนมากไม่สามารถซุมแหได้และระดับน้ำมีความลึกกว่าแต่ก่อนมาก[7]

3.2. สุ่ม ทำจากไม้ไผ่นำมาสานส่วนบนของสุ่มสานเป็นวงกลมมีความกว้างประมาณ 20-30 ซม. เพื่อใช้แขนสอด**ไปจับปลาได้**ขนาดของปากสุ่มกว้าง 80 ซม. สูงประมาณ 1 เมตร วิธีการนี้หาบริเวณน้ำตื้นอยู่ในระดับเอวลงไปคนที่หาปลาค่อยๆเดินเมื่อเห็นฟองอากาศหรือไพปลาขึ้นก็ใช้สุ่มครอบทันที ในอดีตสุ่มใช้ควบคู่กับการลากโค่น

3.3. สะดุ้ง ทำจากตะข่าย เย็บติดไม้ทำมุมเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้าง 6-8 ศอก ทำเป็นขอบสะดุ้งและมีไม้ทำเป็นโครงผูกติดทั้งสี่มุมมีบักเลี่ยง 2 ตัวไขว้กัน ใช้คันโยงสำหรับยืนจับมีความยาวประมาณ 2 เมตร เครื่องมือชนิดนี้จะใช้คนหนึ่งคนยกใช้บริเวณน้ำนิ่งหรือน้ำไหลในช่วงน้ำหลาก ปลาที่ได้จะมีขนาดเล็กหลากหลายชนิด อุปกรณ์ชนิดนี้ใช้บริเวณ บุ่งง้าว กุดบ้าน กุดปลาขาว

3.4. แก่โค่น (ลากโค่น)

---

[7] ข้อมูลจากวง “โสเหล่” กับพรานป่าบ้านลับแลวันที่ 11 มกราคม 2548 ณ ศาลาท่าน้ำริมกุดของตาพูน วงศ์ทะเล ผู้ให้ข้อมูลประกอบด้วย พ่อใหญ่พูน วงศ์ทะเล พี่ต้อย (นายไชยยนต์ ชัยน้อย) พี่โต้ง (นายสมนึก วงศ์ทะเล) และแม่อี๊ด

วิธีการตัดไม้หัวลิงนำมามัดหัวมัดท้ายทำลักษณะอย่างนี้ 23-25 อันมีความยาวประมาณ 3 เมตรจากนั้นใช้ป่อม 2 – 3 อัน นำมาผูกติดกันกับโค่นใช้คนลาก 2คนและอยู่คนละฝั่งเดินลากไปบางแห่งถ้าน้ำลึกก็ผูกติดกับท้ายเรือใช้เรือ 2 ลำและมีคนเดินรั้งท้ายโค่น 1-3 คนในมือถือสุ่มไว้ครอบปลาที่กระโดดข้ามการลากโค่น ขนาดของสุ่มกว้าง 80 ซม. สูงประมาณ 1 เมตร ระยะทางในการลากโค่น 30-50 เมตร วิธีการนี้ทำให้ปลาตกใจกระโดดข้ามโค่นมีคนรอดักจับอยู่ด้านหลังหากการลากเกิดติดขัดคนที่เดินตามหลังโค่นก็มุดน้ำปลดแก้ให้บริเวณที่ลากโค่นผ่าน ปลาที่ไม่กระโดดก็เกิดไพหรือฟองอากาศเกิดขึ้น คนที่ถือสุ่มจะบอกให้กลุ่มที่กำลังลากโคนหยุดลากเพื่อหาปลาก่อนจากนั้นก็ทำการลากไปต่อในอดีตน้ำตื้นกว่าปัจจุบันมีความลึกไม่เกิน 2 เมตรกลุ่มที่ลากโค่นเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกันชักชวนกันไป ปลาที่ได้ก็จะนำมาแบ่งกันส่วนใหญ่เป็นปลาช่อน ปลานิล เป็นปลาตัวโตเนื่องจากปลาในกุดมีจำนวนมากจึงง่ายต่อการหาปลา วิธีนี้ใช้คนตั้งแต่ 3-5 คนขึ้นไปจะต้องอาศัยการช่วยเหลือและการร่วมมือกัน วิธีการเก็บอุปกรณ์วางไว้ใกล้กับบริเวณที่มีการลากโค่นเพื่อสะดวกในการใช้งานในครั้งต่อไป ปัจจุบันเลิกหาปลาด้วยวิธีการนี้เนื่องจากหลายสาเหตุด้วยกันเนื่องจากเกิดรูปแบบการหาปลาแบบใหม่เกิดขึ้นทำให้ไม่สามารถลากโค่นได้ เช่น การวางเยาะในลำกุด สภาพพื้นที่กุดเปลี่ยนแปลงไประดับน้ำลึกมากกว่าแต่ก่อน อีกทั้งคนแก่คนเฒ่าที่เคยพาทำก็เสียชีวิตไปส่วนหนึ่งการลากโค่นเลิกทำได้ประมาณ 10 ปีแล้ว

4. เครื่องมือที่ใช้ล่าปลา ฉมวก ปืน เหล็กแทงเอี่ยน พุ หน้าไม้

4.1.ฉมวก

อุปกรณ์ชนิดนี้จะหาควบคู่การใต้ปลาใช้ตะเกียงหรือไฟส่องปลา ใช้เฉพาะเวลากลางคืนเท่านั้น ฉมวกแหลมทำจากเหล็กแข็ง แต่ละซี่มีขนาดเล็กมารวมกันตั้งแต่ 6 อันขึ้นไปรวมกันที่จับเป็นด้ามเหล็กหรือด้ามไม้ก็ได้ แต่ส่วนใหญ่ใช้ด้ามไม้ไผ่เพราะเบาไม่หนักจนเกินไปพื้นที่หาปลาเป็นบริเวณริมกุดและน้ำใสจะต้องเห็นตัวปลาจึงจะเอาฉมวกแทงลงไปบริเวณตัวปลา

4.2. ปืนยิงปลา

การหาปลาด้วยวิธีนี้จะใช้เวลากลางวันโดยการนั่งซุ่มยิงมีการทำห้าง (ลักษณะที่นั่งบนต้นไม้) บนต้นไม้ที่ยื่นออกมาริมน้ำ จากนั้นก็นั่งรอให้ปลาเข้ามาอาศัยร่มเงาของต้นไม้หรือปลาที่เข้ามาหลบร้อนในเวลากลางวัน ปืนที่ใช้ได้แก่ปืนลูกกรด (ปืนลูกซอง) วิธีการนี้ต้องใช้ความอดทน เพราะบางวันอาจไม่ได้ยิงปลาเลย และสมาธิต้องดีและต้องยิงปืนแม่น ปลาที่ได้นิยมยิงมักเป็นปลาที่มีขนาดใหญ่อาทิ ปลาโด (ปลาชะโด) ปลาช่อน ปลานิล ปลาบู่

5. เครื่องมือช่วยหาปลา ได้แก่เรือ ดางต่อง ข้อง กะชัง คุ

จากการศึกษา พบว่าในบริเวณกุดศรีมังคละ กุดปลาขาว กุดเป่ง กุดบ้าน กุดใหญ่ กุดตะกวย กุดขี้เห็น บุ่งง้าว บุ่งเป็ด ชาวบ้านที่มีอาชีพหาปลามักจะมีเรือเป็นของตัวเองซึ่งเป็นพาหนะ